

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ»**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Ренчка Інна Євгеніївна

УДК [811.161.2'374 : 316.75] “19/20”

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ТА ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ЛЕКСЕМ У
СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ»**

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело

Науковий керівник
Масенко Лариса Герентіївна,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Ренчка І. Є. Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови ХХ – початку ХХІ століть. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.02.01 «Українська мова». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут української мови НАН України. – Київ, 2017.

Дисертацію присвячено висвітленню впливу радянської тоталітарної ідеології на українську мову та українську лексикографічну практику, визначенню головних тенденцій у сучасному словниковому опрацюванні лексичних одиниць. Уперше здійснено комплексне дослідження лінгвістичних прийомів ідеологізації та деідеологізації лексики різних тематичних груп в українських лексикографічних працях радянської та новітньої доби, виявлено сучасні підходи до словникового трактування лексем та простежено зміни у співвідношенні їхньої конотативної і денотативної семантики, що відбуваються під впливом позамовних чинників.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її теоретичні положення та висновки, фактичний матеріал можуть бути залученими до викладання курсів соціолінгвістики та лексикології, проведення спецкурсів і спецсеминарів для студентів-філологів та студентів нефілологічних спеціальностей, зокрема журналістів, істориків, соціологів і філософів, для написання монографічних праць, навчальних посібників, підручників для вищих навчальних закладів. Матеріали роботи можуть бути врахованими в укладанні нових лексикографічних праць тлумачного типу.

У дисертаційній роботі розглянуто проблему взаємозв'язку мови та ідеології в тоталітарній державі на прикладі мовної політики та практики комуністичного Радянського Союзу. З'ясовано, що під впливом тоталітарної ідеології відбувалися модифікації природної мови, які охопили різні мовні рівні. Мова ставала засобом поширення ідеологічних догм, знаряддям впливу

на суспільну свідомість і формування світосприйняття, вигідного владі. На основі аналізу найважливіших праць, присвячених дослідженню мови тоталітарного суспільства (новомови), визначено такі її ознаки: оцінність, клішованість, семантичні зміни великої кількості слів, поширене вживання аббревіатур, евфемізмів, політизація понять, що стосуються різних сфер суспільного життя.

Відповідно до інтернаціональної ідеології СРСР упродовж усього періоду його існування реалізовано настанову на взаємодію національних мов з російською та формування спільного лексичного фонду мов радянських народів. Фактично суть радянської мовної політики зводилася до уніфікації мов і культур народів союзних республік за російським зразком. Установлено, що на українських теренах новомова мала як спільні для всього радянського тоталітарного дискурсу особливості, так і специфічні, зумовлені втручанням у внутрішній розвиток української мови з метою її зближення з російською і подальшою асиміляцією. Ідеологічні чинники призвели до ліквідації термінологічної лексики, створеної на українському ґрунті, поширення російських лексико-семантичних форм, калькованих слів та словосполук, запозичених моделей словотвору.

В умовах тоталітарного режиму лексикографічна практика зазнала впливу панівної в суспільстві системи поглядів, що позначилося на формуванні реєстру словників, тлумаченні лексичних одиниць, ремаркуванні, принципах добору ілюстративного матеріалу. Дослідження змістового наповнення і структури словникових статей лексичних одиниць трьох тематичних груп – найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій, християнської релігійної лексики та назв мистецьких напрямів і течій – у «Словнику української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.) дало змогу виявити ознаки ідеологізації лексем, яка полягає в набутті семантикою слова позитивної або негативної конотації, пов'язаної з її побутуванням у радянському ідеологічному узусі.

До лексикографічних прийомів ідеологізації лексичних одиниць належать, зокрема, використання в дефініціях та ілюстраціях ідеологічно

значущих прикметників, просторово-часових маркерів, оцінно-експресивних і модальних компонентів, вживання обмежувальних позначок, наведення ілюстрацій з авторитетних у радянському суспільстві джерел, що характеризувалися виразною оцінністю з погляду комуністичної ідеології, тощо. Це зумовлювало зміну лексичних значень, аксіологічну поляризацію лексем залежно від того, якого способу життя – соціалістичного чи капіталістичного – стосувалися поняття, позначені ними. Виявлено, що семантиці слів на позначення ключових понять керівної ідеології СРСР властива висока позитивна оцінка (*комунізм, соціалізм, більшовизм; атеїзм; соціалістичний реалізм* тощо). Негативної конотації набували лексичні одиниці, що позначали реалії життя та явища, які суперечили радянській системі цінностей (*націоналізм, лібералізм; Бог, Біблія; авангардизм, модернізм*).

У роботі здійснено порівняльний аналіз словникових статей українських лексикографічних праць тлумачного типу радянського періоду та виданих у незалежній Україні, що засвідчив еволюцію лексикографічного опрацювання лексики та позитивні зміни в суспільній свідомості. Виявлено механізми звільнення семантики слів від оцінних характеристик радянської доби та ступінь їх деідеологізації в сучасних тлумачних словниках української мови.

Деідеологізація лексеми в межах словникової статті означає зміну її конотативного статусу – лексична одиниця втрачає негативну або позитивну конотацію, набуту нею в період функціонування в радянському тоталітарному дискурсі. Ознаками деідеологізації є насамперед наведення нових формулювань дефініцій, елімінація ідеологічних маркерів та уникнення політизованих ілюстрацій. Визначено нові підходи до трактування релігійної лексики, які сприяють актуалізації лексем цієї групи, їх поверненню до первісних значень, втрачених у часи панування атеїстичної ідеології.

Залучення для порівняння тлумачень «Оксфордського словника» допомогло виявити лексеми як з повністю, так і з частково деідеологізованою семантикою в кожній тематичній групі. У випадках неповної деідеологізації лексичних одиниць у сучасних словниках збережено оцінні характеристики,

властиві радянській лексикографічній практиці: значення слів не звільнено від ідеологічних сем, у складі словникових статей залишено маркери позитивної або негативної оцінки та ідеологічно забарвлений ілюстративний матеріал. Рудименти комуністичної ідеології свідчать про неповне звільнення значень слів від ідеологічного вантажу радянської епохи, що суперечить вимогам об'єктивності лексикографічної інформації.

Ключові слова: тоталітаризм, ідеологізація, деідеологізація, тлумачний словник, новомова, мовна політика, лексикографічні дефініції, семантика лексем, ілюстративний матеріал, позитивна та негативна конотації, ідеологічні маркери.

ABSTRACT

Renchka I. Ye. Ideologization and deideologization of lexical items in dictionaries of the Ukrainian language of the 20th – the beginning of the 21st centuries. – Manuscript.

The thesis for the degree of a candidate of philological sciences (Philosophy doctor) on the specialty 10.02.01 – Ukrainian language. – National University of «Kyiv-Mohyla Academy», the Institute of the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to the elucidation of the influence of the Soviet totalitarian ideology on the Ukrainian language and Ukrainian lexicographical practice, to the determination of the main trends in modern vocabulary elaboration of lexical units. For the first time, complex investigation of the mechanisms of the indoctrination and deideologization of the different thematic groups of vocabulary in Ukrainian lexicographical works of Soviet and modern era is carried out, new approaches to the lexicographical interpretation of lexemes are revealed, and changes in the ratio of their connotative and denotative semantics under the influence of extra-linguistic factors are traced.

The practical significance of the thesis is that its theoretical principles and conclusions, factual material can be used in teaching sociolinguistics and lexicology

courses, special courses and seminars for philology and non-philology students including journalists, historians, sociologists and philosophers. They can be also used in writing monographic works, manuals, and textbooks for higher educational institutions. Contents of the work can be taken into account for the creation of new lexicographic works of the explanatory type.

In the thesis work, the problem of the relationship between the language and ideology in a totalitarian state is considered on the example of language policy and practice of the communist Soviet Union. Modifications of the natural language under the influence of totalitarian ideology, which covered various language levels, are established. Language was becoming a means of spreading ideological dogmas, the instrument of influence on the public consciousness and formation of world outlook, favorable to the state power. Based on the analysis of the most important works devoted to the study of the language of totalitarian society (newspeak), the following its features are determined: evaluativity, presence of clichés, semantic changes in a large number of words, widespread use of abbreviations, euphemisms, politicization of concepts related to various areas of public life.

According to the international ideology of USSR, a guideline to the interaction of national languages with Russian and the formation of a common lexical fund of the languages of Soviet peoples has been implemented during the whole period of its existence. In reality, the essence of the Soviet language policy was to unify the languages and cultures of the Union republics according to those of Russia. It is established that the newspeak on the Ukrainian territory possessed both common to all the Soviet totalitarian discourse characteristics and specific ones related to the interference in the internal development of Ukrainian language with the aim of its rapprochement with Russian language and subsequent assimilation. Ideological factors have led to the elimination of the terminological vocabulary created on the Ukrainian ground, the spread of Russian lexical-semantic forms, shoddy words and phrases, adopted models of word-formation.

Under the conditions of the totalitarian regime lexicographic practice was influenced by the dominant in society system of views. This affected the formation of

dictionary register, interpretation of lexical units, remarking, and selection principles of illustrative material. Study of the semantic content and structure of the entries of lexical units in three thematic groups, namely the names of political parties, movements and ideological streams, the Christian religious vocabulary, and the names of artistic trends and streams, in the «Dictionary of the Ukrainian Language» in 11 volumes (1970–1980) made it possible to detect the features of ideologization in the lexical units of all selected for the study thematic groups. These features consist in acquiring positive or negative connotation by the semantics of word, which is related to its existence in the Soviet ideological space.

The forms and means of lexeme ideologization include, in particular, use of ideologically significant attributes, spatial-temporal markers, evaluative-expressive and modal components in definitions and illustrations, use of restrictive marks, and presenting the illustrations from the authoritative sources in the Soviet society, which were characterized by a remarkable evaluability from the point of view of the Communist ideology, etc. This led to a modification of lexical meanings, axiological polarization of lexemes in dependence on the related lifestyle (socialist or capitalist) of concepts. It is established that the semantics of words to describe the key concepts of guiding ideology has a highly positive evaluation (*communism, socialism, Bolshevism, atheism; Socialist realism*, etc.). Negative connotations are acquired by the lexical units, related to the realities of life and phenomena that contradicted the Soviet system of values (*nationalism, liberalism, God, Bible, avant-gardism, modernism*).

In the work, comparative analysis of the dictionary entries of the Ukrainian lexicographic works of explanatory type of the Soviet period and those published in independent Ukraine is carried out. It has testified the evolution of lexicographic processing of vocabulary as well as the positive changes in the public consciousness. The mechanisms of the liberation of the semantics of words from the evaluative characteristics of the Soviet era and the degree of their deideologization in modern explanatory dictionaries of Ukrainian language are established.

Lexeme deideologization within a dictionary entry means a change of its connotative status. Lexical unit loses its negative or positive connotation acquired during its functioning in the Soviet totalitarian discourse. The signs of deideologization are first of all the presentation of new formulations of definitions, elimination of ideological markers and avoidance of politicized illustrations. New approaches to interpret religious vocabulary, which promote the actualization of the lexemes in this group and their return to the original values lost in the days of the domination of atheistic ideology, are determined.

Comparative involvement of interpretations from the «Oxford dictionary» enabled to identify the lexemes with both fully and partially deideologized semantics in each thematic group. In cases of incomplete deideologization of lexical units the evaluative characteristics inherent in the Soviet lexicographical practice are preserved in modern dictionaries. That is, the meanings of words are not exempt from the ideological semes. The markers of positive or negative evaluation and ideologically colored illustrations are left in the entries. Rudiments of communist ideology testify a partial release of the meanings of words from the ideological Soviet-era cargo that contradicts to the requirements of the objectivity of lexicographical information.

Keywords: totalitarianism, ideologization, deideologization, explanatory dictionary, newspeak, language policy, lexicographical definitions, lexeme semantics, illustrative material, positive and negative connotation, ideological markers.

Список публікацій здобувача

1. Ренчка І. Є. Семантичні трансформації в найменуваннях політичних партій, рухів та ідеологічних течій у словниках радянської та пострадянської доби // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 189. Філологічні науки. – Київ, 2016. – С. 12–19.

2. Ренчка І. Є. Особливості лексикографічної фіксації релігійної лексики в радянський період // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. – Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». – Київ : Видавн. центр КНЛУ, 2016. – Вип. 32. – С. 112–118.

3. Ренчка І. Є. Вплив радянських ідеологічних настанов на словникове тлумачення назв мистецьких напрямів і течій // Вісник Черкаського ун-ту. – Серія «Філологічні науки». – № 2. – Черкаси, 2016. – С. 78–85.

4. Ренчка І. Є. Ідеологізація та деідеологізація тлумачень суспільно-політичної лексики в словниках української мови // Борис Грінченко – відомий і невідомий : матеріали Всеукр. наук. конф. (IX щорічні Грінченківські читання) (Київ, 9 грудня 2016 р.) / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Н. М. Віннікової, О. В. Єременко, А. І. Мовчун. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. – С. 94–104.

5. Ренчка І. Є. Семантичні та оцінні модифікації тлумачення релігійної лексики в сучасних словниках української мови // Мова: класичне – модерне – постмодерне : зб. наук. статей / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; відп. ред. В. М. Ожоган. – Київ : Дух і Літера, 2016. – Вип. 2. – С. 145–162.

6. Ренчка І. Є. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб їх уніфікації за російським зразком // Мова і культура. – Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2016. – Вип. 19. – Т. II (182). – С. 94–102.

7. Ренчка І. Є. До питання про взаємодію мови та ідеології у тоталітарному суспільстві // Наукові праці : наук.-метод. журнал. – Вип. 260. – Т. 272. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 86–90.

8. Ренчка І. Є. Мовне відображення процесів формування радянської політичної ідентичності : тези доп. // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». – Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур : матеріали IX Міжнар. наук. конф. (Острог, 20–21 травня 2016 р.) / ред. кол. : І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2016. – Вип. 17. – С. 334–337.

9. Ренчка І. Є. Процеси формування політичної ідентичності у радянському суспільстві та їх мовне відображення // Zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Filologia, socjologia i kulturoznawstwo.

Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka” (30.03.2016 – 31.03.2016). – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – S. 45–52.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	13
ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ ТА ІДЕОЛОГІЇ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	21
1.1. Феномен тоталітаризму: передумови виникнення та характерні риси.....	21
1.2. Новомова як засіб оприявлення тоталітарної ідеології	32
1.3. Термінологічні позначення ідеологічно забарвлених мовних одиниць.....	51
1.4. Ідеологізація лексики в словниках радянського періоду	61
Висновки до розділу 1	70
РОЗДІЛ 2. ЯВИЩЕ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ЛЕКСИКИ В РАДЯНСЬКОМУ ТОТАЛІТАРНОМУ ДИСКУРСІ	73
2.1. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб їх уніфікації за російським зразком.....	73
2.2. Ідеологічний вплив на словникове тлумачення найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій	81
2.3. Особливості лексикографічної фіксації релігійної лексики у радянський період	99
2.4. Семантичні деформації назв мистецьких напрямів і течій	122
Висновки до розділу 2	135
РОЗДІЛ 3. ЗВІЛЬНЕННЯ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІД ВПЛИВУ РАДЯНСЬКИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ НАСТАНОВ	137
3.1. Советизми в «Практичному словнику синонімів української мови» С. Й. Караванського	137
3.2. Деідеологізація найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій у лексикографічній практиці пострадянського періоду.....	148
3.3. Оновлення дефініцій релігійної лексики.....	168

3.4. Відповідність сучасного лексикографічного трактування назв мистецьких напрямів і течій вимогам об'єктивності	181
Висновки до розділу 3	194
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	204
ДОДАТОК.....	229

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Бутенко – Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. – Львів : Вища шк., 1979. – 120 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1719 с.

ПССУМ-4 – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – 4-те вид., опрац. і допов. – Львів : БаК, 2012. – 536 с.

ПССУМ-5 – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – 5-те вид., опрац. і допов. – Львів : БаК, 2014. – XIV + 530 с.

РУС-33 – Російсько-український словник / за ред. А. Ю. Кримського, С. О. Єфремова. – Київ, 1924–1933. URL : [https://r2u.org.ua/data/Російсько-український%20академічний%20словник%20\(1924-33\).pdf](https://r2u.org.ua/data/Російсько-український%20академічний%20словник%20(1924-33).pdf) (дата звернення: 01.07.2017).

СлГр – Словарь української мови : в 4 т. / [упоряд., з дод. власного матеріялу, Борис Грінченко]. – Київ, 1907–1909. – Т. I–IV.

СУМ-11 – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

СУМЖ – Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін. ; відп. ред. В. В. Жайворонок. – Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с.

СУМ-20 – Словник української мови : у 20 т. / [наук. керівник проекту В. А. Широков ; голов. наук. ред. В. М. Русанівський] ; НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. – Київ : Наук. думка, 2010–2015. – Т. I–VI.

OALD – Oxford Advanced Learner's Dictionary, 9th edition. – Oxford : Oxford University Press, 2015. URL : <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/> (дата звернення: 02.03.2017).

ВСТУП

Стан і розвиток мови безпосередньо пов'язані з динамікою розвитку суспільства. Зміни в суспільному житті впливають на словниковий склад мови, зумовлюючи процеси актуалізації/деактуалізації лексичних одиниць, поповнення вокабуляру новотворами та запозиченнями, семантичних переосмислень та зрушень. Динамічні процеси, що відбуваються в мові під впливом екстралінгвальних чинників, знаходять відображення в лексикографічній репрезентації номінацій, зокрема в структурі та змісті словникових статей великих тлумачних словників. Тлумачення семантики номінативних одиниць у лексикографічних працях містять усталені та релевантні певному часові відтинки значень. Водночас на способі представлення словникової інформації може позначатися такий чинник, як панівні ідеологічні настанови, що призводить до функціонально-семантичних зміщень у різних тематичних групах лексики.

У тоталітарних режимах нацистської Німеччини та комуністичного Радянського Союзу, що постали в ХХ столітті, лексикографічна практика перебувала під тиском офіційних ідеологічних доктрин. Словники ставали засобом формування ідеологізованої картини світу шляхом аксіологізації дефініцій та ілюстрування тлумачень слів ідеологічно спрямованими прикладами. Це зумовлювало оцінну поляризацію лексикографічного матеріалу залежно від того, який спосіб життя – свій чи антагоністичний йому – характеризували поняття, позначені певними лексемами.

Зміни в суспільному житті кінця ХХ – початку ХХІ століття спричинили кількісні та якісні зрушення й у словниковому складі мов, що зазнали ідеологічного впливу за тоталітарної доби. Важливою тенденцією розвитку сучасної української лексикографії є деідеологізація змістового наповнення різних тематичних груп лексики, звільнення лексичних одиниць від штучно прищепленого в радянські часи негативного або позитивного оцінного статусу.

Питання взаємозв'язку мови та ідеології неодноразово ставали об'єктом зацікавлення зарубіжних і вітчизняних дослідників як з філософського,

соціального, так і лінгвістичного аспектів (В. Бергсдорф, Д. Вайс, А. Вежбицька, Ф. Гаєк, М. Гловінський, Х. Кесслер, Г. Клаус, А. Мазон, А. Нойберт, П. Серіо, В. Шмідт; І. Г. Вепрева, Ю. Л. Воротников, Г. Ч. Гусейнов, О. П. Єрмакова, О. А. Земська, Г. О. Ілагаєва, М. О. Кронгауз, Т. Б. Крючкова, Н. О. Купіна, В. М. Мокієнко, Б. Ю. Норман, К. Ф. Сєдов, Г. М. Склярєвська, Г. Я. Солганик, Ю. С. Степанов, Й. А. Стернін, Е. І. Хан-Піра, М. О. Чудакова; Г. Д. Бенкендорф, С. С. Єрмоленко, О. М. Демська, О. В. Зарецький, О. В. Калиновська, Л. Т. Масенко, Г. Б. Мінчак, Б. В. Потятинник, Г. М. Яворська та ін.), наукові праці яких стали важливим підґрунтям пропонованого дослідження.

Водночас маловивченими лишаються проблеми впливу тоталітарної ідеології на лексикографічне тлумачення лексичних одиниць, як і відбиття в словниках процесів семантичної трансформації слів, пов'язаної з їх звільненням від ідеологічних конотацій у нових суспільних умовах.

Певною мірою торкалися теоретичних питань ідеологізації лексикографії у своїх наукових розвідках А. Вейсберг [254], А. Вежбицька [255], І. Г. Вепрева і Т. О. Шадріна [31], О. П. Єрмакова [62], В. О. Козирев та В. Д. Черняк [98], Т. Б. Крючкова [111], Е. М. Медникова [140], Д. Фаріна [247, 248], Е. І. Хан-Піра [225]. Ідеологізації «Тлумачного словника російської мови» в 4-х томах за редакцією Д. М. Ушакова (1935–1940 рр.) присвячені монографічна праця Н. О. Купіної [115] та дисертація Г. О. Ілагаєвої [74]. В українському мовознавстві лише деякі дослідники приділяли увагу зазначеній проблематиці, зокрема питання ідеологічної складової у лексикографії порушує у своїй статті О. М. Демська [56]; матеріали німецьких та російських тлумачних словників тоталітарного періоду використовує у наукових студіях Г. Д. Бенкендорф [16; 17]. Частково розглянуто питання ідеологізації українських лексикографічних праць у статтях А. О. Пренковської [173] і О. В. Калиновської [82; 85], а також дисертаціях О. О. Кабиш [79], Г. Б. Мінчак [142] та Л. В. Струганець [210].

Поки що не отримала належного теоретичного і практичного опрацювання та ґрунтовного висвітлення проблема деідеологізації лексики в сучасних

українських лексикографічних джерелах. Звертається до неї у своїй дисертаційній роботі Г. Б. Мінчак [142], досліджуючи семантику ідеологічно забарвлених номінативних одиниць на матеріалі української преси та українських словників 90-х років ХХ століття, та в окремій статті А. О. Пренковська [173], яка розглядає тлумачення одиниць суспільно-політичної лексики в «Словнику української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.) і «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (2012 р.).

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю цілісного та глибокого наукового дослідження проблеми ідеологізації лексикографічної практики, вивчення як позитивних тенденцій у сучасному лексикографічному опрацюванні номінативних одиниць, так і негативних, що виявляються в збереженні оцінних тлумачень лексем, запроваджених у словникарство тоталітарної доби. Актуальність теми визначена й потребами практичної і теоретичної лексикографії, необхідністю звільнення її від хиб, що були властивими радянській лексикографічній практиці, а також активізацією в сучасному мовознавстві досліджень проблем, котрі оминали за радянських часів, зокрема використання мовних засобів з метою маніпулювання суспільною свідомістю.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах наукової теми кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» «Українська мова в ХХ сторіччі: стан, статус, форми побутування» (номер державної реєстрації – 0109U008100). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного університету «Києво-Могилянська академія» (протокол № 20 від 25 грудня 2014 року).

Мета дисертаційної праці – вивчити тлумачення лексики різних тематичних груп у лексикографічних працях радянської і пострадянської доби, з'ясувати вплив ідеологічних настанов на формування словникових визначень.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань:

- дослідити питання взаємозв'язку мови і тоталітарної ідеології на прикладі мовної політики Радянського Союзу;
- розкрити роль тлумачного словника як засобу формування світосприйняття мовною особистістю;
- розглянути вплив радянської ідеології на лексикографічний опис номінативних одиниць у «Словнику української мови» в 11-ти томах;
- схарактеризувати словникарські прийоми ідеологізації лексем;
- з'ясувати зміни в тлумаченні лексичних одиниць у сучасних українських лексикографічних працях;
- виявити можливості уникнення ідеологізації в лексикографічному представленні слів.

Об'єкт дослідження – механізми ідеологізації й деідеологізації лексичних одиниць різних тематичних груп у тлумачних словниках радянської та пострадянської доби.

Предмет дослідження – структурно-семантичні і прагматичні характеристики одиниць суспільно-політичної лексики, а саме найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій, християнської релігійної лексики та сфери мистецтва – назв мистецьких напрямів і течій, поданих у «Словнику української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.) та в пострадянських словниках тлумачного типу.

Джерельну базу дисертації склали: «Словник української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970–1980 рр.), «Словарь української мови» в 4-х томах за редакцією Б. Д. Грінченка (Київ, 1907–1909 рр.), «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (Київ, 1924–1933 рр.), «Словник асоціативних норм української мови» Н. П. Бутенко (Львів, 1979 р.), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусла (Київ, Ірпінь, 2009 р.), «Словник української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (Київ, 2012 р.), «Словник української мови» у 20-ти томах

(Т. I–VI, Київ, 2010–2015 рр.), «Практичний словник синонімів української мови» С. Й. Караванського (4-те вид., опрац. і допов., Львів, 2012 р.; 5-те вид., опрац. і допов., Львів, 2014 р.). Також для порівняння словникових статей і виявлення ступеня деідеологізації лексичних одиниць використано «Оксфордський словник» (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 9th edition, 2015).

Картотека фактичного лексичного матеріалу становить близько 2000 одиниць, із них майже 370 лексем, дефініції яких вибрано зі «Словника української мови» в 11-ти томах.

Методи дослідження. Завдання дисертаційної роботи зумовили комплексне використання таких методів дослідження: *метод аналітико-синтетичного опрацювання джерел* – у вивченні наукової літератури; *описовий метод* – для виявлення в словниках ідеологізованих лексичних одиниць та визначення способів їх тлумачення в різні періоди; *діахронно-зіставний* – для порівняння словникових статей лексем у лексикографічних джерелах радянської і пострадянської доби та встановлення змін у їхній семантичній структурі і функціонуванні; *зіставний* – для виявлення ступеня деідеологізації лексичних одиниць у кількох сучасних лексикографічних працях тлумачного типу; *метод компонентного аналізу* – для дослідження семантичної структури аналізованих одиниць, зокрема з'ясування ідеологічно зумовленого змісту понять, характеру семантичних деформацій; *метод контекстного аналізу* – для виявлення залежності інтерпретації значення лексеми від контексту, в якому її вжито. Зазначені методи використовували із залученням прийомів *класифікації* та *систематизації* лексичного матеріалу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше здійснено комплексне дослідження лінгвістичних прийомів ідеологізації й деідеологізації лексики різних тематичних груп в українських лексикографічних джерелах радянської та новітньої доби, виявлено сучасні підходи до словникового трактування лексем та простежено зміни у співвідношенні конотативної і денотативної семантики номінативних одиниць; поглиблено розуміння

залежності фіксації та способів інтерпретації лексики в словниках від впливу позамовних чинників; подальшого розвитку набуло дослідження проблеми взаємозв'язку мови та ідеології.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в поглибленні наукового опрацювання лексико-семантичних процесів в українській мові та простеженні закономірностей лексикографічного опису номінативних одиниць у різний історичний період. Проведений комплексний аналіз та здійснені узагальнення слугуватимуть об'єктивному вивченню зв'язку мови і суспільства, мови та ідеології.

Практичне значення дисертації зумовлене тим, що її теоретичні положення та висновки, фактичний матеріал можуть бути залученими до викладання курсів соціолінгвістики та лексикології, проведення спецкурсів і спецсемініарів для студентів-філологів та студентів нефілологічних спеціальностей, зокрема журналістів, істориків, соціологів і філософів, для написання монографічних праць, навчальних посібників, підручників для вищих навчальних закладів. Матеріали роботи можуть бути врахованими в укладанні нових лексикографічних праць тлумачного типу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням, що узагальнює наукові напрацювання автора. Результати роботи одержано самостійно, усі наукові статті написано одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційну роботу обговорено на засіданні кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (протокол № 7 від 20 квітня 2017 року) і на засіданні відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 5 від 18 травня 2017 року).

Основні положення й результати дослідження оприлюднено в доповідях на таких конференціях: II Міжнародній науковій конференції «Мова: класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 2015), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських і

германських мов» (Миколаїв, 2016), Міжнародній науково-практичній конференції «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (Польща, Гданськ, 2016), VI Міжнародній науковій конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 2016), IX Міжнародній науковій конференції «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, 2016), XXV Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» імені Сергія Бураго (Київ, 2016), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Розвиток української мови в контексті перетворень сучасного українського суспільства: трансформація засадничих понять культури» (Київ, 2016), XIII Міжнародній науковій конференції «Проблеми зіставної семантики» (Київ, 2017) і на засіданні Всеукраїнського круглого столу «Від словника Бориса Грінченка до сучасних лексикографічних систем» (Київ, 2016).

Публікації. Основний зміст і результати дисертації викладено у 9 публікаціях, із них 4 статті опубліковано у наукових фахових виданнях України, 2 – в закордонних наукових виданнях, 2 – в інших наукових виданнях і тези наукової доповіді.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку лексикографічних джерел (10 позицій), списку використаної літератури (256 позицій) та додатка, що містить список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів роботи. Загальний обсяг дисертації – 231 сторінка, з них основного тексту – 203 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ ТА ІДЕОЛОГІЇ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Феномен тоталітаризму: передумови виникнення та характерні риси

Термін «тоталітаризм» (від лат. «totalitas» – повнота, ціліність та «totalis» – увесь, цілий, повний) набув поширення в першій половині ХХ ст., що було пов'язано з утвердженням та зростанням могутності політичних режимів фашистської Італії, нацистської Німеччини і більшовицького СРСР. Його визначають як політичний спосіб організації суспільного життя, що характеризується всеосяжним контролем влади над суспільством та окремою особистістю, підпорядкуванням усієї суспільної системи колективним цілям і офіційній ідеології [217, с. 194].

Осмислення проблематики тоталітаризму розпочинається із середини 30-х років минулого століття (праці М. Бердяєва, Б. Кроче, А. Кьостлера, Х. Ортеги-і-Гассета, С. Франка та інших філософів і політичних мислителів). Важливим етапом на шляху вивчення цього феномену став міжнародний політологічний симпозіум, що відбувся в США у 1952 р., на якому тоталітаризм було визнано закритою соціокультурною і політичною структурою, де «будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва і розподілу товарів – спрямовується і контролюється з єдиного центру» [61, с. 55]. Саме в цей період з'являються фундаментальні дослідження з проблем тоталітаризму, а саме праці Ф. Гаєка «Шлях до рабства» (1944 р.), Х. Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951 р.) та К. Фрідріха і З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура та автократія» (1956 р.), в яких узагальнено політичну практику тоталітарних держав та здійснено її порівняння з демократією.

Надалі проблеми тоталітаризму продовжували викликати значне зацікавлення дослідників. Причини появи тоталітарних держав та специфіку їхнього внутрішнього устрою розглядали Т. Адорно, Г. Алмонд, Р. Арон,

К. Віттфогель, К. Лефор, Г. Маркузе, Б. Мур, Е. Нольте, К. Поппер, Дж. Сарторі, Е. Фромм та ін.

Багато дослідників убачають потенційну можливість появи тоталітаризму в розширенні функцій державного регулювання. Такого погляду дотримувався К. Поппер, який уважав тоталітарною політичну систему, за якої державі належать функції управління в усіх сферах. Надмірний державний контроль, на його думку, «може вилитися в ідеологічну обробку» [169, с. 150]. Ф. Гаєк пов'язує генезу тоталітаризму з антиліберальними і соціалістичними політичними течіями другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Вчений розглядає методи, за допомогою яких прихильники соціалізму хочуть досягти соціальної справедливості та захищеності населення, – це скасування приватного підприємництва, відмова від приватної власності і створення системи централізованої планової економіки. Ф. Гаєк зауважує, що саме довіра до колективістського економічного планування є спільною рисою різних, на перший погляд, систем комунізму, нацизму та фашизму. Насправді їх об'єднує віра «у свідому організацію виробничих сил суспільства для виконання певного суспільного завдання», а різниця між типами колективізму полягає лише у визначенні мети, до якої спрямовані зусилля суспільства [224, с. 77].

Тоталітаризм, на думку Х. Арендт, – феномен ХХ століття. Це новий режим, нова форма правління, яка не мала аналогій в історії розвитку суспільства. «Хоч би де тоталітаризм приходив до влади, він виробляв цілком нові політичні інституції й руйнував усі соціальні, правові й політичні традиції країни» [4, с. 513]. Витоки тоталітаризму, як зазначає мислителька, потрібно шукати в попередніх епохах, де сформувалися такі явища, як імперіалізм, антисемітизм та расизм.

Сприятливим ґрунтом для втілення тоталітарних ідей у життя стало формування масового суспільства як результату глибоких політичних та соціально-економічних потрясінь, які охопили різні країни світу на початку ХХ століття, переходу до індустріального типу суспільного розвитку, що супроводжувався урбанізаційними процесами, зростанням ролі засобів масової

комунікації та освіченості населення. Відбувалася секуляризація та раціоналізація суспільства з одночасним руйнуванням традиційних зв'язків, зокрема релігійних, посиленням соціальної відчуженості. «У станових, напівфеодальних суспільствах, які існували напередодні Першої світової війни, тоталітаризм не міг постати. Саме емансипація мас і зробила технічно можливою появу «народних», «націоналістичних», «комуністичних», «фашистських» та «нацистських» ідеологій» [38]. Наслідком війни та глибокої економічної кризи, за переконанням К. Лефора, стали невпевненість та розгубленість індивідів, наростання конфліктних ситуацій між класами та групами, роздроблення суспільства. В таких умовах починає розвиватися «фантазм єдиного народу, пошук субстанційної ідентичності, спаяного з головою соціального тіла, втіленої влади, держави, вільної від поділу» [123, с. 30].

Х. Ортега-і-Гассет у праці «Бунт мас» називає масовою людиною таку, «що не відрізняється від інших, ...є повторенням загального типу» [156, с. 17]. «Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть» [156, с. 20]. Розвиваючи ідеї Х. Ортеги-і-Гассета, а також Г. Лебона, який наголошував на тому, що сучасне суспільство рухається до «царства натовпу» [119], Х. Арендт наголошує, що маси зробили можливим утвердження тоталітарних політичних систем: «Тоталітарні рухи націлені на маси і досягли успіху в організації мас. Вони настільки залежать від масовості, що тоталітарні режими, імовірно, неможливі в державах з відносно малим населенням» [4, с. 357].

Покору людини в тоталітарному суспільстві Е. Фромм пояснював саме особливостями психології масової людини, яка, зазнавши втрат і відчуття страху під час війни та в період економічних негараздів, шукає вихід у «втечі від свободи», тобто у втечі від тривоги, безсилля, самотності та соціальної незахищеності, і в пошуку сильного лідера, спроможного об'єднати суспільство [221, с. 224]. Люди підтримують такого лідера – фюрера, дуче, керівника партії,

ототожнюючи його з усією державою; бути в опозиції до вождя на той час могло означати лише добровільну суспільну ізоляцію. У виборі між самотністю і почуттям єдності більшість усе-таки обирає єдність [221, с. 217].

На переконання К. Лефора, спроба зробити із суспільства об'єднане тіло з головою-фюрером або верховним вождем завершується зосередженням влади в руках однієї партії, яка «представляє себе носієм прагнень цілого народу і утримувачем легітимності, що ставить її вище від законів» [123, с. 20], а отже відкриває шлях до свавілля в політичному правлінні. Це деспотизм нового типу, за якого влада, на протигагу всім попереднім, відомим в історії формам деспотії, належить не одній особі, а стає безмежною, панує, неначе нічого, крім неї, більше не існує [123, с. 21, 78].

Головною особливістю тоталітаризму і неодмінною умовою його існування є утвердження панівної офіційної ідеології та всеосяжне її поширення. У філософській, соціологічній літературі та в лінгвістичних дослідженнях ідеологію розглядають як багатогранне явище, що охоплює систему поглядів, принципів, ідей, настанов, ціннісних орієнтацій, які впливають на реальність та ставлення людей до неї, претендують на пояснення як минулого, так і сьогодення та визначення шляхів подальшого суспільного розвитку з позицій певної суспільної групи [8; 125; 148; 212; 235; 243].

Термін «ідеологія» у філософський вжиток увів французький мислитель А. Л. К. Дестют де Трасі (1754–1836) у праці «Елементи ідеології» в значенні «наука про ідеї» [125, с. 59]. За тривалий період осмислення цього явища з'явилися різноманітні підходи до розуміння його сутності та ролі в житті суспільства. Так, у своєму головному філософському творі «Німецька ідеологія» К. Маркс та Ф. Енгельс пояснюють ідеологію як хибну, ілюзорну свідомість, яка маскує дійсний стан справ, коли видимість, ілюзія представляється як дійсність [130, с. 24, 35]. Німецький соціолог К. Мангейм ідеологією називає «трансцендентні до буття уявлення, які *de facto* ніколи не досягають реалізації свого змісту» [128, с. 165]. На його думку, вона є

апологією наявного ладу, вираженням поглядів класу, який перебуває при владі.

Представники Франкфуртської школи філософії Т. Адорно та М. Хоркхаймер розуміють ідеологію як помилкове уявлення про реальність, нав'язане з метою підтримки панівного ладу [226, с. 270, 307]. Французький філософ Р. Барт пов'язує ідеологію з міфом. Головною функцією міфу є «видалення» реальності, створення стійкого, раз і назавжди даного образу світу. Цей ілюзорний образ реальності підмінює істинну сутність речей та явищ, регулюючи думки, уявлення і дії людини [9, с. 304–306]. Як форму побудови реальності трактує ідеологію французький філософ Л. Альтюссер. На його переконання, це система концепцій, ідей, міфів та образів, за допомогою яких люди розуміють, оцінюють, переживають сформовані в них уявлення про реальні умови існування. Ці структури впливають на особистість і визначають її життя [2]. «...чим би не були ідеології, – зауважує з цього приводу К. Гірц, – вони передовсім суть карти соціальної реальності і матриці колективної свідомості» [45, с. 259].

Кожному суспільству та кожній історичній епосі властива своя ідеологія як сукупність поглядів на світ, уявлень, упереджень. Ідеологічні прояви наявні в різних формах соціального буття, оскільки будь-якій дії можна надати певного значення, а отже ідеологізувати її [24, с. 91; 250, с. 64; 254, с. 660, 662]. Сучасним демократичним державам властивий ідеологічний плюралізм, коли в межах одного суспільства різні групи та спільноти людей мають неоднакові ціннісні пріоритети й при цьому вони можуть відкрито виражати свої погляди та переконання. Водночас жодне демократичне суспільство не може існувати без основоположних, базисних ціннісних орієнтирів, що визначають його вектор розвитку, однак це не призводить до утвердження догматизму та авторитаризму [125, с. 79; 218, с. 236].

Натомість у тоталітарних державах ХХ століття, насамперед у комуністичному Радянському Союзі та нацистській Німеччині, відбувалася абсолютизація проголошених цінностей за рахунок заперечення та заборони

інших, зокрема індивідуальних прав людини, її свобод. Ідеологія ставала офіційною державною доктриною, яка охоплювала своїм впливом усі сфери суспільного життя, давала пояснення всім процесам і явищам, виробляючи особливу картину світу, що виключала будь-які суперечності [179].

Отже, зосереджуючись на вивченні ідеології тоталітарного суспільства, зазначимо, що тоталітарна ідеологія – це не просто сукупність загальноприйнятих поглядів, переконань та уявлень у суспільстві в певну добу, а та сукупність поглядів, яка стає панівною в цьому суспільстві, впливає на маси, пронизуючи всі сфери суспільного життя – соціальну, політичну, економічну, духовну, а також царини людської свідомості та індивідуального існування, і виконує роль політичного та наукового вчення.

На теренах Радянського Союзу єдиною офіційною ідеологією було визнано марксизм-ленінізм як «теоретичну основу комуністичного руху» та «ідейний засіб революційного перетворення світу» [220, с. 200]. Підґрунтям диференціації ідеологій став класовий принцип: «Кожному способу виробництва відповідає своя ідеологія: рабовласницька, феодальна, буржуазна, комуністична. Як видно, ці ідеології відповідають ідеології класу, панівного у певній формації, причому остання з названих ідеологій стає єдиною для всіх членів розвинутого соціалістичного суспільства» [242, с. 22]. Комуністичну ідеологію було проголошено науковим вченням, оскільки вона, «виражаючи інтереси робітничого класу, які збігаються з об'єктивними потребами історичного процесу, не вступає в протиріччя з науковим пізнанням світу» [110, с. 141]. Будь-яка галузь наукового знання, відповідно, у своєму розвитку мала спиратися на принципи марксистсько-ленінського вчення. Натомість ідеологію антагоністичного буржуазного суспільства сприймали як таку, що відбиває світ «із позицій інтересів буржуазії, котрі суперечать ходу суспільно-історичного процесу», а тому має викривлений, ненауковий характер [110, с. 124]. Теорію ідеології розглядали насамперед як арену ідейної боротьби – протистояння комуністичного вчення та буржуазної ідеології було «гострим» та «непримиренним», «становило традицію марксизму-ленінізму» і

спрямовувалося на «вирішення кардинальних проблем сучасного суспільного розвитку» [220, с. 200]. Отже, керівну ідеологію в Радянському Союзі вважали єдино правильним науковим поясненням закономірностей розвитку суспільства, відповідно всі інші ідеології визнавали безумовно хибними.

В основі тоталітарних ідеологій були утопійні ідеї про прийдешнє суспільство загального щастя і благоденства, які ведуть свій початок ще з часів Стародавньої Греції, зокрема вчення Платона про ідеальну державу. Ці уявлення знайшли розвиток у працях таких мислителів, як Г. Бабеф, Ф. Бекон, Т. Кампанелла, Т. Мор, Р. Оуен, Ж.-Ж. Руссо, А. Сен-Симон, Ш. Фур'є та ін.

На шкідливість застосування утопійних теорій, у тому числі комуністичних, у політичній практиці вказував В. К. Липинський, який був переконаний, що вони можуть стати передумовою цілковитого знищення людських свобод: «...комуністична реакція ...нічого не може принести змученому людству, бо – побудована так само на утопії рівності та однаковості людей і можливості переробити їх всіх в ангелів комуністичного раю при помочі примусово прищепленої їм раціоналістичної комуністичної доктрини – вона нічого іншого, крім винищення всякої свободи, – здержання всякого руху і повної руїни духової та матеріальної культури, дати не може»¹ [124, с. 373]. За твердженням М. О. Бердяєва, утопії як утілення образу досконалого, гармонійного устрою суспільного життя здійсненні, але «за обов'язкової умови їх спотворення. [...] Утопія завжди тоталітарна, ...ворожа свободі» [20]. Адже змальовуючи ідеальний суспільний устрій, вона не залишає місця для вільного вибору, для тих поглядів і дій, які могли б спростувати її основоположні постулати.

Утопія як підґрунтя державної політики стає, за словами С. І. Грабовського, всеосяжною реальністю і перетворюється на тоталітарний соціальний міф, що «призводить до заперечення індивідуальних проєктів життєбуття, до масової десуб'єктивації, до втрати людьми здатности вільно

¹ Цитати наводимо відповідно до правопису й пунктуаційного оформлення оригіналу.

вибирати своє майбутнє» [49, с. 75]. Соціальні міфи про керівну роль робітничого класу, перемогу соціалізму і перехід до комунізму як суспільства загального добробуту, рівності та свободи або про вищість арійської раси тощо ставали чинниками консолідації суспільства в русі до омріяної мети і мали характер релігійних символів. Ідеології, «зіткані» з цих міфів [101, с. 178], набували функції своєрідної державної релігії, спрямованої на втілення в життя утопійних уявлень.

Ще наприкінці ХІХ ст. Г. Лебон, досліджуючи «релігійне почуття натовпу», вказував на те, що «натовп не хоче більше чути слів «божество» і «релігія», в ім'я яких він так довго поневолювався, але ніколи ще він не володів такою кількістю фетишів, як в останні сто років, і ніколи не споруджував стільки олтарів та пам'ятників своїм божествам» [119, с. 163]. Г. Лебон переконливо стверджує, що люди потребують релігії, оскільки всі вірування, зокрема й політичні, засвоюються ними лише в тому разі, якщо вони мають релігійне втілення, яке не визнає заперечень. «Якби можна було примусити натовп засвоїти атеїзм, то він виразився б у такій самій палкій нетерпимості, як і будь-яке релігійне почуття, і в своїх зовнішніх формах швидко перетворився б на справжній культ», – зазначає мислитель [119, с. 165].

Наступні десятиліття показали, що міркування Г. Лебона виявилися небезпідставними. З перемогою радянської влади в Росії не відмовилися від віри, змінився лише її предмет, оскільки вчення про комунізм почало сприйматися як нова релігія. «Впроваджуючи атеїзм та руйнуючи церкву, – зауважує В. С. Лісовий, – комунізм водночас використав релігійність..., аби впровадити особливий різновид комуністичної релігії. Комунізм витворив не тільки свої власні міти, свою святу історію зі своїми святими, а й свою церкву (партію) і навіть свої святі моці (мавзолеї)» [125, с. 141]. Як сакральний простір, для якого характерний високий ступінь символізації, міфологізації та ритуалізації, розглядає явище тоталітаризму А. В. Бахтаров. У цьому просторі є власний Абсолют (Вождь), власний пантеон героїв-мучеників, власна «житійна» література та сакральні книги, авторами яких були вожді, чії

настанови були обов'язковими до виконання як «заповіді» задля досягнення єдиної мети – перемоги тоталітарної ідеї [11, с. 6].

Відбувалося, так би мовити, ідеологічне «перезачакловування» світу, на відміну від тих процесів у людському суспільстві кінця XIX – початку XX століття, які М. Вебер називав «розчаклуванням» світу – звільнення його від магії, забобон, залежності від церкви, що було пов'язано з інтелектуалізацією та раціоналізацією людського існування [29, с. 714]. Люди були «зачакловані» тоталітарним ідеями, що прийшли на зміну традиційній системі цінностей, формуючи нове світобачення і водночас нову людину та нову суспільну формацію.

Складну політичну релігію тоталітарного суспільства пов'язують саме з формуванням нової системи цінностей та нової людини, лояльної до влади. За словами К. Лефора, цей режим «робить чисту дошку («табула раза») з минулого і віддається створенню «нової людини» [123, с. 68].

Формулювання власного поняття людини є однією з характерних рис тоталітарної ідеології. Варто згадати в цьому контексті заклики раннього радянського періоду щодо необхідності створення «людини комуністичної епохи» з «людського матеріалу» попередньої історії, спроби селективного виведення «надлюдини» в нацистській Німеччині, декларації Муссоліні, що сучасні італійці мають бути подібними до італійців епохи Відродження. Людська особистість ставала насамперед функціонером соціальних відносин, засобом, а не метою суспільного розвитку, «гвинтиком» державного механізму. Особисті права та свободи були перепоною на шляху до формування єдиного світогляду та єдиної системи цінностей, звідси й бажання тоталітаризму встановити контроль не лише над діями, а й над свідомістю людей.

Ідеологічна картина світу, що структурувалася і впорядковувалася в тоталітарному суспільстві, не була однорідною: світ було чітко розділено на дві частини – «світлу» і «темну». «В одній були пролетаріат, поневолені нації чи арійська раса. Це була частина добра, правди і краси. В іншій – об'єкти з протилежними якостями: буржуазія, імперіалізм та інша раса» [72, с. 42].

Протиставлення «нашої» «досконалої» дійсності, що є втіленням добра та абсолютної справедливості, і «їхньої» – зосередження зла, несправедливості і пригноблення – мало метою формувати в масовій свідомості необхідні для влади уявлення, переконання, критерії оцінного ставлення до явищ та подій, стереотипи мислення і поведінки. Міфологізовані протиставлення, на яких базувалася тоталітарна ідеологія, впливали «на колективне несвідоме, найбільш глибинну, неконтрольовану частину людської душі» [122, с. 126]. Такий вплив, на нашу думку, можна пояснити тим, що в народному світогляді теж суттєвими є опозиції, наприклад «добро/зло», «бідний/багатий» тощо, тому ідеологічне протиставлення «свого» і «чужого» (у радянській ідеології – соціалістичної і капіталістичної дійсності) знаходило відгук у свідомості людей, накладаючись на давні уявлення про світоустрій [104, с. 236].

Наслідком ідеологічно зумовленого дихотомічного поділу світу стало формування бінарної системи цінностей тоталітарного суспільства, в якій усі предмети, події і явища набували позитивного або негативного значення. Як стверджують дослідники, визначення ідеології як оцінного явища є її сутнісним визначенням [31, с. 122; 80, с. 17]. «Ідеологія має справу з оцінкою соціальної дійсності, зі ставленням до неї певних соціальних груп, а отже, з системами цінностей» [243, с. 20]. Оцінне світосприйняття базувалося на істинах, що продукувала і накидала суспільству ідеологічна державна машина як природні, традиційні та незаперечні.

Ідеологічно-оцінний підхід до всіх явищ дійсності зумовив трансформування образу «чужого» в гіпертрофований образ «ворога» – уособлення несправедливості та неправди. Як слушно зауважує Ф. Гаєк, образ ворога створювався для зміцнення панівної влади. В його межах визначали внутрішнього, такого як євреї або куркулі, та зовнішнього ворога, що сприяло об'єднанню людей у протистоянні їм та забезпечувало беззастережну відданість мас політичному лідеру [224, с. 145]. На феномен «продукування-усування» ворога звертає увагу й К. Лефор: «...внутрішнього ворога

визначають як агента зовнішнього ворога, як паразита на тілі або як перешкоду у функціонуванні машини» [123, с. 22].

За словами Н. Дейвіса, «тоталітарні режими підняли емоційну температуру, б'ючи в бубни ненависті проти зовнішніх і внутрішніх «ворогів» [54, с. 975]. Так, після виходу у листопаді 1930 р. в газетах «Правда» та «Известия ЦИК ССРСР и ВЦИК» статті М. Горького «Якщо ворог не здається – його знищують» вислів, винесений у її заголовок, став популярним постулатом радянської ідеології, довівши домінантне ідеологічне розмежування «свій – чужий» до його крайнього вияву.

Поширення ідеологічних догм, збільшення політичного впливу, завоювання мас і їх мобілізація на побудову «нового світу» здійснювалися як засобами терору, так і пропаганди. Преса, радіо, книги, телебачення у тоталітарному суспільстві слугували поширенню поглядів, які сприяли переконанню людей у достовірності пропагованих цінностей, уніфікації їхнього мислення, що мало забезпечити підтримку керівного режиму. К. С. Гаджиев, розглядаючи питання механізму дії тоталітарної ідеології, відводить пропагандистським органам таку саму роль, як і репресивним. А їхнє посилення, відповідно посилення і впливу на людину, називає одним із головних чинників збереження і зміцнення тоталітаризму [42, с. 7].

Отже, сутнісними рисами тоталітаризму як політичної і суспільної системи є панування єдиної ідеології, що ґрунтується на утопійних ідеях про досконалий гармонійний лад, які виправдовують необхідність створення нового суспільства та нової людини; заполітизованість економічних, соціальних, культурних процесів та міжособистісних відносин; формування масової свідомості особливого типу; ігнорування індивідуальних прав і свобод та нетерпимість до будь-яких форм інакомислення. Тоталітарна ідеологія мала необмежений вплив на різні сторони життя суспільства; заперечуючи і забороняючи будь-які інші впливи, вона утверджувала певну «вищу» ідею, об'єднуючи довкола неї маси та претендуючи на істину, насправді спотворюючи її.

1.2. Новомова як засіб оприявлення тоталітарної ідеології

Історичний та філософський аспекти вивчення феномену тоталітаризму тісно пов'язані з лінгвістичними питаннями. Адже мова і суспільство є взаємозалежними; у мові, що є суспільним явищем, відбиваються особливості суспільної свідомості, культурні, психологічні та ціннісні орієнтації певного соціуму. За твердженням німецького філософа і лінгвіста В. фон Гумбольдта, мова – це посередник між об'єктивною дійсністю і суб'єктивним сприйняттям її людиною; ставлення людини до світу цілком зумовлене мовою [51]. Відображаючи реальність, мова змінюється разом з нею. Водночас їй належить провідна роль у створенні дійсності та її трансформаціях.

Мову як «оселю буття» людини визначив філософ-екзистенціаліст М. Гайдеггер [223, с. 192]. Однак мова, на його думку, є й «найнебезпечнішим благом», «небезпекою з небезпек», оскільки лише мова може вибудувати «простір, у якому під загрозою є все буття, простір, у якому можна заблукати; так вона створює можливість втрати буття...» [43, с. 200]. Розмірковуючи над тим, якою мірою мова є благом для людини, М. Гайдеггер зазначає: «Вона є знаряддям, яким людина володіє, як і багатьма іншими, однак мова взагалі створює можливості самого перебування у відкритості сущого. Тільки там, де є мова, і постають твори, місце дії і відповідальності, а також сваволі й галасу, занепаду і замішання... Мова не є знаряддям, яким людина послуговується, а чимось, що окреслює найвищі можливості самої людської природи» [43, с. 200]. Погляди М. Гайдеггера були розвинені у працях представників філософської герменевтики. Так, мова, за словами Г.-Г. Гадамера, є світом, який оточує людину. Без мови неможливі ні життя, ні свідомість, ні мислення, ні почуття, ні історія, ні суспільство – все знаходить свій відбиток у мові: «...те, що є предметом пізнання і висловлювання, завжди вже оточене світовим горизонтом мови» [41]. Отже, мова набуває важливого статусу, слугуючи водночас засобом розуміння буття, способом буття людини, її сутнісною властивістю.

Крім найважливіших комунікативної і пізнавальної функцій, мова виконує ще й низку інших, серед яких особливе місце належить сугестивній, чи

апелятивній функції. З нею тісно пов'язана здатність мови бути знаряддям впливу на ціннісні орієнтації та свідомість людини, важелем конструювання реальності. «Вираз обличчя тієї чи іншої епохи передається в її мові», – зауважує німецький мовознавець В. Клемперер, який був упевнений, що мова – не лише засіб спілкування, узагальнення людського досвіду і знань, але й повновладна владарка життя [94, с. 19].

Прикладом використання мови як засобу впливу та вибудовування соціальної реальності є особлива знакова система, що виникла в тоталітарних державах ХХ століття. Вона постала одночасно з новим політичним режимом, уже в перших гаслах його ідеологів, швидко перетворюючись на зразок мовлення. Тоталітаризм спотворював мовну практику, втручався в систему мови і механізми вживання слів. Водночас саме властивості природної мови давали змогу впливати на свідомість і світогляд людей, викривлюючи дійсність, поширювати ментальні стереотипи й формувати систему ціннісних пріоритетів. Повертаючись до тези М. Гайдеггера, вважаємо, що таке оперування мовними механізмами й робить мову «небезпекою з небезпек», загрожуючи людині втратою буття.

На позначення особливої лінгвальної системи тоталітаризму вживають різні терміни: «мова брехні», «дерев'яна мова», «мова ненависті», «казенна мова», «тоталітарна мова», «ритуальна мова», «жаргон влади», «політичний жаргон», «новояз», «номенклатурний новояз», «соціолект», «ідеостиль», «антимова», «квазімова», «підмова» тощо. Усі ці назви були результатами спроб осягнути історію появи та особливості організації й функціонування політизованої мови тоталітарної влади.

Найбільшого поширення набув термін англійського письменника Дж. Орвелла «новомова» (англійською «newspeak»), вжитий ним у 1948 році в романі «1984» для найменування мови тоталітарного суспільства, описаного в книзі [155]. Офіційну мову держави Океанії, якій приділено особливу увагу в романі, було створено для ідеологічних потреб партії Англійського соціалізму (Ангсоцу). Розкриваючи способи мовного маніпулювання масовою свідомістю,

автор наголошує: «Мета Новомови полягає не тільки в тому, щоб бути засобом вираження світогляду й мислення, які властиві Ангсоцу, а й щоб унеможливити всі інші форми думки» [155, с. 281]. З огляду на це твердження можна погодитися з тим, що «концепція Новомови Дж. Орвелла ґрунтується на принципі лінгвістичної відносності – гіпотезі Сепіра-Ворфа, за якою мова визначає мислення, а мовні категорії детермінують когнітивні» [136, с. 185].

Слово стало інструментом контролю не лише над діями, а й над свідомістю людей. Через весь роман рефреном проходять гасла, що є запереченням основних людських цінностей: «Війна – це мир. Свобода – це рабство. Неуцтво – це сила». Вони такі ж безглузді, як і назви найголовніших державних установ країни – Мініправд, Мінімир, Мінілюб і Мінідос, що зовсім не відповідали змісту своєї діяльності. Найменування важливих соціальних інституцій, як і поширення гасел було не випадковим – усе це слугувало реалізації ідеологічних завдань керівної партії і виконувало пропагандистську функцію. Орвелл відвів мові головну роль у здійсненні того соціально-політичного експерименту, який він представив у романі: «Революція завершиться тоді, коли мова стане досконалою. Новомова – це Ангсоц, а Ангсоц – Новомова...» [155, с. 54]. Цілком закономірно письменник завершує твір трактатом про новомову як основу всієї політичної системи тоталітаризму, детально описуючи принципи її побудови, лексичні і граматичні особливості.

Антиутопія Дж. Орвелла – це прогнозування майбутнього цивілізації, підставою для якого було існування гітлерівського і сталінського режимів, відповідно новомова в романі теж є результатом переосмислення «мовного досвіду» тоталітарних держав, а також припущенням про те, до чого може призвести розвиток тоталітарних ідей. Натомість німецький дослідник В. Клемперер у своїй книзі «ЛТІ. Мова Третього рейху. Записник філолога» (видана 1947 р.) висвітлює сутність мови нацизму, за якою йому довелося безпосередньо спостерігати. Автор викладає свої погляди щодо наслідків дії тоталітарної системи для різних рівнів німецької мови, зокрема розкриває практику вилучення з мовного обігу «небажаних» слів та відповідних понять –

із свідомості. В. Клемперер, як і Дж. Орвелл, був глибоко переконаний, що причини тоталітаризму приховані саме в мові, а точніше, в свідомому її використанні як засобу поневолення народу. Лейтмотивом проходить крізь книгу думка про всевладність мови, втілена в рядках: «Мова вигадує і думає замість нас» [94].

В історії найбільше відомі два різновиди новомови – мова Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії, або мова Третього рейху (ЛТІ), що значною мірою сприяла формуванню нацизму, та мова Комуністичної партії СРСР, яка стала втіленням марксистсько-ленінської ідеології і способом здійснення тиску на людину та радянське суспільство загалом. Тоталітарні ідеологи великого значення надавали слову, силі його впливу, зокрема ідеологічного, на суспільно-політичне життя: «Слово несе в собі величезний ідейний заряд, є найважливішим засобом в ідеологічній боротьбі, у вихованні людини» [10, с. 9]. З огляду на це, керівні органи не могли залишити без своєї уваги розвиток мови і формування мовної політики країни. У радянську епоху мову визначали «як дійове знаряддя у справі пропаганди й утвердження революційної ідеології, матеріалістичного світогляду і світосприймання, багатогранної соціалістичної культури» [159, с. 198]. Отже, мова та мовна політика держави ставали втіленням керівної ідеології.

У текстах тоталітарної доби, що ввійшли до, так би мовити, лінгвістичного канону – у нацистському варіанті це «Моя боротьба» А. Гітлера, у радянському – твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Й. В. Сталіна, «Короткий курс історії ВКП(б)», а також матеріали з'їздів, програмові документи партії, передові статті в газетах тощо, закріплювалися норми правильної мовленнєвої поведінки. Їхньою головною функцією було ідеологічне виховання громадян і водночас – поширення стандартизованої мови. Як загальновідомі, часто цитовані тексти вони забезпечували тиражування світоглядних настанов та уявлень, утілених у мовній формі, що призводило до їх механічного засвоєння. Сукупність цих настанов і формувала мовну картину тоталітарного світу.

До перших досліджень мови тоталітарного суспільства (радянського зразка) належать праці мовознавців 20-х років ХХ ст. С. І. Карцевського, А. Мазона, А. М. Селіщева та ін., які зосереджені переважно на змінах словникового складу російської мови у постреволуційний період, а також відзначають вплив екстралінгвальних чинників на лексичну систему («терор створив цілий жаргон») [92, с. 18]. Пильну увагу зарубіжних учених феномен новомови привернув, починаючи з 70-х років ХХ ст. Вагомий внесок у вивчення проблем взаємодії мови та ідеології, впливу мови на суспільну свідомість, маніпулятивного та пропагандистського характеру політичної комунікації, втілення ідеологічних настанов у мові тоталітарних суспільств зробили західноєвропейські дослідники М. К. Адлер, В. Бергсдорф, Д. Вайс, К. Кесслер, Г. Клаус, А. Нойберт, П. Серіо, Ф. Том, В. Фляйшер, В. Шмідт, Дж. В. Янг та ін.

За переконанням П. Серіо, внаслідок «радянського способу оперування мовою» постає не нова мова, «підмова» або новий стиль, а так званий «дискурс». Це «мова в мові», використання мови для вираження ментальності або ідеології, що створює особливий «ментальний світ» [251, с. 39]. Аналізуючи авторитетні тексти радянського політичного дискурсу – «Звіт Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу ХХІІ з'їзду КПРС» (М. С. Хрущов, 1961) та «Звітну доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їзду Комуністичної Партії Радянського Союзу» (Л. І. Брежнев, 1966), П. Серіо виявляє дві його особливості – номіналізацію і сурядність. Перша полягає в заміні особових форм дієслова віддієслівними іменниками, що призводить до «...зникнення суб'єкта... А після того як суб'єкт усунуто, можливі подальші вже суто ідеологічні маніпуляції з пойменованими сутностями» [251, с. 40]. Зазначимо, що в офіційній мові Радянського Союзу поширеною практикою було вживання віддієслівних іменників на зразок *зростання, збільшення, підвищення, усунення, зниження, впровадження* тощо. Друга особливість, за висновком П. Серіо – сурядність – це поєднання за допомогою сполучника слів, які зазвичай синонімами не бувають, наприклад

партія і народ, що нав'язує думку про їхнє реальне співвідношення [251, с. 40]. Такі спостереження автора наводять на думку про експансію тоталітарної мови на різних рівнях – лексики, морфеміки, словотвору, граматики, що знаходить підтвердження й у наукових розвідках інших дослідників.

В. Шмідт, розглядаючи питання ідеологічного впливу на семантику мовних одиниць і водночас на суспільну поведінку людей за посередництва мови, зазначає, що мова відіграє істотну роль у процесі побудови суспільства, в основі якого лежить та чи інша ідеологія. Мова не лише «...оточує і супроводжує окрему особистість і людське суспільство скрізь і всюди», а й «є найважливішою формою об'єктивізації і найважливішим інструментом передавання ідеології» [239, с. 70, 82]. Досліднику належить поняття «ідеологічної зумовленості» лексики, яке він розуміє як «семантичну детермінованість слова, що витікає з його належності до специфічного словникового складу певної ідеології або ідеологічного варіанта та з його ролі в цьому словниковому складі» [239, с. 74].

Найважливішою функцією мови В. Бергсдорф називає функцію суспільного і політичного контролю: «Мова є політикою, а політика мовою...» [18, с. 122]. Порівнюючи політичні мови соціалізму та Третього рейху, які функціонували в умовах тоталітарних ідеологій, він виокремлює їхні спільні риси: емоційну насиченість, часте вживання прикметників у формах найвищого ступеня порівняння та елементів військової термінології, що здійснювалося з метою емоційного впливу на населення. Прагнення керувати мовними змінами, на його думку, походить від ідеологічних настанов, згідно з якими для побудови нового політичного ладу необхідно використовувати всі можливі заходи [18, с. 126, 127].

Специфіку комуністичної новомови аналізує Ф. Том у своїй книзі «La langue de bois» («Дерев'яна мова», 1987) [253]. Саме після публікації цієї праці термін, що становить її назву, набув поширення для позначення мови радянської ідеології.

У дослідженнях Д. Вайса значну увагу приділено порівняльному аналізу нацистського та комуністичного дискурсів [28]. Автор визначає як спільні, так і відмінні риси двох різновидів мови пропаганди. До спільних він зараховує мовний екстремізм, аксіологічну поляризацію, зміну лексичних значень, вживання метафор війни, руху та майбутнього тощо. З іншого боку, дослідник виявляє й істотні розбіжності, а саме: в орієнтуванні на минуле (нацистська система)/майбутнє (радянська система); індивідуалізм/колективізм; націоналізм/інтернаціоналізм; у конструюванні різного образу ворога («...образ ворога в нацистській пропаганді можна легко звести до єдиного спільного знаменника: єврей». Натомість у сталінському дискурсі немає спільного знаменника: «...замість того в соціалістичному пандемоніумі знаходимо безліч старих, тобто дореволюційних ворогів (*капіталіст, монополіст, імперіаліст, буржуї, піп, поміщик* тощо)...», до яких з часом додалися нові різновиди); у різних підходах до створення культу фюрера в Німеччині та культу особи в Радянському Союзі. Д. Вайс доходить висновку, що між двома мовами пропаганди значно більше розбіжностей, ніж подібностей [28, с. 58].

Вивченню мовних маніпуляцій у комуністичній Польщі приділяли увагу польські дослідники Й. Бральчик, А. Вежбицька, М. Гловінський. Досліджуючи тоталітарний дискурс, М. Гловінський формулює такі найістотніші властивості новомови: нав'язування знаку цінності («...іноді несуттєво, що дане слово означає, однак суттєво те, які кваліфікатори з ним пов'язані (добрий/поганий, наш/чужий, прогресивний/реакційний тощо)»; синтез прагматичних і ритуальних елементів; функція магичності, яка виявляється у висловлюваннях про бажане, немовби про дійсне («Те, що авторитетно висловлене, стає дійсним»); свавільність у рішеннях, внаслідок чого здійснюється довільне формування значень, видалення і повернення слів до активного вжитку, що перетворює новомову на «маніпульоване мовлення» [53, с. 160–161]. Серед рис новомови, на думку автора, найважливішою є «одноцінність», від якої залежать усі інші її характеристики, у зв'язку з чим дослідник пропонує термін «вільна семантика» на позначення явища підпорядкування значення слова

оцінці. Підсумовуючи, М. Гловінський визначає новомову як «квазімову», оскільки «вона окупує усі рівні, всі аспекти мови: від інтонації до правил побудови висловлювання, від фонетики до риторики», а також стає зразком мовленнєвої діяльності в різних сферах, претендуючи на універсальність [53, с. 162–163].

Починаючи з 90-х років ХХ ст., мова тоталітарного суспільства та проблеми, пов'язані із взаємодією мови, політики й ідеології, привертають увагу російських лінгвістів і стають предметом досліджень багатьох учених. Висвітлення цих проблем та аналіз суттєвих особливостей тоталітарного дискурсу здійснено у працях І. Г. Вепревої, Ю. Л. Воротникова, Г. Ч. Гусейнова, О. А. Земської, О. П. Єрмакової, Г. О. Ілагаєвої, Д. В. Кондакова, М. О. Кронгауза, Т. Б. Крючкової, Н. О. Купіної, І. Б. Левонтіної, В. М. Мокієнка, Б. Ю. Нормана, К. Ф. Сєдова, Г. Я. Солганика, Ю. С. Степанова, Й. А. Стерніна, Е. І. Хан-Піри, М. О. Чудакової, А. П. Чудінова, Т. О. Шадріної, О. І. Шейгал та ін.

Дослідники, розглядаючи лінгвістичний статус мови тоталітаризму, а саме мови, притаманної радянському періоду («новоязу» – російський термін, що ввійшов до наукового обігу як відповідник орвеллівському «newspeak»), пропонують різні визначення цього явища. Так, К. Ф. Сєдов пояснює його як «підмову, народжену в надрах партійної номенклатури. Втілюючи в собі офіційну мовну картину світу, в якій дійсність представлена в застиглій системі ієрархічних відносин, новояз упроваджувався в усі сфери комунікативної діяльності, стаючи на перепоні формуванню мовленнєвої культури особистості» [192, с. 34]. М. О. Кронгауз зазначає, що радянську мову, зразками якої були насамперед виступи генерального секретаря та інших партійних працівників, а характерною рисою – непостійність її лексичного складу, використовували в «радянському ритуальному спілкуванні». Водночас дослідник наголошує, що ця мова була все-таки окремим і самостійним утворенням [108].

Розвиваючи погляди П. Серіо, Ю. С. Степанов тлумачить тоталітарний дискурс як особливу соціальну даність, що існує насамперед у текстах, «за якими постає особлива граматики, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, – зрештою особливий світ. У світі дискурсу діють свої правила синонімічних заміщень, свої правила істинності, свій етикет. Це – «можливий (альтернативний) світ» [206, с. 44].

Вагомий внесок у дослідження тоталітарної мови зробила Н. О. Купіна, сферою наукових інтересів якої є взаємодія ідеології, вокабуляру та суспільної свідомості. Дослідниця обґрунтовано стверджує, що ідеологія знаходить своє втілення насамперед у мові: «Саме завдяки мові ідеологія впроваджується в суспільну свідомість і функціонує. Вплив офіційної ідеології здійснюється через мовну політику. Мовна політика мислиться як сукупність ідеологічних принципів та практичних заходів щодо розв'язання проблем у державі» [115, с. 7]. Відповідно головна функція мови тоталітарного суспільства зводиться «до ідеологічних приписів, які найповніше реалізуються в апологетичних текстах» [116, с. 7]. Характеризуючи новомову, Н. О. Купіна зазначає: «Тоталітарна мова організована системно. Вона має свій словник, який можна представити у вигляді блоків ідеологем, пов'язаних між собою жорсткими структурними відношеннями. Головний вид структурних зв'язків – бінарні опозиції, що визначають набір догм (приписів) і взаємовиключних оцінок» [115, с. 138].

Значний вплив ідеології на мовну систему відзначає також Г. Ч. Гусейнов, називаючи тоталітарну мову «мовою ідеології», яку він розуміє як «свідомо-несвідоме і постійне перетворення природної мови, що має виховну мету, або, кажучи самою мовою ідеології, прагне створити з погано організованого людського матеріалу... нову людину» [52, с. 18].

У багатьох працях акцентовано увагу на ознаках новомови як ідеологічного витвору тоталітаризму. Наприклад, О. А. Земська виділяє такі її особливості: високий ступінь клішованості, евфемістичність, ритуалізованість, десемантизація окремих слів та уривків дискурсу [73, с. 23]. Й. А. Стернін головними рисами російської тоталітарної мови вважає «...ідеологізацію

лексичної системи мови, класове, ідеологічне роздвоєння семантичного простору за принципом «соціалістичне – вороже (буржуазне, антисоціалістичне, контрреволюційне тощо)»; семантичний примітивізм, спрощення дефініцій значної кількості лексичних одиниць за принципом «наше – не наше»; аксіологічну поляризацію лексичної системи; велику частку «готових думок» у письмовому та усному дискурсі (кліше, гасла, цитати з класиків марксизму-ленінізму і політичних вождів сьогодення)...; постійне лексичне вираження в дискурсі образу класового ворога і теми боротьби з ним; монологічний характер дискурсу; ...політизацію основних філософських, моральних, релігійних і художніх понять...» [208, с. 22–23]. На мовне вираження процесів ідеологізації різних сфер життя радянського суспільства, ідеологічно зумовлений поділ лексики на «нашу» (позитивну) й «не нашу» (негативну), поширення кліше, штампів, гасел та здійснення цілеспрямованої мовної політики з оперттям на прецедентні тексти вказують і інші дослідники новомови [31, с. 123; 74, с. 143, 149; 145, с. 9; 205].

Питання мовної політики завжди привертало до себе пильну увагу українських мовознавців. До кінця 80-х років ХХ ст. ґрунтовні дослідження різних аспектів мовної політики в Україні проводили українські вчені, які працювали в діаспорі: Ю. В. Шевельов, В. К. Чапленко, Р. С. Смаль-Стоцький та С. Й. Караванський. У пострадянський період студії в цій галузі були продовжені в Україні у працях Б. М. Ажнюка, В. М. Демченка, В. П. Кубайчука, О. М. Куця, Л. Т. Масенко, Л. В. Панасюка, О. Д. Пономарева, О. А. Сербенської, Л. О. Ставицької, О. О. Тараненка, О. Б. Ткаченка, О. І. Чередниченка, І. П. Ющука та ін. Зокрема, специфіку радянської мовної політики розглядають у своїх працях Ю. В. Шевельов [233] і С. Й. Караванський [87; 89]; історичний аналіз мовної політики, що проводилася на території України, містить праця Л. Біланюк [245]; дослідження асиміляційної мовної політики комуністичного режиму в Україні, її наслідків та ідеологічного контексту побутування мови здійснено у працях Л. Т. Масенко [132; 133; 135].

Проблеми взаємозв'язку мови та ідеології і регулювання мовної діяльності в умовах тоталітарного суспільства вивчають Г. Д. Бенкендорф [16], С. С. Єрмоленко [63], О. В. Зарецький [72], О. В. Калиновська [82; 83], Г. Б. Мінчак [142], Б. В. Потятинник [171] та Г. М. Яворська [241]. Торкаються питань офіційної мови тоталітарно-адміністративної державної системи СРСР у своїх наукових студіях Ф. С. Бацевич [13], Т. В. Весна [33], О. А. Стишов [209], Ю. І. Шевчук [234]. Ці проблеми знайшли висвітлення і в публіцистиці видатних українських інтелектуалів (І. М. Дзюба [59], О. С. Забужко [70], Є. О. Сверстюк [190]).

На думку І. М. Дзюби, новомова – універсальне явище, притаманне різним політичним режимам різних епох, безпосередньо пов'язане з державною ідеологією: «...сама собою новомова супроводжує існування всіх суспільств, де правляча верства створює свою ідеологію з потреби обґрунтувати й увінчати державні священнодійства» [59, с. 786]. Водночас учений слушно зауважує, що в умовах тоталітаризму вона абсолютизується, стає обов'язковою, заганяючи «в підпілля» звичайну, «адекватну» мову.

О. В. Зарецький називає радянську добу «добою мовної новації» [72, с. 97], надаючи саме мові провідного значення серед механізмів радянського державного регулювання й управління. Поділяють його думку й інші українські мовознавці. Зокрема, Г. Д. Бенкендорф, який, на відміну від багатьох дослідників, метою тоталітарної влади вважає не формування нової системи цінностей і нової людини, а «завоювання і утримання політичної влади», підкреслює, що суть процесів, спрямованих на збереження цієї влади, полягає у впровадженні «нової мови» в свідомість людини, і відповідно так звана «нова людина» формується як «нова мовна (новомовна) людина» [16, с. 11]. Використовуючи метафоричні можливості тези М. Гайдеггера, Г. Д. Бенкендорф називає мову тоталітаризму «новою оселею буття», що насправді є «домом з химерами, в якому змушена перебувати масова людина. Ця мова являє собою не храм, а його ерзац, що нагадує казарму» [16, с. 13]. Дослідник виокремлює як позамовні чинники виникнення новомови, так і

внутрішньомовний, а саме її здатність створювати модель світу [16, с. 14]. На таку якісну характеристику мови вказує і С. С. Єрмоленко: «...мова містить у собі певну модель або картину світу, або, краще сказати, вона є такою моделлю чи картиною і як така... розміщується між світом і людиною, опосередковуючи собою сприйняття і осмислення світу...» [63, с. 8]; «у тоталітарній мові модель дійсності набуває онтологічного статусу і заміняє дійсність... Все, що лишається не охопленим тоталітарною мовою, виявляється не просто неназваним, а неіснуючим...» [63, с. 10]. Ця внутрішньомовна характеристика дає змогу маніпулювати мовою, впливати на поведінку та свідомість її носіїв, що в умовах тоталітаризму використовується повною мірою.

Зауважимо, що чіткого визначення поняття новомови як у зарубіжній, так і у вітчизняній лінгвістиці не запропоновано. О. В. Калиновська, аналізуючи в серії статей лексико-семантичні особливості мовного функціонування за часів тоталітаризму, розглядає новомову як «структуру, в якій усі мовні засоби підпорядковано змістові тоталітарної ідеології» [83, с. 19]. Г. Д. Бенкендорф визначає мову тоталітаризму як «жорстку систему концептів і мовних знаків для кодування вибіркової інформації в поєднанні з обмеженою кількістю стилістичних засобів для впливу на свідомість реципієнтів і контролю їхньої соціальної поведінки» [16, с. 6]. На думку Г. М. Яворської, це «своєрідний експеримент, у якому до краю доведено можливості маніпулювання мовою з метою її використання як засобу жорсткого соціального контролю» [241, с. 218]. Характеризуючи феномен новомови, українські дослідники обирають терміни «соціолект», «групова мова», «мова тоталітарної партії (МТП)» [16, с. 15], «мова тоталітарного режиму (МТР)» [84, с. 209], «тоталітарна мова», «мова тоталітаризму» [241, с. 218], «енкратичний соціолект» («різновид національної мови, на боці якого виступає державна влада») [70, с. 113] і визначають її головними функціями «функцію впливу на суспільну свідомість» шляхом «маніпуляції поняттями й мовними знаками» [16, с. 21], ритуальну [172, с. 27], а також функцію «трансляції вже готових думок» [70, с. 118].

Узагальнюючи погляди дослідників, розглядатимемо тоталітарну мову як когнітивно-мовну систему, що виникла внаслідок модифікації природної мови і стала втіленням ідеологічних догм, засобом ідеологічного впливу та формування світосприйняття, відповідного інтересам владної верхівки тоталітарного суспільства. У дослідженні послуговуємося терміном «новомова», оскільки порушення природної мови, зумовлені ідеологічним впливом, спостерігаємо на різних мовних рівнях – графіки, лексики, морфології, синтаксису, хоча найбільшого тиску зазнав лексико-семантичний рівень мови. Поділяємо думку М. Гловінського, який зазначає, що термін «новомова», запозичений з роману Дж. Орвелла, є відносно нейтральним і «вказує передусім на нове в цій мові, порівняно з класичним мовленням» [53, с. 158]. Водночас як дублети вживаємо терміни «мова тоталітарного дискурсу» та «тоталітарна мова».

Найвідоміші в історії різновиди новомови – нацистського та радянського зразків – мають багато спільних рис. Характеризуючи мову нацизму – мову Третього рейху, В. Клемперер наголошує, що найголовнішими її ознаками були вбогість і одноманітність, що виявлялося в одних і тих самих штампах, в одній і тій самій інтонації [94, с. 31]. Причину вбогості дослідник пояснює насамперед цензурним контролем над змістом інформації з метою запобігання поширенню небажаних ідей. Інша причина бідності цієї мови пов'язана не так з тим, що кожній людині нав'язували єдиний зразок висловлювання, як із тим, що ця мова відображала лише одну сторону людської сутності – соціальну. На противагу новомові «будь-яка вільна мова обслуговує всі потреби людини, вона служить як розуму, так і почуттю, вона – засіб повідомлення і спілкування, вона – бесіда з собою і з Богом, прохання, наказ, заклинання» [94, с. 45]. Натомість для тоталітарної мови не існує особистісної сфери, як і взагалі немає жодної сфери, яка б стояла осторонь громадської.

Погоджуємося з М. Гловінським, що головною рисою новомови є її оцінність, мотивована системою цінностей тоталітарного суспільства, відповідно до якої «немає в ній місця для недовизначених і невинних слів,

кожне повинне передавати оцінну позицію» [53, с. 167]. Ця якість забезпечила можливість створити, за словами Г. М. Яворської, «...міфічний образ дійсності з прототипним міфом про боротьбу сил добра із силами зла і відповідним чітким поділом на «своїх» і «чужих» [241, с. 218]. Соціальна оцінка, зумовлена панівними в суспільстві ідеологічними поглядами, закріплювалася в компонентах лексичного значення слів, у тому числі тих, семантика яких безпосередньо не стосується соціально-політичної сфери, надаючи їм здатності виражати відповідні ідеологічні уявлення. Як свідчать лінгвістичні дослідження, «семантика знаків тоталітарної мови стає переважно оцінною, однак оцінка, виражена ними, нібито онтологічно гіпостазується, з інтерпретувального предиката стає дескриптивним, що описує головну характеристику різних об'єктів, яка визначає їхні різні інші властивості» [63, с. 13].

О. В. Калиновська виокремлює такі тематичні групи лексики у структурі новомови: загальнополітичну лексику; загальноекономічну і виробничу лексику; лексику загальноописового характеру; кількісні слова та оцінно-атрибутивну лексику і наводить приклади до кожної з груп: *боротьба, влада, держава, партія; виробництво, галузь, господарство, п'ятирічка; активність, діяльність, дружба, ідея, колектив; більшість, усі, мільйон; гідний, глибокий, невтомний, рішучий* тощо [83, с. 20].

Втілюючи зміст головних положень ідеологічних теорій, лексичні одиниці були полярно розділені на номінації з позитивною та негативною конотацією. Осердя групи слів з високою позитивною оцінкою становили слова на позначення ключових понять ідеології, зокрема *марксизм, ленінізм, більшовизм, комунізм, соціалізм, інтернаціоналізм, пролетаріат* та ін. (у радянському тоталітарному дискурсі) та *націонал-соціалізм (Nationalsozialismus), вождь (Führer), народ (Volk), Вітчизна (Vaterland)* тощо (в нацистському) [16]. Негативної конотації набували лексичні одиниці, що описували «чужу», ворожу ідеологію. Це, скажімо, слова *індивідуалізм – Individualismus, об'єктивізм (об'єктивність) – Objektivität, лібералізм – Liberalismus* (спільні

для обох тоталітарних дискурсів) [16], *капіталізм, імперіалізм, націоналізм, буржуазія, релігія* тощо (в радянській ідеологічній концептосфері). Крім того, велику роль у тоталітарному дискурсі відігравали атрибути ідеологічного змісту, які теж можна поділити на дві групи: *радянський, комуністичний, народний, робітничий, трудовий, матеріалістичний, передовий, прогресивний*, з одного боку, і *антирадянський, буржуазний, реакційний, ворожий, зрадницький, агресивний* тощо – з іншого. Кожному з атрибутів належала своя ніша в системі оцінних значень, доповнюючи відповідно позитивно або негативно забарвлене поняттєве поле ідеології.

Значна кількість прикметників з виразною оцінною домінантою поряд із використанням експресивних слів та просторово-часових маркерів (на зразок «у капіталістичних країнах», «у буржуазному суспільстві», «у західноєвропейському буржуазному мистецтві початку ХХ століття», «у СРСР», «в країнах соціалістичного табору» та ін.) були засобами безпосереднього введення покажчика цінностей в офіційне мовлення з метою постійної характеристики «своїх» і «чужих» країн, осіб, історичних та сучасних подій, що була однобокою та упередженою. Ще одним способом аксіологізації писемних джерел є використання прийому «іронічних лапок». Зокрема, на це явище вказує В. Клемперер: «Іронічні лапки... своєю присутністю заявляють, що наведене висловлювання є неправдою. В ЛТІ іронічні лапки трапляються набагато частіше, ніж звичайні. Адже для ЛТІ нейтральність нестерпна, їй завжди потрібний противник, якого необхідно принизити» [94, с. 217]. У такому разі написання «німецький поет» свідчило про те, що йдеться зовсім не про німецького і не зовсім поета, «видатний учений» давало привід сумніватися в геніальності діяча науки, а «політики» та їхня діяльність сприймалися зі зневагою.

В умовах тоталітаризму оцінка часто спричиняла драматичні наслідки для особи, затаврованої відповідним словом. Назви ворогів – «агенти міжнародного імперіалізму», «вороги народу», «контрреволюціонери», «відступники», «ідеологічні диверсанти», «саботажники», «гнила інтелігенція», «відщепенці»

тощо – містили в собі компонент різко негативної оцінки, який був не лише складником семантики слова. «Важливо було знайти слово, щоб убити наповал людину або цілий соціальний прошарок. Варто було назвати когось на зборах чи мітингу в роки Великого терору «ворогом народу» чи «шкідником», як людина вмить втрачала все – родину, близьких, саме життя. Запас подібних слів-убивць у радянському мовному дискурсі постійно поповнювався і оновлювався» [118].

Тавро накладалося не лише на людину, котру прирікали на репресивні заходи, а й на її погляди: «...думку можна охарактеризувати як буржуазну, націоналістичну, буржуазно-націоналістичну – і надалі не думати про її заперечення або саме право на існування» [63, с. 13]. Тоталітарна мова не так називала і визначала явище, як викривала і засуджувала. Глибокий аналіз мови тоталітаризму радянського зразка надав підстави М. О. Чудаковій назвати її «репресивною», тобто такою, що «загрожує людині кожним словом» [230, с. 187], а Н. О. Купіній – засобом насильства і водночас об'єктом насильства [116, с. 12–13].

«Коли ми говоримо про революцію, – пише Є. О. Сверстюк, – що перевернула світ, то найперше треба сказати про революцію у мові – про підміну понять, «уневажнення» принципів, класове переосмислення значень» [190, с. 126]. Мовні маніпуляції та семантичний контроль призводили до семантичних трансформацій великої кількості слів природної мови та зміни їхнього аксіологічного статусу, що свідомо використовували для впливу на громадську думку й ідеологічного тиску. Як зазначав Ф. Гаєк, «спотворення мови, зміщення значень слів, які виражають ідеали режиму», є характерною особливістю всієї інтелектуальної атмосфери тоталітаризму [224, с. 159].

Семантичних змін зазнавали насамперед назви морально-етичних категорій [81, с. 222], абстрактні поняття, в значенні яких відсутній денотативний компонент, що дає змогу їх вільно витлумачувати. Це, зокрема, слова «рівність», «правда», «совість», «істина», «мораль», «сила», «перемога» та ін. У тоталітарному дискурсі вони набували ідеологічно-оцінного значення:

«комуністична мораль», «партійна совість», «партія – розум, честь і совість нашої епохи» тощо. Змінювалося, за словами Ф. Гаска, значення самого слова «істина». Тепер це те, що встановлює влада, у що потрібно вірити в інтересах спільної справи і що може змінюватися, коли цього потребують такі інтереси [224, с. 164].

Відповідно до офіційних настанов зникла полісемія мовних одиниць, «смилова динаміка, що виражає самостійну творчу стихію мови» [63, с. 11]. Слово й надалі існувало в мові, але вжити його можна було тільки в певних контекстах. Наприклад, у радянській період не вживали словосполучення «політична свобода», «громадянська», «інтелектуальна» чи «творча свобода», а лише «свобода народів», «свобода трудящих мас», «свобода пролетаріату», що обмежувало лексичне значення слова. За висновками Є. О. Сверстюка, «більшевицька революція залишила усі великі слова, але позбавила їх великого змісту» [190, с. 126]. І шкода, заподіяна мові, була не меншою, а, можливо, й більшою від тієї, якої завдали фізичний терор та насильство.

До характерних ознак новомови належить широке вживання аббревіатур. На тенденцію до застосування «коротких обрубаних слів вузького значення» у політичній мові, що набула найбільшого розвитку в тоталітарних державах, указував Дж. Орвелл. За спостереженнями письменника, скорочення назви звужує і змінює значення слів, скажімо «слова *Комуністичний Інтернаціонал* викликають в уяві складну картину універсального людського братерства, червоні прапори, барикади, Карла Маркса й Паризьку Комуну. Натомість слово *Комінтерн* позначає лише міцно спаяну організацію й чітко визначену доктрину» [155, с. 289]. Прикладами складноскорочених слів різного типу творення, що поповнювали за радянських часів лексичний склад української мови, можуть бути такі, як *агітпроп*, *комсомол*, *нацкультбудівництво*, *соцкультзрост*, *губвно*, *парторг*, *дінпрошахт*, *ВУЦВК*, *ВППШ*, *ДПУ*, *РЕВ* тощо. Мовці вживали такі слова, не замислюючись над значенням їхніх складових елементів, що зумовлювало втрату повноти асоціативних зв'язків із семантикою слів.

В офіційній риторичі також активно використовували евфемізми, які виконували політико-ідеологічну функцію. Дж. Орвелл наводить багато прикладів таких слів, зокрема *joysamp* (буквально «радотабір») або *Miniprah* («Міністерство Миру»), котрі на практиці мали протилежне значення – відповідно «табір примусової праці» і «Міністерство Війни» [155, с. 288]. Зразками евфемізмів у радянській новомові можуть бути вислови *переможна доба, час великих звершень, торжество ленінської національної політики, розвинутий соціалізм, тимчасові труднощі, товари підвищеного попиту* та ін., що маскували справжній зміст суспільних реалій, зумовлювали девальвацію семантики складових частин висловів.

Ще однією характерною ознакою тоталітарної мови радянського зразка є часте вживання лексичних одиниць, які стосуються сфери родинних взаємин. «Лицемірство радянської політичної мови полягало в тому, – наголошує Л. Т. Масенко, – що вона широко експлуатувала традиційну лексику на позначення загальнолюдських цінностей. Партійні вожді полюбили маніпулювати словами з родинної сфери – найбільший тиран ХХ ст. називався «батьком народу», російський народ був для всіх інших «старшим братом», комуністична партія іменувала себе «рідною» [131, с. 38]. Це також зауважує О. В. Калиновська: «...лексеми *теплий, рідний, дорогий, близький, батьківський* у словосполученнях *рідна Комуністична партія, щире батьківське слово пропагандистів, партсекретарів, по-батьківськи строго, тепло, сім'я народів-братів, братні комуністичні партії* виступають словами-стимулами для появи асоціативних зв'язків, пов'язаних із родинними поняттями (сім'єю, батьком)» і робить висновок, що в такий спосіб «...МТР апелювала до базових психічних структур особистості, «інтимізуючи» ідеолексеми» [84, с. 209].

Необхідно зазначити, що функціонування новомови в Радянському Союзі було безпосередньо пов'язане з проголошенням майбутнього «злиття націй» та постановня на світовій політичній арені нової історичної спільноти – радянського народу. «У Радянському Союзі вперше в історії людства досягнуто повної економічної, політичної й ідеологічної єдності людей різних національностей: у

спільній боротьбі всіх націй і народностей нашої країни за перемогу й утвердження комуністичних ідеалів утворилася нова історична спільність людей – радянський народ» [188, с. 309]. Ця теза, вперше висловлена у звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС Л. І. Брежнєва та обґрунтована в його доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [25, с. 19], була підхоплена й розтиражована в безлічі радянських видань, наукових працях, підручниках з історії тощо, що сприяло формуванню нового суспільного та мовного стереотипу комуністичної ідеології [181; 183].

Досліджуючи особливості «радянської ідентичності», Н. В. Шліхта виокремлює такі її складові: політичну лояльність, прийняття офіційної марксистсько-ленінської ідеології, відданість комуністичному проекту соціальних реформ та «російськість» [252, с. 262–263]. «Російськість» виявлялася в тому, що позанаціональна ідентичність радянського народу формувалася саме на російському підґрунті. За словами Л. П. Нагорної, вона була не лише російськоорієнтованою, а й переважно російською за своїми мовно-культурними компонентами [147, с. 176].

Небезпечний потенціал радянської, а по суті російської новомови, «енкратичної щодо національних мов», відзначає О. С. Забужко: «...сталінський заповіт щодо «спільного і єдиного» для тоталітарної імперії енкратичного соціолекту автоматично відпихав усі національні мови на становище соціолектів акратичних, безвладних» [70, с. 119]. Пропагуючи тези про «дружбу народів», «сім'ю народів-братів», їхнє «братерське єднання», «інтернаціональну єдність» тощо, режим спрямовував свої зусилля на руйнацію національної свідомості, заміну почуття належності до конкретної нації безнаціональною ідентичністю, нівелювання самобутніх рис національних мов.

В Україні новомова була одним із виявів радянської мовної політики, спрямованої на викорінення української мови. За висновками дослідниці, вона була своєрідним проміжним етапом на цьому шляху, етапом «витворення української «дубль-новомови», що «як лінгвістичний феномен відзначається максимально можливим однозначним збігом з російською – зарівно лексичним

(слова добираються методом прямого калькування), як і граматичним...» і функція якої зводиться до «демонстрації факультативності української мови» [70, с. 121–123]. Тому для української новомови, або, за висловом Є. А. Карпіловської, «радянської новомови в її зукраїнізованому варіанті» [91, с. 89] характерні були як спільні для всього радянського тоталітарного дискурсу риси, так і специфічні, зумовлені втручанням у внутрішній розвиток української мови з метою її зближення з російською та подальшої асиміляції. «Зникнення української мови, – як зазначає Л. Біланюк, – мало посприяти «злиттю мов» з домінуванням російської у кінцевому підсумку, що було частиною планованого конструювання радянщини» [245, с. 6].

Отже, тоталітарна політична дійсність мала своє мовне забарвлення. Офіційна мова ставала засобом ідеологічного впливу на суспільну свідомість, формування необхідних ідеалів, понять та категорій, прищеплення тих поглядів, які б мали сприяти ефективнішому функціонуванню політичного режиму. Політичні, соціальні, економічні процеси, які відбувалися в суспільстві, його ментальні характеристики отримували втілення в мові, що трансформувалася залежно від ідеологічних настанов і водночас була інструментом здійснення влади.

1.3. Термінологічні позначення ідеологічно забарвлених мовних одиниць

Ідеологізація суспільного життя в тоталітарних державах зумовила появу ідеологічно забарвлених мовних одиниць, які стали вербальними маркерами політичного дискурсу. Такі одиниці в лінгвістичних дослідженнях отримують різні назви, зокрема «ідеологічно зумовлені одиниці», «ідеологічно марковані слова», «ідеологічні лексичні одиниці», «ідеологічно релевантні слова», «ідеологізовані слова», «ідеологічно забарвлені номінативні одиниці», «ідеологеми», «лінгвоідеологеми», «ідеолексеми» тощо. Вони стали об'єктом вивчення як зарубіжних (І. Г. Вепрева, С. Г. Воркачов, Г. Ч. Гусейнов, О. А. Земська, Г. О. Ілагаєва, Н. О. Купіна, О. Г. Малишева,

А. О. Мірошниченко, В. М. Мокієнко, А. Нойберт, Г. А. Осипов, І. Ф. Протченко, Л. Г. Чапаєва, А. П. Чудінов, М. І. Шкредова та ін.), так і українських дослідників (Ф. С. Бацевич, Т. В. Весна, А. С. Задорожна, О. О. Кабиш, Є. А. Карпіловська, Т. А. Космеда, О. В. Калиновська, Г. Б. Мінчак, І. М. Рудик, О. А. Стишов).

У своїй семантичній структурі ідеологізовані мовні одиниці містять узусно закріплений ідеологічний компонент значення, що залежить від ціннісних пріоритетів суспільства. У радянському мовознавстві ідеологічний узус визначали як певну систему застосування мовних засобів або модель комунікативного процесу, «окресленого ідеологічною рамкою, коли пропагуються певні погляди, ідеї, оцінки, директиви, пов'язані з класовими інтересами носіїв мови і спрямовані на захист чи усунення даного суспільного устрою» [198, с. 8]. Нині, з огляду на зміну політичної ситуації, коли класовий підхід до оцінки дійсності втратив свою актуальність, доцільно переосмислити наведене визначення й вести мову про ідеологічно окреслену систему застосування мовних засобів, «ідеологічна зумовленість» яких (див. термін В. Шмідта [239, с. 74]) пов'язана з політичними інтересами, поглядами, позиціями тощо мовців певної історичної доби.

Дослідники наголошують, що ідеологічний компонент, або сема соціальної оцінки, утворює окрему складову семантики слова [14, с. 219], може входити як до денотативного ядра лексичної одиниці, так і до конотативного макрокомпонента [31, с. 124]. Погоджуємося з думкою, що найчастіше ідеологічний компонент є складником конотативного макрокомпонента значення [32, с. 59; 142, с. 43]. Його наявність свідчить, «...що номінація містить оцінку денотата з позиції «наш» – «не наш». Предмет маркується за принципом належності до системи цінностей певної соціальної групи» [152, с. 38]. Отже, соціально зумовлена оцінність, якої набувають слово або сполука слів, стає підґрунтям їхнього переходу до розряду ідеологічно забарвлених мовних одиниць.

Термін «ідеологема» вперше вжив М. М. Бахтін, який розглядав її в літературознавчому контексті: «Людина, яка розмовляє в романі, – завжди тією чи іншою мірою ідеолог, а її слова завжди ідеологема. Особлива мова в романі – завжди особливий погляд на світ, що претендує на соціальну значущість» [12, с. 146]. Дослідник указує на те, що ідеологема – це експлікація, спосіб репрезентації тієї чи іншої ідеології; формою її існування є слова, дії та будь-який знаковий матеріал [138, с. 30]. Ідеї М. М. Бахтіна стали основою для розвитку лінгвістичних досліджень цього поняття.

А. Нойберт висловлює думку (припускаючи, що, можливо, буде знайдено більш вдалий термін), що поняття ідеологеми могло б забезпечити методологічний підхід до введення в соціолінгвістику поняття релевантності. Вчений пояснює термін як «соціальний інваріант, котрий виявляється в мовних одиницях, або... лінгвістичний інваріант із соціальною релевантністю». Згідно з його висновками, система ідеологем певної мови – це «результат історичних закономірностей розвитку суспільства», причому кожна ідеологема є складовою «способу комунікації даного суспільного устрою», що розкриває «суспільну структуру, на яку спирається мова» [151, с. 62, 66–68].

Широкий підхід до розуміння ідеологеми пропонує Г. Ч. Гусейнов. Мовознавець формулює це поняття як «мінімальний відрізок письмового тексту або потоку мовлення, предмет або символ, який автор, слухач, читач сприймають як покликання – пряме чи непряме – на метамову або на уявний звід світоглядних норм та фундаментальних ідейних настанов, котрими повинно керуватися суспільство» [52, с. 27]. Дослідник не зводить поняття ідеологеми тільки до слова, словосполучення чи речення. Серед форм представлення «найменшої значущої одиниці мови ідеології» він розглядає літери, такі як *іжниця*, *фіта*, *ять*, *єр*, що стали ідеологемами «в ту мить, коли зникли з живої мови», відмінкові закінчення, топоніми, антропоніми, етніміми, цитати, а також російський алфавіт, який виконував роль макроідеологеми стосовно інших мов народів Радянського Союзу після 1930-х років, що мало

«забезпечити умови для прискореної гомогенізації різноплемінного населення країни на основі найбільшого етносу та його мовної основи» [52, с. 36–65].

У наукових працях наголошується на маніпулятивній функції ідеологем, з допомогою яких здійснюється вплив на масову свідомість народу, нав'язуються певні погляди та переконання [96, с. 269; 238]. У зв'язку з тим, що їхній вплив спрямований на «почуття та емоції, ідеологеми легко запам'ятовуються і, як наслідок, асоціюються надалі з певними моделями поведінки» [158, с. 95].

Деякі лінгвістичні дослідження пропонують визначення терміна «ідеологема» у більш вузькому розумінні – як власне вербальної одиниці, що репрезентує базові ідеологічні настанови. Так, Н. О. Купіна трактує ідеологеми як «санкціонований офіційною ідеологічною системою зміст, закріплений за певною мовною формою» [116, с. 7]; «мовну одиницю, семантика якої покриває ідеологічний денотат або нашаровується на семантику, що покриває денотат неідеологічний» [117, с. 183]. Ідеологізація слів, за висновками дослідниці, відбувається за допомогою догматичних домішок: «на традиційну семантику слова штучно накладаються ідеологічні смисли» [116, с. 14]. А. П. Чудінов зазначає, що «ідеологема – це слово, до значення котрого входить ідеологічний компонент» [231, с. 92]. Учений виокремлює два види ідеологем. До першого він зараховує слова, змістове наповнення яких неоднаково розуміють прихильники різних політичних поглядів, що пов'язано насамперед з емоційним забарвленням слова, «на яке переноситься оцінка відповідного явища». Це, зокрема, ідеологеми *буржуазія, демократія, капіталізм, комунізм* тощо, які по-різному оцінювали прибічники марксизму та їхні політичні опоненти. До другого виду ідеологем належать найменування, що вживають лише прихильники певних політичних поглядів, наприклад поширені за радянських часів формулювання *країни народної демократії, соціалістична співдружність* тощо [231, с. 93].

Власну класифікацію ідеологем пропонує також О. Г. Малишева, яка розглядає досліджуваний феномен насамперед як ментальну одиницю, когнітивну універсалію. Це «особливого типу багаторівневий концепт, у

структурі якого (в ядрі або на периферії) актуалізуються ідеологічно марковані концептуальні ознаки, що містять у собі колективне, часто стереотипне і навіть міфологізоване уявлення носіїв мови про владу, державу, націю, громадянське суспільство, політичні та ідеологічні інститути» [127, с. 35]. Способами реалізації ідеологеми в тексті є ключові слова, кліше, стійкі метафори тощо. Кладучи в основу своєї класифікації такі критерії, як характер концептуалізованої ідеологемами інформації, сфера їх уживання і рівень розуміння, врахування прагматичного компонента та ступінь актуальності в ідеологічній картині світу, дослідниця з позицій сучасності виокремлює: ідеологеми-поняття (наприклад *народ, прапор, гімн*), ідеологеми-фрейми (*олімпіада, спорт*), ідеологеми-гешталти (*свобода, рівність*), ідеологеми-архетипи (*Ленін, Сталін*); ідеологеми загальноживані/зрозумілі по-різному (*народ, свобода*), ідеологеми загальноживані/зрозумілі однаково (*спорт, гімн*), ідеологеми обмеженого вживання/зрозумілі однаково (*радянські солдати-визволителі*); ідеологеми з позитивним (*батьківщина*), негативним (*терор*) та зі змішаним аксіологічними модусами (*патріотизм, президент*); ідеологеми-історизми (*радянський народ*), новоідеологеми (*фінансова криза*), реактуалізовані ідеологеми (*губернатор*), універсальні ідеологеми (*прапор, гімн, патріотизм*) [127, с. 37].

Н. І. Клушина визнає ідеологему одиницею когнітивного рівня, яка є вербальним утіленням ідеологічних, політичних та соціальних настанов, що формують у суспільстві стійку ідеологію [95]. В її основі, на думку автора, лежить «світоглядно насичене узагальнювальне слово, найчастіше образне слово, метафора, що володіє потужною сугестивною силою (*світле майбутнє, імперія зла, вісь зла, холодна війна* тощо). Такі слова мають оцінну конотацію, яка «ірадіює» на весь текстовий континуум та задає певну ідеологічну модальність тексту» [95, с. 34]. Науковець розглядає два типи ідеологем: соціальні та особистісні. Соціальні ідеологеми відображають орієнтири суспільства на конкретному етапі його розвитку, тоді як особистісні стосуються особистості керівника держави, політичного лідера, героя /антигероя свого часу

(наприклад «вождь світового пролетаріату» (про Леніна), «геніальний вождь і вчитель» (про Сталіна), «генеральний конструктор» (про Хрущова)) [95, с. 36]. Незалежно від типу ідеологеми, вони слугують закріпленню певної аксіологічної моделі суспільства, формуванню політичних, економічних та культурних стереотипів свідомості.

Поняття «лінгво-ідеологема» («лінгвоідеологема») розробляє у своїй праці А. О. Мірошніченко [144]. Автор виділяє дві одиниці – «лінгвему» та «ідеологему», які він кваліфікує відповідно як «праксеми мови» і «праксеми свідомості». Ідеологему дослідник представляє як «корелят певного об'єкта (факту, відношення) реального (нереального) світу» і наголошує на тому, що «вона має значення оцінки відображуваного об'єкта», а її характеристики визначаються когнітивними здібностями людини та соціальними настановами. Ціннісно-мовні відповідності, що виникають між ідеологемою та лінгвемою під час моделювання, А. О. Мірошніченко називає «лінгво-ідеологемою», де ідеологема є концептом, а лінгвема – її індикатором. Важливо, що способом вираження ідеологеми, тобто лінгвемою, за висновком автора, може бути «будь-яка одиниця мови, ...будь-яке синтаксичне чи семантичне відношення в мові» [144].

Терміном «лінгвоідеологема» послуговуються й інші дослідники. Зокрема, С. Г. Воркачов відзначає маніпулятивний потенціал лінгвоідеологеми в політичному дискурсі, розуміючи під цим поняттям різновид лінгвокультурного концепту, специфічною рисою якого є ідеологічність, а саме «здатність змінювати свій аксіологічний знак на протилежний («плюс» на «мінус» і навпаки) внаслідок зміни суб'єкта-носія ідеології, який апелює до нього» [40, с. 50]. Цьому терміну надає також перевагу Л. Г. Чапаєва, характеризуючи сутнісні поняття тієї чи тієї ідеологічної течії, що формують ідеологічні картини світу [228, с. 10].

В українському мовознавстві найбільш уживаними термінами на позначення ідеологічно зумовлених мовних одиниць є «ідеологічно забарвлені лексичні одиниці (ІЗО)» (О. В. Калиновська [85]) та «ідеологічно забарвлені

номінативні одиниці (ІЗНО)» (Г. Б. Мінчак [142]). Так, Г. Б. Мінчак обирає термін «ідеологічно забарвлені номінативні одиниці» для позначення корпусу номінативних одиниць – «синтетичних (власне слів) й аналітичних (стійких лексикалізованих, фразеологізованих і синтаксичних словосполучень як еквівалентів слів) номінатем, що викликають різні, часто – протилежні асоціації й оцінки комунікантів як результат соціально-ідеологічної диференціації суспільства» [142, с. 15]. Досліджуючи мовний простір радянського політичного дискурсу, О. В. Калиновська також уживає термін «ідеолексема» для характеристики лексичних одиниць, що становлять ядро лексичного фонду мови тоталітарного режиму: це «слова, що називали соціально та ідеологічно значущі, фундаментальні поняття радянського суспільства, володіли соціальними конотаціями і виражали ідеологічні оцінки дійсності: «інтернаціоналізм», «інтернаціоналіст», «комунізм», «комуніст», «Комуністична партія», «Ленін», «ленінізм», «марксизм-ленінізм», «пролетар», «Радянський Союз», «соціалізм» [83, с. 20].

Використання в мовознавчих джерелах різних термінів на позначення ідеологізованих одиниць новомови свідчить про невиробленість єдиного наукового погляду щодо об'єкта дослідження. Терміни «ідеологема», «лінгвоідеологема», «ідеологічно забарвлені лексичні одиниці», «ідеологічно зумовлені одиниці», «ідеолексема» тощо можна визнати синонімічними, оскільки всі вони стосуються мовних одиниць різного рівня (від лексичної одиниці до тексту), які володіють соціально зумовленим оцінним значенням та є вербальним відображенням певної політичної ідеології. Спираючись на дослідження А. О. Мірошніченка [144], у роботі послуговуємося терміном «лінгвоідеологема», що поєднує в собі два компоненти – ідеологему та лінгвему, де ідеологема – це концепт, що є носієм оцінки об'єкта, а лінгвема – його вербальне вираження. На нашу думку, цей термін найбільш точно характеризує мовно-когнітивну природу досліджуваних одиниць, що є ментальними утвореннями, які відбивають зумовлені ідеологічними чинниками світоглядні уявлення, представлені в певній знаковій формі. Також доречно

вживати як більш описові терміни «ідеологічно зумовлені», «ідеологічно забарвлені», «ідеологізовані слова/лексичні одиниці/лексеми/номінативні одиниці».

Варіантом найменування слів радянської новомови у російських та українських лінгвістичних працях є термін «радянїзм» («советизм» – російською). У 70-ті роки ХХ ст. І. Ф. Протченко запропонував таке визначення цього поняття: «Радянїзми – це лексичні одиниці, які є своєрідним літописом нового життя, в них утілені нові суспільні відносини, етапи нашої боротьби, творчої праці і перемог радянських людей» [176, с. 30]. Зазначимо, що таке визначення є показовим для ілюстрування того, як ідеологія впливала й на мовознавчу науку, зокрема на трактування одного з основних лінгвістичних понять радянської епохи.

Нині дослідники (О. О. Кабиш, Є. А. Карпіловська, Л. І. Мацько, В. М. Мокієнко, Т. Г. Нікітіна, Г. М. Склярєвська, О. А. Стишов та ін.) під цим терміном розуміють лексичні та фразеологічні одиниці, які відбивають властиві радянському суспільству реалії, особливості радянського способу життя. В. М. Мокієнко та Т. Г. Нікітіна пропонують розрізнити семантичні радянїзми – первісно нейтральні, неідеологізовані слова, які набули нових значень у радянському політичному контексті (наприклад, «*піонер* комуністичного будівництва», «*комсомольський вожак*»), лексико-словотвірні радянїзми – нові слова (*автогігант*, *лікбез*) та стилістичні радянїзми – стереотипні номінації, які передають ідеологічні міфологеми (*вождь світового пролетаріату*, *батько народів*) [145, с. 10–12].

Пояснюючи значення терміна «радянїзм», дослідники роблять акцент на тому, що у зв'язку з переломними змінами в політичному, соціальному й економічному житті суспільства наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття велика кількість позначених цим терміном мовних одиниць переходить у пасивний вжиток. Деякі з радянїзмів застаріли ще за радянських часів (наприклад *бригадміл*, *синьоблуз*), а основний масив цієї лексики «переходить до розряду історизмів зі швидкістю, прямо пропорційною швидкості

економічних та соціальних реформ» [145, с. 7–8]. Н. О. Купіна називає радянізми «вербальними одиницями радянського коду» і, з огляду на застарівання цих слів у сучасній мові, – «новоісторизмами» [114, с. 37]. Л. І. Мацько зауважує, що «з відходом у небуття понять і реалій радянського способу життя українська мова поступово очищається від радянізмів, що номінують їх» [137, с. 17]. О. А. Стишов, аналізуючи особливості розвитку словникового складу сучасної української мови, також звертає увагу на явище пасивізації лексики, що «пов'язане насамперед зі зникненням реалій і понять радянської доби, а також із психологічним несприйняттям нашими сучасниками штапованої і заідеологізованої мови минулого – новомови» [209, с. 116]. Багато радянізмів, зазначає Є. А. Карпіловська, остаточно зникають із сучасної мовної практики (наприклад *переможець соцмагань, ударна вахта, висуванець* тощо), деякі з них з'являються в контекстах, пов'язаних із радянською добою, часто демонструючи набуття іронічних оцінних конотацій. Інші ж, які залишаються у мовній практиці, демонструють зміну характеру лексичного значення, а саме нейтралізацію оцінного компонента [91, с. 89–90].

Виокремлення радянізмів як особливої групи лексики, на думку М. І. Шкредової, є можливим за кількома критеріями: тематичним (передбачає добір лексики за тематикою, що стосується радянської дійсності); стилістичним (враховує зміни в стилістичному забарвленні радянізмів); ідеологічним (згідно з яким до радянізмів слід зараховувати поняття зі сфери радянської політики та ідеології); лексикографічним (можливість об'єднання у словниках радянізмів у групи, що відображають пострадянські погляди, зміни в семантиці, конотації тощо); семантичним (враховує зміни в значенні певної реалії); асоціативним (розглядає асоціативні реакції на радянізми); часовим (зарахування до радянізмів слів, що ввійшли до лексичної системи після 1917 року) [238]. Можна зробити висновок, що на підставі стилістичного та ідеологічного критеріїв до складу радянізмів входять й ідеологізовані мовні одиниці. Проте дослідниця розмежовує ці поняття, наголошуючи, що головною відмінністю

ідеологом від радянців є те, що перші завжди емоційно забарвлені та вживаються з ідеологічною метою впливу на масову свідомість [238].

Однак більшість дослідників не проводить чіткої межі між радянськими та ідеологічно забарвленими номінаціями радянської доби. Наприклад, В. М. Мокієнко і Т. Г. Нікітіна радянськими називають слова, ідіоми, прислів'я, афоризми, що відбивають реалії та ідеологеми радянського часу [145]. Г. О. Ілагаєва вважає радянськими «пластом лексики словника, який найвиразніше втілює ідеологічну інформацію» [74, с. 101]. На противагу радянським, у семантиці яких «шлях щодо побудови нового соціалістичного світу» оцінюється позитивно, Г. О. Ілагаєва також виокремлює лексичні одиниці, котрі мають негативно забарвлену семантику, кваліфікуючи їх як «антирадянськими» [74, с. 102, 119]. Н. О. Купіна пропонує розглядати радянськими у вузькому та широкому розумінні. У першому випадку йдеться про «політичну лексику та фразеологію, котра має зазвичай тенденційно-ідеологічне смислове наповнення» (наприклад *генеральна лінія партії, партійна совість* та ін.), у другому – про «слово (поєднання слів, клішований вираз), що має значення, компонентний склад якого відбиває специфіку ділянки власне денотативного простору і містить наведені ідеологічним і соціальним середовищем конотативні нарощення або культурні обмежувачі» (*підселення, ущільнити, трудоводень, трудова вахта* та ін.) [114, с. 40].

Лінгвісти визначають у межах радянців «ідеологічно заряджені мовні стереотипи» (Є. А. Карпіловська [91, с. 89]); «лексичні одиниці з царини радянської ідеології» (О. О. Кабиш [79, с. 195]); «ідеологічні компоненти» (А. І. Доменко [60]), а також власне ідеологеми (О. А. Стишов [209, с. 120]). Погоджуємося з думками дослідників і вважаємо, що ідеологізовані лексичні одиниці радянського тоталітарного дискурсу можна трактувати як радянськими, оскільки вони з'явилися в умовах радянської дійсності і є вербальними виразниками радянської тоталітарної ідеології.

Наголосимо, що ідеологія Радянського Союзу була символізована російською мовою – мовою панівної нації, відповідно радянськими, зокрема й

радянські лінгвоідеологеми, формувалися на російськомовній основі, а в українській мові, як і в інших національних мовах СРСР, вони були калькованими з російської (наприклад *Страна Советов – Країна Рад, советские люди – радянські люди, моральный кодекс строителя коммунизма – моральний кодекс будівника комунізму, мирное сосуществование – мирне співіснування, раскулачивание – розкуркулення, пятилетка – п'ятирічка, октябрёнок – жовтеня, партбилет – партквиток* тощо). Тому радянізми на українському ґрунті мають дещо іншу природу, ніж у російській мові. Це переважно засвоєні росіянізми або мовні одиниці, створені способом калькування. Зазначимо, що, крім терміна «радянізм», в українському мовознавстві побутує також термін «советизм», який вжив С. Й. Караванський у «Практичному словнику синонімів української мови» [88] на позначення росіянізмів, кальок та інших лексико-граматичних явищ, що спотворювали структуру української мови. Мотивованість цього терміна, ймовірно, пов'язана з прагненням увиразнити негативний заряд, який несе нині основа «совет». Водночас вона безпосередньо вказує на штучне походження в українській мові цих одиниць, нав'язаних у добу примусового «зближення мов».

1.4. Ідеологізація лексики в словниках радянського періоду

Усвідомлюючи визначальне значення мови в процесі будівництва нового суспільства, радянські ідеологи не могли залишити поза своєю увагою таку важливу галузь лінгвістичних знань, як лексикографію. Словники завжди виконували особливу роль у суспільстві, забезпечуючи споконвічну людську потребу в пізнанні світу, збереженні досвіду попередніх поколінь, а отже, завжди були авторитетним та впливовим джерелом знань та інформації. Водночас кожен словник є творінням і виразником свого часу, він відображає стан і особливості розвитку мови в конкретний історичний період, а також зазвичай втілює світоглядні та соціальні концепції, що переважають у певному суспільстві. Як зауважує П. Ю. Гриценко, «словники завжди часово марковані, позначені добою їх створення», вони «відбивають свій час, належать своєму

часові і за ці межі вийти неспроможні» [50, с. 238–239]. Відповідно всі зумовлені зовнішніми та внутрішніми чинниками зміни, що відбуваються в мові у певний період, зокрема в її лексичній системі, знаходять відгук у лексикографічних виданнях, насамперед у великих тлумачних словниках літературної мови, яким належить чільне місце серед інших лексикографічних праць, оскільки вони виконують наукову, систематизаційну, нормативну і тлумачну функції [6, с. 4].

За словами Сидні І. Лендау, «словники зазнають усіх складних суспільних тисків, таких самих, що їх відчують люди та інституції» [121, с. 410]. Однак найбільшого впливу екстралінгвальних чинників лексикографічна практика зазнає в умовах тоталітарного режиму. «...лексикографія, – зазначає А. Вежбицька, – це, насамперед, пошук істини, правди про значення слів. Але тоталітарні і напівтоталітарні режими бояться правди і прагнуть підпорядкувати її ідеології та політичній доцільності. Лексикографія у цьому відношенні не є винятком: вона піддається тому самому тискові, що й будь-яка галузь наукової та громадської діяльності» [255, с. 194].

Ідеологічного впливу українська лексикографічна практика почала зазнавати, починаючи з 30-х років ХХ століття, коли було розгорнуто критику словникової спадщини попереднього десятиріччя, спрямовану на її «знешкодження» як ворожої мовній політиці пролетаріату та соціалістичному будівництву [227, с. 152]. Оприлюднена 1933 року «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології» містила такі настанови щодо лексикографічної діяльності: «негайно переглянути всю словникову продукцію... з погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології; ...організувати досконалий, з погляду ідеологічного насамперед, перегляд словників і термінології; ...дальші шляхи розвитку ...цілої словникової діяльності треба цілком побудувати на основі марксоленінської методології, на основі ленінської національної політики» [177, с. 147]. Такі вимоги до словникарства лишалися актуальними в Радянському Союзі впродовж усього часу його існування. Зокрема, мовознавці

й у працях пізнішого періоду наголошували, що словники, створені «радянськими лексикографами на методологічних принципах марксистсько-ленінського вчення, ...одночасно з виконанням безпосередніх лінгвістичних завдань містять у собі велику і різноманітну наукову й політичну інформацію, будучи в такий спосіб не тільки знаряддями піднесення культурно-освітнього рівня народу, але й важливою ланкою у ряді масових засобів інтернаціонального виховання радянських людей» [159, с. 199–200].

Отже, в умовах радянського ладу лексикографічна практика зазнавала політизації й ідеологізації. За словами А. Вейсберга, словники перетворювалися на «ідеологічну зброю, засіб ідеологічної обробки та формування оцінок і суджень, узгоджених з керівною ідеологією, ...частину тотального ідеологічного контролю» [254, с. 660]. Комуністичне управління мовою позначалося на формуванні реєстру лексикографічних праць, побудові дефініцій, ремаркуванні і структуруванні словникових статей. Так, у книзі «Мовна система і мовленнєва діяльність» Л. В. Щерба, розмірковуючи над актуальними питаннями формування словника, зазначає, що в радянському суспільстві «...словник повинен відбивати радянську ідеологію, ...адже ми живемо в буржуазному оточенні і буржуазний світ є не якимсь міфом, а реальністю, і тому ми повинні вміти й говорити про нього» [240, с. 311].

Про вплив офіційної ідеології на добір ілюстративного матеріалу словників радянського періоду свідчить вимога, наведена в праці С. П. Обнорського «Словник російської мови. Інструкція для редакторів» (1936 р.): «При доборі ілюстративних прикладів урахується не тільки наявність у прикладі даного слова, а й ідеологічний, зокрема політичний, зміст прикладу» [154, с. 3–4]. Подібні настанови зустрічаємо і в «Перспекті тлумачного словника української мови», підготовленому для обговорення в Академії наук УРСР у 1958 році: «Цитати-ілюстрації повинні бути щодо свого змісту ідеологічно витримані» [175, с. 59], та в «Робочій інструкції до виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР» (1961 р.): «III. ТЕКСТ ЦИТАТИ 1. Необхідною

умовою усіх цитат, виписаних на картках, є такий ідейно-політичний рівень їх змісту, який відповідає діалектико-матеріалістичному світогляду і практиці соціалістичного та комуністичного будівництва. 2. Цитати, взяті з мовних партій ворогів нашого народу (куркулів, зрадників, диверсантів і под.,) виписуються тільки при тій умові, коли їх зміст спростовується реплікою іншого персонажа чи самим автором» [187]. Отже, ідеологічна складова радянського лексикографування була зумовлена суспільно-політичними обставинами, часом, у який створювали словники, і навіть поглядами самих лексикографів, що були сформовані у відповідному середовищі.

Явище ідеологізації лексикографії в умовах тоталітаризму лишається не достатньо дослідженим як у зарубіжній, так і у вітчизняній лінгвістиці. Деякі характерні риси тоталітарної лексикографії описали Д. Фаріна [247; 248] та А. Вежбицька [255]. Безпосередній стосунок до теми дослідження має стаття А. Вейсберга [254]. У російському мовознавстві такого аспекту взаємодії мови та ідеології торкаються І. Г. Вепрева та Т. О. Шадріна [31], О. П. Єрмакова [62], В. О. Козирев і В. Д. Черняк [98], Т. Б. Крючкова [111], Е. М. Медникова [140], Е. І. Хан-Піра [225] та аналізують на прикладі «Тлумачного словника російської мови» в 4-х томах за редакцією Д. М. Ушакова (1935–1940 рр.) Н. О. Купіна [115] і Г. О. Ілагаєва [74].

В українському мовознавстві проблему ідеологізації лексики в лексикографічних працях практично не розробляли. Аналізуючи ключові концепти мов націонал-соціалізму й комунізму, Г. Д. Бенкендорф залучає для свого дослідження, крім творів та виступів політичних лідерів, текстів засобів масової інформації і документів відповідного періоду, також матеріали німецьких та російських тлумачних словників, виданих за часів тоталітарних режимів [16; 17]. Теоретичні питання зв'язку ідеології та словника висвітлює у своїй статті О. М. Демська [56]. Особливостям лексикографічного опрацювання деяких суспільно-політичних термінів у словнику радянського періоду присвячено статтю А. О. Пренковської [173], а також окремі моменти ідеологізації словників розглядають у контексті дослідження змін лексичного

складу сучасної української мови О. О. Кабиш [79], О. В. Калиновська [82; 85], Г. Б. Мінчак [142] та Л. В. Струганець [210].

Як цілком справедливо зауважує Д. Фаріна, укладачі радянських словників у своїй роботі «змушені були враховувати керівну ідеологію і відповідно узгоджувати зміст словникових статей. Цю вимогу було особливо важко виконати, оскільки лексикографічні проекти мали залишатися політично коректними протягом усього терміну їхньої дії, навіть якщо значення «політично коректний» змінювалося рік у рік» [248, с. 74]. Вплив тоталітарної ідеології позначався на тлумаченні різних лексичних одиниць, не лише політичних термінів, а й тих слів, які не завжди сприймаються як політично значущі. А. Вежбицька, обравши для дослідження дефініції трьох слів – німецького *Vaterland*, російського *смирение* і польського *bezpieka* – у трьох словниках, виданих у період комуністичного правління («*Wörterbuch der Deutschen Gegenwartssprache*» (1976), «Словник російської мови» С. І. Ожегова (1972) та «*Słownik języka polskiego*» (1958–1969)), доходить висновку, що слова, «які втілюють політично небажані погляди», можуть бути або взагалі заборонені до появи в словнику, або входити до словника, проте значення їх буде викривлено. «Коли це відбувається, картина лексичних ресурсів мови у підсумку спотворюється; і оскільки лексика є дзеркалом культури та історії суспільства, ця культура й ця історія також спотворюються» [255, с. 194].

На таких рисах тоталітарної лексикографії, як видалення «неблагонадійних» слів та перекручення значень лексичних одиниць, наголошують й інші дослідники. Зокрема, Е. І. Хан-Піра пише: «На догоду певним догматам обкрадали словники – найперші помічники мовної пам'яті... Тому й не потрапляли до словників «не ті» слова або «не ті» їхні значення, що призводило не лише до приховування слів та їхніх значень, а й до прагнення привнести в них зміст, який був до вподоби жерцям ідеології» [225, с. 17]. Як зазначає А. Вейсберг, причиною уникнення певних слів у лексикографічній праці могло бути, зокрема, вживання їх у творах заборонених авторів.

Спотворення ж значень зумовлювало спотворення думки, а отже, загальне падіння рівня культури мислення [254, с. 660].

Вивчаючи практику тоталітарної лексикографії на прикладі російських та латвійських словників радянського періоду, А. Вейсберг розкриває й інші характерні риси лексикографічних джерел, створених в умовах ідеологічного контролю. Це, зокрема, відведення значного за обсягом місця для дефініцій ідеологічно значущих політичних термінів порівняно з іншими словами; строга однотипність інтерпретування багатьох понять з чітким уявленням, що дане слово має означати; ієрархічне структурування дефініцій, узгоджене з ідеологічними настановами (наприклад *Imperialism the highest and the last stage of capitalism...* [Ozhegov 1982]; *Imperialism the highest and the last stage of capitalism...* [Latviešu 1972]); офіційно схвалене вживання в дефініціях дисфемізмів, що надавали «небажаним» явищам та поняттям пейоративні характеристики; різкі зміни в трактуванні лексичних одиниць, пов'язані з тим, що певні ідеї чи люди, які їх репрезентують, або раптово потрапляли в немилість, або, навпаки, були реабілітовані [254, с. 660–662].

Поняття ідеології у лексикографії О. М. Демська трактує як «систему поглядів та ідей, через призму яких відбувається усвідомлення й оцінка вербалізованої позамовної дійсності та репрезентація її (або її фрагментів) у словнику» [56]. На думку дослідниці, можна вести мову про інтралінгвістичну та екстралінгвістичну ідеологію, перша з яких є «системою лінгвістичних поглядів і теорій, що лежать в основі лексикографічної інтерпретації, осмислення, опису etc. мови загалом», а друга – «системою загальнокультурних, історичних, соціальних тощо поглядів та ідей, які лежать в основі осмислення, оцінки, ставлення й ...відображення національної мовної картини світу в словнику» [56, с. 277]. Погоджуємося з висновками вченої, що саме екстралінгвістична інтернаціональна, а насправді русифікаційна ідеологія здомінувала в українському словникарстві радянського періоду, прийшовши на зміну національній ідеології доби українізації, та виявила в ньому свій негативний характер, як і загалом у словниковому складі української мови.

Дослідники розглядають ідеологізацію словника в аспекті семантичної динаміки, «як свідоме надання слову... спеціальних конотацій, пов'язаних з конкретним світоглядом» [140, с. 22]. Відповідно до бінарної аксіологічної системи тоталітарного соціуму лексичній одиниці у радянських словниках прищеплювалася ідеологічна, чітко зорієнтована позитивна або негативна конотація: якщо поняття характеризувало соціалістичний спосіб життя, то воно мало виразну позитивну оцінку; лексема, що описувала особливості устрою несоціалістичних країн, була негативною з погляду комуністичної ідеології. У лексикографічній дефініції оцінка виявлялася настільки важливою, що «могла заступати собою денотативний та сигніфікативний компоненти» [152, с. 38]. Ідеологічна оцінка позиціонувалася як нормативна, а тому впливала на сприйняття певного явища й унеможливлювала його альтернативне тлумачення.

Зазначимо, що об'єктом ідеологізації в словниках були не лише слова, які, «належачи до певного шару лексики (відображення в мові політики, економіки тощо), потенційно здатні виражати політичну оцінку» [140, с. 22], а й одиниці різних тематичних груп, що свідчить про значні можливості лексикографічних джерел як засобу ідеологічного впливу. Це доводить у своїй праці Н. О. Купіна, яка, розглядаючи «Тлумачний словник російської мови» за редакцією Д. М. Ушакова як словник ідеологем, простежує «шляхи і способи ідеологічного переосмислення семантичних сфер філософського, релігійного, етичного, мистецького знання» [115, с. 4].

Універсальний характер ідеологізації значень у лексикографічних працях тоталітарної доби відзначають й інші дослідники словника Д. М. Ушакова. Так, В. О. Козирев та В. Д. Черняк наголошують на наявності ідеологічного компонента у більшості його словникових статей та політизованості цитат [98, с. 82]. Г. О. Ілагаєва зазначає, що ідеологізація виявляється «як у лінгвістичній частині дефініції, охоплюючи всі можливі зони (етимологія, семантика, стилістика), так і в її енциклопедичній частині, зачіпаючи при цьому зовсім

різні аспекти поняття (час, простір, належність, суб'єкт дії, деталізація властивостей позначеного об'єкта тощо)» [74, с. 98].

Сферою, де формується, закріплюється чи знімається соціально-ідеологічна оцінність, називає радянські лексикографічні видання Г. Б. Мінчак [141, с. 3]. Основними формами відображення ідеології в словникарстві, на думку дослідниці, є імпліцитна (лексикографічна дефініція) та експліцитна (система поміток), а також тенденційний добір ілюстративного матеріалу та включення/невключення слова у словник [142, с. 137]. Саме такі зміни в межах словникових статей суспільно-політичної лексики на матеріалі «Словника української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.) простежує у своїй розвідці А. О. Пренковська та доходить висновку, що «маніпуляції радянського режиму в лексикографічній галузі... спрямовувалися на формування картини світу мовців, у якій не було б альтернативи домінантній ідеології» [173, с. 36].

Потрібно зауважити, що ідеологізація українських лексикографічних праць, починаючи з 1930-х років, посилювалася асиміляційним наступом російської мови, коли «представників місцевої інтелігенції, які працювали над лінгвістичним кодуванням та стандартизацією, піддавали критиці за створення пуристичних або «буржуазно-націоналістичних» місцевих мов, а... словники звільнялися від локальних цінностей, замість яких добиралися терміни, подібні до російських» [89; 132; 245, с. 16]. Практика української лексикографії радянської доби «спиралася на ідеологізовану норму, що відбивала не стільки живий мовний процес, скільки політичну настанову щодо обмеження самобутньої національної колоритної лексики» [139, с. 330]. Тому вилучення слів в українських словниках відбувалося не лише тому, що вони могли бути вжиті у працях заборонених авторів, а й тому, що питомі українські слова трактували як націоналістичні, застарілі або діалектні, а їхнє наведення у словниках розцінювали як штучне відмежування української мови від російської.

Суспільні трансформації кінця ХХ – початку ХХІ століття, що супроводжуються утвердженням національних цінностей та усвідомленням

українців себе як нації, зумовили зміни в мовній ситуації України. Серед явищ мовного відродження дослідники називають актуалізацію великої кількості слів, які тривалий час перебували в пасиві лексичного складу, поповнення лексики лексичними та семантичними новотворами, перехід до розряду історизмів номінативних засобів, що стосувалися реалій попередньої епохи, деідеологізацію, реідеологізацію та переідеологізацію лексичних одиниць (О. О. Кабиш, О. В. Калиновська, Є. А. Карпіловська, Д. В. Мазурик, Г. Б. Мінчак, О. А. Стишов, Л. В. Струганець).

Зміни в сучасній українській мові позначилися й на лексикографічній практиці, вплинувши на перегляд підходів до укладання словників та їхні головні характеристики. Мовознавці порушують проблеми об'єктивного і відповідного реальності лексикографічного трактування явищ та понять, усунення деформацій мовного матеріалу, характерних для радянських словників, зокрема переходу від ідеологізованого представлення лексичних одиниць до різноаспектного та неупередженого [85, с. 39; 90, с. 278; 150]. Зняття ідеологічних нашарувань і тенденційних оцінок понять суспільно-політичної сфери у сучасному словникарстві відзначає А. О. Пренковська, здійснивши порівняння тлумачень окремих лексем у «Словнику української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.) та «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (2012 р.). Дослідниця виявляє різний ступінь деідеологізації розглянутих лексичних одиниць, яку вона розуміє як «втрату ідеологічного забарвлення» [173, с. 36], та наголошує на нагальній потребі звільнення лексикографічної сфери від рудиментів комуністичного догматизму [173, с. 39]. Ведучи мову про сучасні видання, зокрема й лексикографічні, С. Й. Караванський також зауважує, що «...через незмогу звільнитися від спадщини лінгвоциду, якого зазнала наша культура за 70 донезалежних років», вони не стали зразками українськості [89, с. 321].

Розглядаючи механізми ідеологізації та деідеологізації лексем в українських лексикографічних працях радянського і пострадянського періодів, приймаємо за основу визначення термінів «ідеологізація» й «деідеологізація»,

запропоновані Г. Б. Мінчак: «Ідеологізація – це процес набуття конотативною семантикою ідеологічно нейтральної номінативної одиниці ідеологічної асоціативної або асоціативно-образної семантичної ознаки в певному ідеологічному узусі, що зумовлює зміну нейтральної ідеологічної оцінки на позитивну чи негативну» [141, с. 7]; «Деідеологізація – це процес редукування в ІЗНО ідеологічної асоціативної семантичної ознаки й зміна позитивної чи негативної оцінки на нейтральну» [142, с. 136].

Загалом ідеологізація та деідеологізація лексичних одиниць різних тематичних сфер у словниках української мови радянської та новітньої доби лишилися поза належною увагою українських лінгвістів. Питання ідеологічної детермінованості словникарства за часів тоталітаризму, як і його оновлення в новітній період потребує глибокого вивчення з огляду на зміни як у соціально-політичній реальності, так і в світогляді та мисленні мовців.

Висновки до розділу 1

Встановлення тоталітарних режимів ХХ століття стало наслідком гострої соціально-економічної кризи та війни, індустріалізації та етатизації суспільства, формування масового світогляду, руйнування традиційних зв'язків та зростання соціальної відчуженості. Головною рисою тоталітарної політичної системи є утвердження єдиної офіційної ідеології, постулати якої були визначальними в державній політиці та в усіх інших сферах життя суспільства.

Теоретичні основи вивчення взаємозв'язку мови і тоталітарної ідеології були закладені в працях західноєвропейських дослідників В. Бергсдорфа, Д. Вайса, А. Нойберта, П. Серіо, Ф. Том, В. Шмідта та ін., які вивчали нацистський та комуністичний тоталітарні дискурси, їхні характерні риси, наголошуючи на тому, що механізми ідеологічного контролю мали вираження в особливій знаковій системі тоталітарного соціуму і виявлялися насамперед у таких особливостях, як аксіологічна поляризація та семантичні трансформації мовних одиниць. Розвиток наукових досліджень у цій царині був продовжений у польській (Й. Бральчик, А. Вежбицька, М. Гловінський), російській

(І. Г. Вепрева, Г. Ч. Гусейнов, О. А. Земська, Г. О. Ілагаєва, М. О. Кронгауз, Н. О. Купіна, В. М. Мокієнко, К. Ф. Сєдов, Ю. С. Степанов, Й. А. Стернін, Е. І. Хан-Піра, М. О. Чудакова та ін.) та українській (Г. Д. Бенкендорф, С. С. Єрмоленко, О. В. Зарецький, О. В. Калиновська, Г. Б. Мінчак, Б. В. Потятинник, Г. М. Яворська та ін.) лінгвістиці.

Як показав аналіз наукових розвідок, немає чіткого визначення поняття тоталітарної мови. Зокрема, її розглядають як квазімову, що окуповує всі мовні рівні та стає зразком мовленнєвої діяльності в різних сферах, «претендуючи на універсальність» (М. Гловінський); «підмову, народжену в надрах партійної номенклатури», що втілює в собі «офіційну мовну картину світу, в якій дійсність представлена в застиглій системі ієрархічних відносин» (К. Ф. Сєдов); «мову ідеології», «свідомо-несвідоме і постійне перетворення природної мови» (Г. Ч. Гусейнов); «структуру, в якій усі мовні засоби підпорядковано змістові тоталітарної ідеології» (О. В. Калиновська). Спираючись на попередні дослідження, для позначення мови тоталітаризму обираємо термін «новомова» і визначаємо її як когнітивно-мовну систему, що виникла внаслідок модифікації природної мови і стала втіленням ідеологічних догм, засобом ідеологічного впливу та формування світосприйняття, відповідного інтересам владної верхівки тоталітарного суспільства. В українських реаліях новомова була одним з аспектів реалізації мовної політики Радянського Союзу, спрямованої на поступове зникнення самобутніх рис української мови та асиміляцію її з російською.

Об'єктом розгляду в лінгвістичних дослідженнях, присвячених новомові, часто стають ідеологічно забарвлені мовні одиниці, що є вербальними засобами репрезентації ідеології. Термінологію цих одиниць остаточно не сформовано – тому на їх позначення вживають різні найменування: «ідеологема», «лінгвоідеологема», «ідеологічно забарвлені лексичні одиниці», «ідеологічно зумовлені одиниці», «ідеолексема» тощо. Розглядаємо їх як синонімічні, водночас термін «лінгвоідеологема» (А. О. Мірошніченко), на нашу думку, найбільш точно характеризує природу досліджуваних явищ.

Не достатньо вивченими як у зарубіжному, так і у вітчизняному мовознавстві лишаються явища ідеологізації лексикографії в умовах тоталітаризму та деідеологізації у час втрати тоталітарною ідеологією домінантних функцій у суспільстві. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження передусім є праці А. Вежбицької, А. Вейсберга, Т. Б. Крючкової та Н. О. Купіної в зарубіжній лінгвістиці і Г. Б. Мінчак та А. О. Пренковської – в українській. Приймаючи за основу визначення понять ідеологізації й деідеологізації, які запропонувала Г. Б. Мінчак, зосереджуємо свою увагу на вивченні впливу тоталітарної ідеології Радянського Союзу на лексикографічну практику, а тому ідеологізацію та деідеологізацію в українському словникарстві розглядаємо в контексті радянської новомови.

Вивчення тенденцій ідеологізації й деідеологізації лексичних одиниць у лексикографічних виданнях радянської і пострадянської доби актуалізоване сучасними дослідженнями мовних процесів, зумовлених змінами в політичному устрої України.

РОЗДІЛ 2. ЯВИЩЕ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ЛЕКСИКИ В РАДЯНСЬКОМУ ТОТАЛІТАРНОМУ ДИСКУРСІ

2.1. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб їх уніфікації за російським зразком

Ідеологізація суспільства визначила спрямування радянського мовного будівництва. З одного боку, обґрунтовувався принцип рівноправності національних мов, підвищення їхньої ролі з огляду на активізацію народних мас у різних сферах суспільного життя. З іншого – наголошувалося, що в умовах багатонаціональної держави розвиток народів іде шляхом постійного зближення, створення особливої мовної спільноти, ширшої, ніж спільнота національної мови, яка охоплюватиме мовні, територіальні, економічні та культурні особливості різних націй [86, с. 35–36]. Тому важливою тенденцією мовного життя народів Радянського Союзу визнавали появу спільних рис у лексиці, термінології, фразеології, словотворі, синтаксичній будові їхніх мов.

Особливо помітними результати «зближення» були у словниковому складі, що давало змогу радянським мовознавцям констатувати формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР. Пропагандивні тези спочатку про необхідність формування спільного лексичного фонду «братніх» мов, а через кілька десятиліть – про його сформованість відбивали одне з провідних завдань радянської мовної політики.

Настанова на широке впровадження інтернаціоналізмів та формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР була незмінною в радянському мовознавстві, починаючи з 30-х років ХХ ст. [132, с. 46, 53, 73]. Уже з кінця 1960-х років у працях, присвячених питанням мовної політики в Радянському Союзі, про сформованість спільного лексичного фонду йдеться як про dokonаний факт [77, с. 119; 78, с. 5; 189, с. 51].

Як зазначали дослідники, до складу спільного лексичного фонду мов народів СРСР входили слова з найрізноманітніших сфер життя. Зокрема, Ю. Д. Дешерієв та І. Ф. Протченко розмежовували спільний словниковий фонд

максимального та мінімального складу. До його максимального складу вони зараховували лексичні елементи, що стосуються: суспільно-політичного життя; термінології суспільних наук; термінології природничих наук; термінології технічних наук; різних галузей промисловості; різних галузей сільського господарства; особливостей домашнього побуту, одягу, взуття тощо; топоніміки; етніміки та ономастики; міжнародного життя тощо [57, с. 163]. Спільний лексичний фонд, обмежений тільки суспільно-політичною і науково-технічною термінологією, дослідники розглядають як фонд мінімального складу.

Серед ознак, що характеризують одиниці спільного лексичного фонду, мовознавці називають, по-перше, наявність спільної вихідної основи фонеморфологічної структури слова і, по-друге, ідентичне або близьке значення цього слова у більшості літературних мов СРСР. Наприклад, у російській мові *социализм*, в латвійській – *socialisnis*, у грузинській – *социализми*, в естонській – *sotsialism*, у литовській – *socializmas*; у російській мові *физический*, в українській – *фізичний*, у молдавській – *физикэ*, в чуваській – *физикалла*, у бурятській – *физическа*, в мордовській – *физический* [57, с. 166].

Однак для взаємодії мов у радянській державі характерною була, так би мовити, істотна диспропорція в «розподілі праці». Пропаговані «благотворний взаємовплив» та «взаємозбагачення» мов забезпечувалися засобами російської мови, якій відводили роль головного джерела у творенні спільного лексичного фонду.

Радянська ідеологічна машина вкорінювала у суспільну свідомість тезу про особливий статус російської мови як мови міжнаціонального спілкування в межах СРСР: «Як мова найбільш розвинутої нації, що очолила революційні перетворення в країні і заслужила любов та повагу всіх інших народів, російська мова почала, природно, перетворюватися на мову спілкування і співпраці всіх народів соціалістичної держави...» [77, с. 115]. У лінгвістичній літературі постійно наголошувалося на тому, що народи Радянського Союзу обрали її на цю роль цілком свідомо і добровільно. Також зазначалося, що ще

до революційних подій народи Росії прагнули до оволодіння російською мовою, як «світлом, що несе знання» [78, с. 4].

В умовах нового державного ладу російська мова була зведена на п'єдестал як «могутній засіб єднання вільнолюбних народів багатонаціональної держави в їхній боротьбі за соціальні та національні права», «чинник інтернаціоналізації радянського суспільства, ...формування нової історичної спільноти людей – радянського народу» [189, с. 9, 98], засіб «обміну досвідом комуністичного будівництва, ...долучення кожної нації до культури і досягнень інших націй, насамперед, до революційних традицій і багатой культури російського народу, до оригіналів безсмертних творів В. І. Леніна, до шедеврів російської і світової культури, до праць учених, котрі розвивають найперевішшу в світі науку і техніку» [76, с. 19]. Формувався міф про «велику й могутню» російську мову. Починаючи з 1960-х років, її виняткова роль у Радянському Союзі підкріплюється тезою про російську мову як «другу рідну» для всіх народів СРСР, що була проголошена в доповіді М. С. Хрущова на XXII з'їзді КПРС і згодом поширена в науковій літературі та засобах масової інформації. Ідентифікація російської як державної мови СРСР і як «другої рідної» визначила її функцію забезпечення не тільки мовної уніфікації суспільства, але й уніфікації ідеологічної [132, с. 69].

Формування міжмовної лексичної спільності під впливом російської мови відзначав ще В. В. Виноградов: «Подібності і відповідності у мовах Країни Рад, зумовлені дією російської мови, виявляються: 1) у розширенні сфери впливу російських, особливо нових, радянських виразів, у калькуванні їх; 2) у стрімкому поширенні радянзмів, у їх русі з однієї мови до іншої; 3) у засвоєнні основного фонду інтернаціональної лексики через посередництво російської мови; 4) взагалі в посиленій тенденції до мовної інтернаціоналізації, особливо до радянської мовної інтернаціоналізації» [37, с. 166].

Спільний лексичний фонд вибудовувався з лексичних одиниць, запозичених у готовому вигляді з російської мови, – це були як росіянізми, тобто слова, створені на ґрунті російської мови з власне російських

словотворчих компонентів (*колгосп, колгоспник, фронтовик, комсомол, тепловоз, космонавт, бригадир, ударник, передовик, політрук, соратник, стахановець, вертоліт, більшовик*), так і слова з інших мов, які потрапляли до мов народів СРСР за посередництва російської (*соціалізм, комунізм, революція, інтернаціонал, радіо, телевізор, комбайн, агрегат, конференція, консультація, професор, буржуазія, клас, організація, індустрія, синтез* тощо).

У лінгвістичних працях ці слова почали називати «інтернаціональними радянськими» [78, с. 13]. Вони становили основу спільного лексичного фонду мов народів СРСР. Багато інтернаціональних радянських слів виявлено серед назв осіб – «будівників нового суспільства» та у складі суспільно-політичної, соціально-економічної, науково-технічної, навчально-педагогічної, виробничої й іншої термінології. За підрахунками дослідників, термінологічні запозичення з російської мови і через неї з інших мов у більшості мовах радянських народів становили 70–80% від усіх термінів [77, с. 116]. Засвоювалися вони різними мовами фактично без будь-яких змін. Це пояснювали вимогою мінімальних розходжень у галузі поповнення лексиконів національних мов новими термінами, що мало сприяти «упорядкуванню та зближенню» термінологічних систем різних мов з подальшою їх уніфікацією [23, с. 26; 39, с. 108; 57, с. 135; 75, с. 134]. На думку мовознавців, саме ці слова найвиразніше відбивали міжмовні взаємини й закономірності розвитку мов народів Радянського Союзу [211, с. 267], а завдяки їхньому вживанню у впливових творах, центральних газетах, відомих журналах, перекладній літературі та закріпленню у мовних і енциклопедичних словниках вони швидко ставали загальновідомими.

Якщо з російської мови до спільного лексичного фонду входило безліч спеціальних термінів із різних галузей знань, то запозичення з інших національних мов СРСР, які поширювалися теж через російську, охоплювали здебільшого етнографічно-побутову сферу, наприклад з тюркських мов: *аул, кунак, юрта, карагач, мулла, мечеть* тощо. Г. П. Їжакевич розподіляє лексичні одиниці, запозичені з мов народів СРСР, на такі тематичні групи: лексика державного та адміністративного управління (тюркськ. *курултай*; якутськ. *улус*,

наслег); назви осіб за різними ознаками (казахськ. *акин*; тюркськ. *аксакал*, *дехкан*, *басмач*, *батир*); назви тварин (татарськ. *бурундук*; казахськ. *тулпар*; тюркськ. *джейран*); рослин (тюркськ. *алича*, *кок-сагиз*, *тау-сагиз*); населених пунктів і будівель (чукотськ. *яранга*; молдавськ. *каса*; тюркськ. *кишлак*; удмуртськ. *чум*); їжі, напоїв (казахськ., киргизьк. *беш-бармак*, *бесбармак*; тюркськ. *айран*, *кумис*); музичних інструментів і танців (грузинськ. *чонгури*; молдавськ. *молдовеняска*; тюркськ. *кобиз*, *домбра*) [78, с. 11–12]. З української мови до спільного словникового фонду увійшли слова *п'ятисотниця* – колгоспниця, яка збирала по 500 центнерів буряку з гектара, *тисячниця* – передова робітниця або колгоспниця, яка виробляла рекордну норму в тисячах одиниць, *хата-лабораторія*, *хлібороб*, *вареники*, *бублики*, *черевички*, *косовиця*, *пасіка*, *парубок* та деякі інші [77, с. 113; 78, с. 13]. Також з національних мов запозичували назви місцевостей, народів, особисті імена тощо.

До спільного лексичного фонду слова з мов народів СРСР потрапляли переважно через художню та публіцистичну літературу. Однак більшість із них не стали загальноновживаними в мовах Радянського Союзу, оскільки стосувалися переважно соціально-побутової сфери життя того чи того народу й, отже, мали вузьку сферу використання.

Лексична уніфікація відбувалася також шляхом поширення в національних мовах слів і словосполучень, створених за моделями російської мови (кальок). Наприклад, кальками з російської в українській мові є *землевласник* (російськ. *землевладелец*), *співробітник* (*сотрудник*), *відмінник* (*отличник*), *обліковець* (*учетчик*), *лічильник* (*счетчик*), *вантажобіг* (*грузооборот*), *роззброєння* (*розоружение*) тощо. Способом калькування створювали спеціальну лексику, термінологічні словосполучення: *місяцехід* (*луноход*), *верстатобудування* (*станкостроительство*), *напівпровідник* (*полупроводник*), *півзахисник* (*полузащитник*), *крокуючий екскаватор* (*шагающий экскаватор*), *цивільна оборона* (*гражданская оборона*), *променева хвороба* (*лучевая болезнь*), *стан невагомості* (*состояние невесомости*) тощо [159, с. 32–33; 211, с. 269].

Радянські мовознавці позитивно оцінювали калькування: «...більшість радянських новотворів, які виникали на лексичній базі мов народів СРСР, передусім на основі мови міжнаціонального спілкування – російської, трансформувалися в лексичну скарбницю... шляхом калькування, тобто повного чи часткового перекладу складових частин запозиченого слова» [211, с. 268]; «дієвість цього способу творення національних термінологій... відповідає закономірностям розвитку мов соціалістичних націй» [159, с. 32]. Відзначалося, що калькування з російської та з інших мов народів СРСР – спільне явище для всіх національних мов Радянського Союзу [78, с. 9]. За висловом А. О. Білецького, кальки – це теж інтернаціоналізми, лише «переодягнені в національний одяг» [15, с. 69].

Дослідники спільного лексичного фонду мов народів СРСР були переконані, що це прогресивне явище і що надалі фонд буде поповнюватися та зміцнюватися, оскільки розвивається відповідно до тенденцій зближення всіх націй та народностей Радянського Союзу. Передбачалося, що його зростання здійснюватиметься завдяки появі нових понять, пов'язаних з розвитком науки, техніки та культури.

Теза про провідну роль російської мови у створенні спільного лексичного фонду часто супроводжувалася твердженнями про безкорисливу допомогу російського народу всім іншим націям та народностям, про російську мову, яка щедро ділиться своїми скарбами з іншими мовами, та водночас про те, що вона в жодному разі не витісняє і не асимілює мови радянських республік, а сприяє їхньому вдосконаленню. «Російська мова нікому не нав'язується, до того ж вона – одна з найбільш розвинутих та поширених мов світу – і не потребує цього. Питання про мову майбутнього вирішить саме людство», – зазначають у своїй праці Ю. Д. Дешерієв та І. Ф. Протченко [57, с. 304].

Поширення російської мови як мови міжнаціонального спілкування і використання її разом із рідною у всіх сферах суспільного життя призводило до інтенсивного розвитку двомовності. За офіційними даними, російська мова з кожним роком ставала «другою рідною» для дедалі більшої кількості громадян

неросійських національностей. На початок 1980-х років відсоток осіб, які вважали російську мову своєю рідною, коливався в межах 55–60% від загальної чисельності населення СРСР [77, с. 150]. Радянські лінгвісти кваліфікували явище національно-російської двомовності як головну перспективну тенденцію мовного життя в СРСР, що має «величезне позитивне значення, оскільки сприяє зближенню, взаємному збагаченню і співпраці» [76, с. 21], а також як одне з «найважливіших завдань нашої ідеологічної роботи» [10, с. 7].

Насправді ж за такими оптимістичними заявами крилася тривожна ситуація в мовному житті народів СРСР: національні мови у багатьох сферах соціального життя витісняла російська, а тому не було ні рівноправного розвитку мов, ні їх рівноправного вживання. За словами В. К. Чапленка, «двомовність народу в його країні – це ознака його національного поневолення. А крім того, двомовність – це переходовий етап до зникнення однієї з тих мов, що конкурують», «переходовий етап до одномовності, тобто в умовах Радянського Союзу – до остаточної русифікації» [229, с. 57, 112].

Одним із негативних наслідків такої мовної політики, зокрема в українській мові, була відсутність повноцінних перекладних словників західноєвропейських мов, що пояснювали наявністю відповідних російських. Видавали тільки невеликі за обсягом словники, необхідні для шкільного навчання. Вважалося, що людина, яка володіє рідною та російською мовами, може цілком задовольнити свої потреби в перекладі, користуючись російськими лексикографічними джерелами.

За російським зразком було уніфіковано діловий та науковий стилі мов народів СРСР, оскільки встановилася тенденція до використання ділової лексики, спільної з російською, та до впровадження нових термінів-росіянізмів або запозичень за посередництва російської мови. Міжнародні терміни вводили до національних мов у російській вимові без пристосування до їхніх граматичних та інших особливостей. Усі напрацювання українських лексикологів 1920-х років у царині термінотворення визнавали штучними, шкідливими та націоналістичними, відповідно всю термінологічну лексику,

створену на власномовній основі, було вилучено зі словників та з ужитку, а натомість впроваджено лексичні одиниці спільного лексичного фонду – терміни, прямо перенесені з російської мови або створені за зразками російських. Як наслідок, за роки радянської влади українською мовою практично не перекладали наукових праць, зокрема класиків світової філософської, соціологічної та економічної думки, що, як зазначає О. С. Забужко, свідчить не лише про невиробленість відповідної термінології, а відмирання «у цілому українському менталітеті щонаймасштабнішого – категоріального – рівня мислення» [70, с. 121].

Питомі мовні форми зникали з ужитку, а на їхньому місці з'являлися кальковані з російської. Наводячи приклади калькованої лексики, у своїй праці «Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» С. Й. Караванський зазначає, що «список таких форм не вмістився б і в кількох статтях» (наприклад *болезаспокійливий, гостроконечний, лихоманити, променезаломлювання, співумисник, невідв'язний* тощо) [87, с. 203, 205]. Практика калькування, на жаль, не зупинилася й досі. Шкода від уживання поширених і нині словесних покручів на зразок *багаточисельний, взаємовідносини, всеохоплюючий, найкращим чином, міроприємство, на протязі, прийняти міри, прийняти участь* та ін. є очевидною, оскільки відомо, що «широке використання кальок прищеплює мові чужі для неї закони словотворення і загрожує збереженню її внутрішньої самобутності» [132, с. 53].

Отже, формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР було одним із виявів тоталітарної русифікаторської мовної політики Радянського Союзу [186]. Під гаслами взаємозбагачення реалізовували настанову на зближення національних мов з російською, що виявлялося в уніфікації лексичних систем, насаджуванні чужих словесних форм та словотворчих принципів. Наслідками таких процесів стало поступове витіснення мов народів СРСР з різних сфер суспільного життя, зокрема науки, освіти, культури та інформації, невиробленість питомої наукової термінології, наповнення словників російськомовними запозиченнями і численними кальками за

наявності власних лексичних ресурсів, поширення суржику, гальмування розвитку функціональних стилів тощо.

2.2. Ідеологічний вплив на словникове тлумачення найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій

Значним явищем в українському мовознавстві та загалом в українській науці і культурі другої половини ХХ століття стало видання одинадцятитомного «Словника української мови» (1970–1980 рр.) (далі – СУМ-11) – першого в історії української лексикографії словника тлумачного типу. Це плід багаторічної праці колективу лексикографів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР, створений на основі величезного лексичного матеріалу, що відтворив характер розвитку словникового складу української мови впродовж тривалого періоду її історії – з кінця XVIII століття і до початку 1970-х років [26; 34, с. 17; 48; 159, с. 124, 138]. «Словник української мови» в 11-ти томах й нині лишається великим досягненням у вітчизняному словникарстві, головною лексикографічною працею української мови, на якій ґрунтуються всі сучасні словники.

Однак суспільно-історичні умови, в яких працювали лексикографи, наклали свій відбиток на словник. Його творці змушені були опрацьовувати лексеми в рамках, дозволених радянською владою, що було даниною державі, її ідеології, тому часові, в який створювали лексикографічну працю. Як зазначає один з укладачів та редакторів СУМа-11 В. О. Винник, «Словник української мови» не позбавлений недоліків, зумовлених суспільними обставинами доби тоталітаризму, зокрема «джерельна база, на якій ґрунтувався його реєстр і здійснювалася інтерпретація значень реєстрових лексем та стійких словосполучень, була обмежена уподобаннями компартійних ідеологів» [35, с. 25]. Вплив панівної в радянському суспільстві системи поглядів позначився на принципах добору реєстрових одиниць словника, їх тлумаченні та ілюструванні.

Ідеологізації в СУМі-11 зазнали слова, що були важливими в радянському тоталітарному дискурсі. Найбільш виразним є вплив комуністичної доктрини на визначення суспільно-політичних номінативних одиниць, оскільки саме в них «отримують вербальне втілення політична структура та політичне життя суспільства» [65, с. 19], наочно відбито його історію та дійсність, світоглядні позиції носіїв мови. Тому дослідники вважають, що слова і терміни суспільно-політичного змісту більше, ніж будь-яка інша тематична група лексики, репрезентують домінантні в суспільстві ідеологічні концепції [47, с. 35; 110, с. 5; 142, с. 21; 161, с. 12; 239, с. 74]. Як зазначає Т. Б. Крючкова, «сфера функціонування СПЛ – це в принципі будь-яка сфера спілкування за винятком наукової. [...] Від іншої загальноживаної лексики СПЛ відрізняється тим, що їй притаманна властивість ідеологізованості» [110, с. 16]. «У структурі ЛЗ, які належать суспільно-політичній лексиці, – зауважують Ф. С. Бацевич та Т. А. Космеда, – виділяється ідеологічний компонент значення, який може характеризуватися поляризацією оцінки залежно від ідеологічних позицій мовця» [14, с. 216].

Згідно з визначенням І. Ф. Протченка, суспільно-політична лексика – це «частина словника, яку становлять назви явищ та понять зі сфери суспільно-політичного життя, тобто зі сфери політичної, соціально-економічної, світоглядно-філософської» [176, с. 103]. Дослідники відзначають широту тематичного діапазону і розмитість меж цього лексичного масиву [204; 209, с. 53]. До його складу зараховують найбільш уживану частину суспільно-політичної термінології, назви різних державних, партійних та інших громадських організацій і установ, соціальних інститутів, найменування соціальних реалій і явищ життя різних країн тощо [110, с. 16]. В основі більшості класифікацій суспільно-політичної лексики лежить тематичний принцип, що зумовлено структурою самої політичної системи. Найпоказовішою тематичною групою суспільно-політичної лексики є назви політичних партій, рухів та ідеологічних течій, які є одиницями власне політичного дискурсу [33, с. 7; 110, с. 17].

З-поміж досліджуваної лексики виокремлюємо лексеми з позитивною конотацією, до яких належать слова на позначення ключових понять комуністичної ідеології, а саме: *марксизм, ленінізм, більшовизм, комунізм, соціалізм* тощо. На думку Г. Д. Бенкендорфа, ці мовні одиниці виконували функції терміноелементів тоталітарної мови радянського зразка [16, с. 33]. Вони характеризувалися високою частотністю вживання на сторінках офіційної преси, в радіо- і телепередачах, на відкритих зібраннях та в художній літературі. За словами А. Нойберта, це були «лексичні засоби, що займали привілейоване становище в суспільній комунікації» і володіли високою ідеологічною значущістю [151, с. 62–63]. У словниках ці лексеми були жорстко дефінованими, їхнє трактування наближалось до енциклопедичних пояснень, що сприяло закріпленню в свідомості читачів системи понять марксистсько-ленінського вчення. Оскільки слова на позначення ключових концептів ідеології належали до ядра радянських лінгвоідеологем, будь-які розбіжності у їхньому розумінні були неприйнятні для тогочасного політичного устрою, що прагнув до цілковитого контролю над свідомістю людей.

Як зауважує Ф. С. Бацевич, «наявність таких аксіологічно одновимірних незмінних констант – важлива ознака тоталітарного дискурсу» [13, с. 168]. Це ідеологічно значущі лексеми, без яких була б неможливою побудова того особливого світу, тієї моделі реальності, яку створювали в радянському суспільстві. Тому вони набувають, так би мовити, подвійного статусу: з одного боку, це елементи мовної дійсності, а з іншого – вони належать до культурно-історичних та ідеологічних явищ, оскільки виникли в мові під впливом зовнішніх, екстралінгвальних чинників і під їхньою ж дією стали ключовими для означеної доби [180].

Розглянемо визначення ключової лінгвоідеологеми *комунізм*, подане у СУМі-11: **КОМУНІЗМ**. 1. Вища суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму й ґрунтується на усупільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм – безкласове суспільство, у якому здійснюється принцип: «від кожного – за його

здібностями, кожному – за його потребами». [...] 2. Створена Марксом, Енгельсом і Леніним унаслідок глибокого вивчення об'єктивних законів розвитку суспільства наукова теорія й тактика пролетарської революції та побудови комуністичного суспільства. [...] **▲ Воєнний комунізм** *див. воєнний*; **Науковий комунізм** – те саме, що **комунізм 2**; **Первісний комунізм** – суспільний докласовий лад первісної родової общини, при якому була спільна власність на засоби й продукти виробництва; **Утопічний комунізм** – домарксистське вчення про соціалістичну перебудову суспільства, яке ґрунтувалося не на пізнанні законів розвитку суспільства, а на мріях про ідеальне суспільство [СУМ-11, IV, с. 254].

Ідеологізації лексичної одиниці досягнуто вживанням у дефініції прикметника вищого ступеня порівняння в значенні найвищого («вища») та прикметників «об'єктивних», «наукова», «глибокого», що стають в ідеологічному контексті засобами маніпулювання суспільною свідомістю. Такі лінгвістичні прийоми надавали лексемі *комунізм* безумовної позитивної цінності з позиції радянської ідеології. Крім того, важливе значення розглянутої номінативної одиниці в радянській концептосфері засвідчено розлогим, з максимальною кількістю характеристик визначенням.

У структурі словникової статті особлива роль належить ілюстративному матеріалу, який доповнює і деталізує семантичну характеристику слова, демонструє специфіку його вживання і сферу функціонування [159, с. 136]. Водночас наведення в СУМі-11 ілюстрацій, зміст яких є ідеологічно витриманим з погляду марксистського світогляду, було одним із способів надати позитивну чи негативну оцінку певній реалії за допомогою створення відповідного контексту. Як зазначають І. Р. Вихованець, О. Б. Ткаченко та А. П. Непокупний, «через усі ілюстративні матеріали СУМу червоною ниткою проходить марксистсько-ленінська ідеологія та практика комуністичного будівництва в СРСР» [36, с. 19].

Ідеологізація ілюстративного матеріалу СУМа-11 виявляється в наведенні цитат із творів класиків марксизму-ленінізму та партійних діячів, періодичних

видань, літературних творів письменників радянської доби – представників методу соціалістичного реалізму, наукових праць, що характеризуються виразною оцінністю з позиції комуністичної ідеології. У результаті лексичні одиниці зазнавали подвійної ідеологізації: ідеологічну оцінку надавали в дефініції, потім ідеологічне значення підтверджували цитатою. Так, позитивне оцінне тлумачення лексеми *комунізм* доповнене ідеологічно значущими ілюстраціями: *Комунізм є найвищий ступінь розвитку соціалізму, коли люди працюють з усвідомлення необхідності працювати на загальну користь* (Ленін, 30, 1951, 178); *Ідеї комунізму захоплюють серця трудящих і перетворюють світ* (Ком. Укр., 10, 1959, 9) [СУМ-11, IV, с. 254]. На наш погляд, тлумачення лексеми *комунізм* є прикладом намагання вплинути на спосіб мислення мовців. Оскільки ілюстрація є цитатою з праці В. І. Леніна – однієї з ключових постатей комуністичної ідеології, то замість осмислення позначуваного явища читачам пропонували вивчити цитату як єдине правильне значення слова. Елементи таких ілюстрацій часто повторюються в СУМі-11 для того, щоб мовці запам'ятали і легко відтворювали їх у комунікативних ситуаціях.

У такий самий спосіб потрактовано й інші лінгвоідеологеми, які становили ядро концептосфери панівної ідеології: **МАРКСИЗМ**. Наука про найзагальніші закони розвитку природи й суспільства, про революцію пригноблених та експлуатованих мас, про перемогу соціалізму в усіх країнах і побудову комунізму; основоположниками її були К. Маркс і Ф. Енгельс. *Марксизм є теорія визвольного руху пролетаріату* (Ленін, 21, 1950, 189) [СУМ-11, IV, с. 629]; **БІЛЬШОВИЗМ**. Ідейні, теоретичні, стратегічні й тактичні основи революційного пролетарського руху та революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне, розроблені В. І. Леніним на основі досвіду боротьби російського і міжнародного робітничого класу. *Більшовизм... дав теорію у програму і тактику для світового комуністичного руху* (Біогр. Леніна, 1955, 209) [СУМ-11, I, с. 187]; **СОЦІАЛІЗМ**. 1. Перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі

трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією. *Перехід від соціалізму до комунізму є закономірний, історично неминучий процес* (Наука..., 3, 1959, 1); *Соціалізм, планове соціалістичне господарство відкривають найширший простір для всебічного прогресу науки і техніки* (Матер. XXIV з. КПРС, 1971, 45). **Світова система соціалізму** – соціальна, економічна і політична співдружність вільних, суверенних народів, які йдуть по шляху соціалізму й комунізму, об'єднані спільністю інтересів і цілей, тісними взаєминами міжнародної соціалістичної солідарності. *Світова система соціалізму справляє вирішальний вплив на всі революційні сили нашої епохи, сприяє їх зростанню і зміцненню* (Ком. Укр., 7, 1968, 71). 2. Учення про побудову такого суспільного ладу. [...] **▲ Науковий соціалізм** – те саме, що **соціалізм** 2. [...] 3. Збірна назва різних дрібнобуржуазних і буржуазних вчень про реформу капіталістичного суспільства шляхом згладжування антагоністичних суперечностей ...*соціалізм буває різний, є навіть на світі попівський соціалізм, є соціалізм міщанський, є соціалізм пролетарський* (Ленін, 13, 1971, 118). **▲ Утопічний соціалізм** – домарксівське вчення про соціалістичну перебудову суспільства, в якому не було правильних матеріалістичних уявлень про суть соціалістичного суспільства і шляхи його розвитку [СУМ-11, IX, с. 474–475].

З розлогого визначення поняття *соціалізм* зрозуміло, що комуністична ідеологія розглядала його як універсальну модель суспільного ладу для всього людства, збудований світоустрій і суспільну конструкцію, символ загального блага та справедливості. Це слово асоціювалося з високим рівнем розвитку економіки, науки і техніки, «братерством» народів, взаємодопомогою радянських людей у боротьбі за спільні ідеали.

З-поміж одиниць, що становили фундамент радянського тоталітарного дискурсу, на особливу увагу заслуговує лінгвоідеологема *партія*. Провідним елементом державної структури, єдиною політичною інституцією, яка контролювала політику, економіку, соціальну та духовну сфери суспільства в СРСР, була керівна партія. Радянська однопартійна модель управління не

передбачала можливість існування інших політичних сил навіть номінально. Тож за словом *партія* у свідомості мовців закріплювалося ідеологічне значення «Комуністична партія Радянського Союзу», яку звеличували як мудрого й справедливого «керманіча» усього радянського народу. Сформований під впливом ідеології суспільний стереотип подано й у словниковому тлумаченні цього слова: **ПАРТІЯ**. 1. Добровільний бойовий союз однодумців-комуністів, організований з представників робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції Радянського Союзу; Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС; до 1919 р. – РСДРП, до 1956 р. – ВКП (б)). *Партія наша є союз свідомих, передових борців за визволення робітничого класу* (Ленін, 12, 1970, 134); *У нас усіх єдина мати – І зветься Партія вона* (Рильський, Сад..., 1955, 6) [СУМ-11, VI, с. 79].

В основу тлумачення лексеми покладено насамперед класовий підхід, що було характерним для радянської філософської та політологічної думки. Крім того, особливе ідеологічне навантаження в дефініції слова *партія* має атрибутивна словосполучка «добровільний бойовий союз». Прикметник «добровільний» виконує тут евфемістичну функцію, адже така «добровільність» була умовною, ілюзорною. Вживання ж військової лексики на зразок «бойовий союз» було загалом дуже поширеним явищем у новомові. У тоталітарному дискурсі постійно робився наголос на війнах та революціях, культивувалася войовнича непримиренність [146, с. 86]. У термінах боротьби описували різні сфери життєдіяльності суспільства, тому загальноновживаними були вислови «ідеологічний фронт», «атака на капітал», «історія є боротьбою», «боротьба за хліб», «боротьба з труднощами відновлення народного господарства», «боротьба з викривленнями політики партії», «боротьба за покращення умов» тощо [107]. Кожен повинен був відчувати себе «бійцем» проти «буржуазної ідеології та моралі», «буржуазного націоналізму», готовим «чинити активний опір», захищати від ворогів новий суспільний лад. Таке слововживання формувало певні суспільні настрої та емоційні реакції, а саме

постійну готовність до протиборства з тим, що не вкладається в ціннісну систему офіційної ідеології.

Отже, розглянуті концепти з позитивною конотацією слугували офіційній агітації і пропаганді, формуванню в членів тоталітарного суспільства відповідного світогляду та ціннісних орієнтирів, які керівництво радянської країни вважало на той момент бажаними.

Стійку аксіологічну опозицію «свій – чужий» накладали на сприйняття різних суспільних явищ, надаючи їм позитивної або негативної оцінки. Показовою в цьому аспекті є репрезентація в СУМі-11 номінації *демократія*: **ДЕМОКРАТІЯ**. 1. Форма управління, політичний лад, при якому верховна влада належить народові [СУМ-11, II, с. 239]. Визначення не містить оцінних компонентів, однак головним у структурі цієї словникової статті є антонімічне протиставлення двох видових термінів – буржуазної та народної демократії: **Буржуазна демократія** – політичний лад, при якому парламентаризм є прикриттям диктатури буржуазії [СУМ-11, II, с. 239]; **Народна демократія** – нова форма політичної організації суспільства, яка виникла в ряді країн Східної й Центральної Європи та Азії після другої світової війни – одна з форм диктатури пролетаріату [СУМ-11, V, с. 175]. Тавтологічне поєднання слів у номінації *народна демократія* підкреслювало «істинність», «справжність» такої форми правління. З погляду носіїв радянської ідеології, вона характерна лише для соціалістичного суспільства, що підтверджують наведені у словниковій статті ілюстрації: *Про справжню демократію чимало Говорять на трибуні світовій* (Рильський, III, 1961, 295); *В Північній Америці під назвою «народовладдя» (демократії) встановилася так звана буржуазна демократія, в дійсності влада буржуазії* (Нова іст., 1956, 41); *Як небо від землі відрізняється радянська демократія від демократії буржуазної* (Київ. пр., 4.X. 1950, 1) [СУМ-11, II, с. 239]. Використання ж у цитаті вставної конструкції «так звана» щодо буржуазної демократії вказувало на хибність цього поняття. Отже, в розглянутому випадку маємо зразок набуття лексемою багатозначності під впливом ідеології.

Ідеологізація дефініцій у СУМі-11 неминує спричиняла зміни у мисленні мовців, адже індивіду нав'язували вже проінтерпретовані елементи, що створювали абсолютно нову картину світу, в якій був чітко проведений поділ на дві частини – світ соціалізму та світ капіталізму. Світ соціалізму – це був світ правди, справедливості, волі, на який зазіхали зовнішні агресори – капіталісти, пожадливі імперіалісти, що уособлювали світ кривди та несправедливості. Такий постійний мовний вплив радянської влади зумовлював «формування стереотипів мислення й поведінки відповідно до тоталітарних вартостей» [83, с. 19].

Негативної конотації набували лексичні одиниці, що належали до антагоністичної ідеології. Їхня головна функція зводилася до ідентифікації «чужих», «ворожих» світоглядів [16, с. 140]. Як приклади лінгвоідеологем із дискурсу «зла» наведемо слова *капіталізм* та *імперіалізм*: **КАПІТАЛІЗМ**. Суспільний лад, що приходить на зміну феодалізму, остання класово антагоністична суспільно-економічна формація, заснована на приватнокапіталістичній власності на засоби виробництва й на визиску власниками цих засобів – капіталістами найманої праці трудящих. [...] *На відміну від світової системи капіталізму, яка роздирається непримиренними суперечностями, світова система соціалізму єдина й монолітна* (Ком. Укр., 1, 1959, 35) [СУМ-11, IV, с. 93]; **ІМПЕРІАЛІЗМ**. 1. Остання, найвища стадія розвитку капіталізму, в яку він вступив наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і для якої характерним є панування монополій, боротьба між великими державами за джерела сировини, ринки збуту, чужі території тощо. *Імперіалізм є найвищий ступінь розвитку капіталізму, досягнутий лише в ХХ столітті* (Ленін, 21, 1950, 263) [СУМ-11, IV, с. 20]. Вживання в дефініціях прикметника «класово антагоністична» та суперлативної форми прикметника «найвища» у поєднанні з «остання» зумовлене прагненням абсолютизувати негативну оцінку цих лексем, оскільки вони характеризують протилежні соціалістичному способу життя реалії та є символічним утіленням тієї системи цінностей, яку апоріорі заперечує та відкидає радянська ідеологія.

Розглянемо також тлумачення лексеми *лібералізм*: **ЛІБЕРАЛІЗМ**.

1. Політичний напрям, який в епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій відстоював свободу буржуазії і став глибоко реакційним із встановленням її політичного панування. *Революція* [1905 р.] надзвичайно швидко викрила лібералізм і показала на ділі його контрреволюційну природу (Ленін, 13, 1949, 95); *Шевченко був непримиренним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму* (Рильський, III, 1956, 22) [СУМ-11, IV, с. 506]. Для радянської ідеології з її соціально-класовим підходом до інтерпретації понять носієм лібералізму є буржуазія – класовий ворог пролетаріату. Відповідно все, що належало до зони «буржуазне», «непролетарське», отримувало негативну оцінку. Негативне забарвлення конотації підсилене ідеологічно-оцінними атрибутами «глибоко реакційний» у дефініції лексеми, а також «контрреволюційний» та «буржуазний» в ілюстративному матеріалі.

Дослідники відзначають однотипність словникових формулювань щодо понять, які походять з «іншої суспільної системи». Так, А. Вейсберг стверджує, що уніфікований підхід припустимий, якщо він базується на нейтральній позиції, однак у випадку з політичними лексемами у словниках радянської доби «...маємо справу зі специфічною однорідністю, а саме тлумачення всіх небажаних політичних напрямів починається з атрибутивної конструкції, яка вказує на те, що цей напрям ворожий марксизму-ленінізму/марксизму/науці тощо» [254, с. 661].

Вживання на початку дефініцій таких прикметників, як «буржуазний», «дрібнобуржуазний», «реакційний», «капіталістичний», «контрреволюційний», «ворожий», «націоналістичний», «антинауковий» тощо, нав'язувало мовцеві оцінку поняття ще до того, як він ознайомлювався з його змістом. Це стосувалося не лише лексем, що є оцінними в денотаті, оскільки засуджують різні форми дискримінації людей, зокрема: **РАСИЗМ**. *Антинаукова реакційна* ідеологія, що має на меті обґрунтувати і виправдати соціальну і національну нерівність в антагоністичному суспільстві приналежністю людей до так званих

«вищих» і «нижчих» рас [СУМ-11, VIII, с. 453]; **ШОВІНІЗМ.** *Найреакційніша* форма *буржуазного* націоналізму, що пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами [СУМ-11, XI, с. 505], а й тих, що позначали ворожі марксистській ідеології явища суспільно-політичного життя, а тому негативна оцінна сема ставала для них стрижневою. Наприклад: **АНАРХІЗМ.** 1. *Ворожа марксизмові дрібнобуржуазна* політична течія, яка заперечує будь-яку державну владу, організовану політичну боротьбу і виступає проти революційної диктатури пролетаріату [СУМ-11, I, с. 42]; **НАЦІОНАЛІЗМ.** 1. *Реакційна буржуазна* ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями [СУМ-11, V, с. 232]; **МОНАРХІЗМ.** 1. *Реакційний* політичний напрям, що відстоює монархію як єдину форму державної влади [СУМ-11, IV, с. 794]; **ФЕДЕРАЛІЗМ.** 3. *Дрібнобуржуазна* течія анархістського типу, представники якої проповідували необхідність утворення суспільства на засадах союзу окремих самостійних виробничо-споживчих комун [СУМ-11, X, с. 572]; **СІОНІЗМ.** *Реакційна націоналістична* ідеологія і політична практика, що виникли в кінці XIX ст. у середовищі єврейської буржуазії ряду країн [СУМ-11, IX, с. 227]; **КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ.** *Буржуазна* течія в політиці й науці державного права, що визнає конституційну монархію найкращою системою управління [СУМ-11, IV, с. 266]; **ОПОРТУНІЗМ.** *Ворожа марксизму-ленізму* течія в робітничому русі і всередині пролетарських партій, яка підпорядковує класові інтереси пролетаріату інтересам буржуазії, проповідує угодовство, співробітництво з буржуазією, відмову від класової боротьби, від соціалістичної революції і диктатури пролетаріату [СУМ-11, V, с. 724]; **МАХНОВЩИНА.** *Контрреволюційна* збройна боротьба *куркульсько-анархістських* банд на Україні проти Радянської влади в 1918–1921 рр., очолювана отаманом Махном [СУМ-11, IV, с. 655] (тут і далі напівжирний

курсив наш. – І. Р.). Для посилення негативної оцінки семантики слова *махновщина* до його визначення введено, крім ідеологічно значущого прикметника «контрреволюційна», оцінно-експресивну характеристику «куркульсько-анархістських банд». Зауважимо, що лексема *куркуль* у радянському дискурсі набувала значення вироку, що прирікала людину на репресивні заходи. Як зазначає Л. Т. Масенко, «тоталітарна пропаганда сповнила ненавистю саме слово *куркуль* і створила численні похідні від нього утворення з такою ж негативною конотацією» [134, с. 32].

Тлумачення лексеми *опортунізм* є прикладом набуття словом «вільної семантики» (термін М. Гловінського [53]), оскільки в дефініціях слів *меншовизм*, *реформізм*, *ревізіонізм*, *одзовізм*, *центризм*, *троцькізм* та ін. компонент «опортунізм» і похідний від нього «опортуністичний» поряд з іншими ідеологічно значущими атрибутами перетворювалися на оцінні маркери, які передають негативне ставлення до згаданих політичних течій з погляду радянської ідеології: **МЕНШОВИЗМ.** *Антимарксистська дрібнобуржуазна опортуністична* течія в Російській соціал-демократичній робітничій партії, різновид реформізму [СУМ-11, IV, с. 673]; **РЕФОРМІЗМ.** *Опортуністична, ворожа марксизмові* течія у робітничому русі, що відкидає революційну класову боротьбу, соціалістичну революцію, обстоюючи дрібні реформи, які не зачіпають основ капіталістичного ладу [СУМ-11, VIII, с. 519]; **РЕВІЗІОНІЗМ.** *Ворожа марксизмові-ленінізові правоопортуністична* течія в робітничому і комуністичному русі, прибічники якої намагаються шляхом перегляду, ревізії (у 2 знач.) перекрутити, спотворити основні положення революційного марксизму [СУМ-11, VIII, с. 470]; **ОДЗОВІЗМ.** *Опортуністична* течія в РСДРП після поразки революції 1905 р., що вимагала відкликання соціал-демократичних депутатів з Державної думи та відмовлення від легальних форм масової партійної роботи [СУМ-11, V, с. 626]; **ЦЕНТРИЗМ.** Різновид *опортунізму* в робітничому русі, суть якого полягає в затушовуванні суперечностей і примиренні незгод з метою підпорядкування пролетарських інтересів інтересам дрібної буржуазії [СУМ-11, XI, с. 199];

ТРОЦЬКІЗМ. *Ворожа марксизму-ленінізму і міжнародному комуністичному рухові* ідейно-політична *дрібнобуржуазна* течія, що прикривала свою *опортуністичну* сутність ліворадикальними фразами [СУМ-11, X, с. 286].

Викривальний зміст дефініції посилено ілюстраціями, а саме: *Основне завдання сіонізму полягає в тому, щоб відвернути трудівників-євреїв від класової боротьби міжнародного пролетаріату, розпалити суперечності між євреями та іншими національностями* (Наука..., 2, 1960, 53) [СУМ-11, IX, с. 227] (ілюстрація до слова *сіонізм*); *Між соціалізмом і анархізмом лежить ціла прірва, яку даремно намагаються показати неіснуючою... газетні прислужники реакційних урядів* (Ленін, 10, 1949, 54) [СУМ-11, I, с. 42] (ілюстрація до слова *анархізм*); *Що одзовізм є меншовизм навиворіт, що він неминуче веде теж до ліквідації, тільки трохи іншого виду, в цьому не може бути сумніву* (Ленін, 19, 1971, 47) [СУМ-11, V, с. 626] (ілюстрація до слова *одзовізм*); *Жовтнева революція завдала величезного удару ідеології опортунізму і реформізму в робітничому русі, соціал-шовінізму і буржуазному націоналізму* (Вісник АН, 10, 1957, 3) [СУМ-11, VIII, с. 520] (ілюстрація до слова *реформізм*); *Опортунізм тому і є опортунізмом, що він корінні інтереси руху приносить у жертву хвилинним вигодам або міркуванням...* (Ленін, 20, 1971, 13) [СУМ-11, V, с. 724] (ілюстрація до слова *опортунізм*); *Ревізіонізм – або правий опортунізм – явище не нове в міжнародному робітничому русі, він виник у XIX столітті і був підданий нищівним ударам з боку Леніна, який розкрив його ворожу робітничому класові суть* (Ком. Укр., 5, 1960, 30) [СУМ-11, VIII, с. 470] (ілюстрація до слова *ревізіонізм*); *Уся партія на чолі з її Центральним Комітетом піднялась на захист ленінізму. Вона ідейно викрила її організаційно розгромила троцькізм. Та сама доля спіткала правих опортуністів* (До 100-річчя... В. І. Леніна, 1970, 18) [СУМ-11, X, с. 286] (ілюстрація до слова *троцькізм*) та ін.

Спостерігаємо явище «розмивання меж між тлумаченням та ілюстрацією у словниковій статті, при цьому обидві частини ґрунтуються на спільній

ідеологічній оцінці» [173, с. 39]. Ілюстрації не лише затверджували статус нормативності ідеологізованих значень лексеми, адже використання слова у такому значенні в літературі є найкращим прикладом адекватності відповідного тлумачення, а й слугували його «продовженням», поглиблюючи знання про описуване явище.

Зазначимо, що в багатьох наведених прикладах використано принцип порівняння реалій суспільно-політичного життя за умов розбудови соціалізму («прогресивних та істинних») з політичними явищами, характерними для країн несоціалістичного табору («хибними»). Такий принцип реалізовано і в дефініціях слів на позначення політичних партій, рухів і течій дожовтневого періоду: **НАРОДНИЦТВО**. Суспільно-політичний рух дрібнобуржуазної інтелігенції Росії в пореформений період (друга половина XIX ст.), який ідеалізував селянську общину й заперечував керівну роль робітничого класу в революції [СУМ-11, V, с. 176]; **ЗАХІДНИЦТВО**. Буржуазна ідеологія періоду розкладу кріпосництва, яка обстоювала західноєвропейський капіталістичний шлях розвитку для Росії... [СУМ-11, III, с. 381]. Його застосування сприяло формуванню негативної оцінки дореволюційних явищ, що суперечили радянській ідеології. До того ж, оцінку підсилено атрибутами «дрібнобуржуазна» та «буржуазна», що виконують у всіх словникових дефініціях роль ідеологічних маркерів.

Зміщення оцінних акцентів у тлумаченні явищ суспільно-політичного життя дожовтневого періоду досягнуто також за допомогою прикметника «реакційний»: **СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО**. 1. У Росії середини XIX ст. – *реакційний* суспільно-політичний напрям, представники якого висували ідею особливого, самобутнього розвитку Росії, відмінного від розвитку капіталістичного Заходу, та ідеалізували патріархальні елементи слов'янського суспільного ладу й культури [СУМ-11, IX, с. 374]; **ПАНСЛАВІЗМ**. Громадська і політична течія головним чином кінця XVIII – початку XIX століття, яка відображала прагнення до державного об'єднання всіх слов'янських народів. [...] Як і Герцен, Чернишевський, Шевченко, Франко був ворогом *реакційного*

панславізму, боровся за рівноправність усіх слов'янських народів, за їх вільний розвиток (Іст. укр. літ., I, 1954. 511) [СУМ-11, VI, с. 49]. Отже, до загалом нейтральних трактувань лексичних одиниць за допомогою оцінного слова вносили нерелевантну ознаку, що надавала їм негативного ідеологічного забарвлення.

Несхвальну характеристику переносили й на назви осіб за їхньою належністю до певного політичного напрямку, наприклад: **БОРОТЬБИСТИ**. Члени української *дрібнобуржуазної націоналістичної* партії, що діяла в 1918–1920 рр. [СУМ-11, I, с. 221]; **ТРУДОВИК**. У дореволюційній Росії на початку ХХ ст. – член *дрібнобуржуазної* політичної організації народницького напрямку в Державній думі [СУМ-11, X, с. 296].

Дефініції лексичних одиниць на позначення осіб – учасників політичних рухів у СУМі-11 переважно нейтральні, однак до них дібрано ілюстративний матеріал, суть якого зводилася до засудження особи як представника ворожої політичної сили: **ОПОРТУНІСТ**. В книзі «Що робити?» Ленін показав, що опортуністи всіх країн об'єдналися в боротьбі проти революційного марксизму (Біогр. Леніна, 1955, 49) [СУМ-11, V, с. 724]; **НАРОДНИК**. Народники не розуміли законів суспільного розвитку і вважали капіталізм в Росії «випадковим» явищем (Біогр. Леніна, 1955, 10); *Наприкінці 60-х років [XIX ст.] революційну боротьбу проти царизму повели народники, серед яких були дуже поширені дрібнобуржуазні теорії соціалізму і які були противниками марксизму* (Іст. УРСР, I, 1953, 506) [СУМ-11, V, с. 176]; **МЕНШОВИК**. Відмовляючись від революційної боротьби за відновлення Радянської влади, тобто за створення нормальних умов розвитку професійних спілок, меншовики і есери об'єктивно сприяли зміцненню капіталістичних порядків (Вісник АН, 1, 1957, 35) [СУМ-11, IV, с. 673].

Часто для ілюстрування значень назв осіб за належністю до політичного руху чи партії дібрано приклади, що містять експресиви, які надавали пейоративної оцінної характеристики зазначеній групі слів. М. Гловінський звертає увагу на те, що в новомові послуговуються лексикою з повсякденного

вжитку, особливо у статтях проти якоїсь особи [53, с. 169–170]. Наприклад: **РЕФОРМІСТ**. Програма нашої партії розкриває справжню суть імперіалізму, всю **брехливість** нових теорій про капіталізм, що їх пропагують буржуазні ідеологи, реформісти і опортуністи (Ком. Укр., 9, 1961, 18) [СУМ-11, VIII, с. 520]; **ОКТЯБРИСТ**. Націоналісти, октябристи, кадети, це – лише різні відтінки **огидного, безповоротно ворожого** свободі, буржуазного націоналізму і шовінізму! (Ленін, 23, 1972, 38) [СУМ-11, V, с. 684]; **НАЦІОНАЛІСТ**. Галицькі націоналісти й **петлюрівські недобитки** служили контррозвідкам усіх буржуазних держав, а найретельніше німецьким фашистам (Панч, В дорозі, 1959, 314) [СУМ-11, V, с. 232]; **ТРОЦЬКІСТ**. Всупереч чітким вказівкам Леніна про створення в районі нейтральної зони регулярних, дисциплінованих частин Червоної Армії троцькісти, що **пролізли** до штабу дивізії й Реввійськради, намагалися за всяку ціну загалюмувати формування цих частин (Скл., Легенд. начдив, 1957, 49) [СУМ-11, X, с. 286]; **МЕНШОВИК**. В боях за партію, несхитну й непоборну, Примусивши примовкнуть **лжу тлетворну**, Меншовиків **отруєний** язик, Мужнів, грізнів і кріпнув більшовик (Бажан, Роки, 1957, 213) [СУМ-11, IV, с. 673]; **РЕВІЗІОНІСТ**. Трубадури імперіалізму та їх **апологети** – ревізійоністи **різних мастей**, буржуазні націоналісти ведуть **шалені** ідеологічні атаки проти марксизму-ленінізму (Наука..., 6, 1959, 3) [СУМ-11, VIII, с. 470]. Зауважимо, що експресив «різних мастей» або «всіх мастей» неодноразово вжито у словникових статтях СУМа-11 як лайливий, спрямований проти явищ, неприйнятних для радянського суспільства (**РЕАКЦІОНЕР**. Десятки походів проти комунізму розпочинали реакціонери **всіх мастей** (Рад. Укр., 29.І. 1959, 1) [СУМ-11, VIII, с. 465]).

Використання експресивної лексики зумовлювало пейоративізацію відповідних номінацій і водночас сприяло формуванню образу «іншого», «чужого», «ворожого» – образу «ворога». У конструюванні образу ворога – як зовнішнього, так і внутрішнього – втілювалося базове ідеологічне розмежування на «своїх» і «чужих» (поняття «ворог» у СУМі-11 представлено двома видовими номінаціями: **Внутрішній ворог** – той, хто заподіює шкоду всередині

країни, вороже ставиться до існуючого ладу; **Зовнішній ворог** – той, хто зазіхає, нападає на країну ззовні, порушуючи її кордони. *При дружбі народів нашої країни нам не страшні ніякі ні внутрішні, ні зовнішні вороги* (Тези про 300-річчя возз'єдн..., 1954, 28) [СУМ-11, I, с. 739]). Постійний пошук «ворогів» був спрямований на консолідацію суспільства для протистояння тому, що могло становити загрозу радянському суспільному ладові. На людину накладали викривальне тавро – «ворог народу», що загрожувало їй нещадними репресивними заходами. Ідеологічні репресії знайшли відгук і в словникових дефініціях, що підтверджують розглянуті вище тлумачення лексичних одиниць на позначення представників різних політичних рухів та партій.

Наприкінці 40-х – у першій половині 50-х років минулого століття до пропагандистського лексикону було введено ще один викривальний термін – «безрідний космополіт». У космополітизмі звинувачували вчених, діячів мистецтва, театрознавців та інших представників інтелігенції, яким приписували «низькопоклонство» перед Заходом, ігнорування соціалістичної культури, шпигунство на користь іноземних розвідок. Як зазначає Е. І. Хан-Піра, проаналізувавши відповідні дефініції в словниках В. І. Даля та Д. М. Ушакова, «до кінця 40-х років нашого століття воно (слово *космополіт*. – І. Р.) не мало політичного значення і не містило негативної оцінки. [...] З кінця 40-х років *космополіт* – політичне звинувачення» [225, с. 19]. Гострими інвективами сповнене й словникове визначення лінгвоідеологеми *космополітизм*: **КОСМОПОЛІТИЗМ**. Реакційна буржуазна теорія, що проповідує байдуже ставлення до батьківщини та свого народу, заперечує патріотизм, національну незалежність, національну культуру й висуває ідею створення «світової держави», встановлення «світового громадянства». *Даремне мене в космополітизмі при сій справі укоряли* (Л. Укр., V, 1956, 131); *Безрідний космополітизм з самого зародження був зброєю реакційних сил для ідейного розтління народу* (Рад. літ-во, 11, 1949, 4) [СУМ-11, IV, с. 306].

Ще одним способом перетворення слова з нейтрального на ідеологічно забарвлене є вживання в дефініції просторово-часових маркерів на зразок «у

капіталістичних країнах», «у буржуазних країнах», «у буржуазному суспільстві» тощо. Наприклад: **КОНСЕРВАТОР**. 2. *У деяких капіталістичних країнах* – член консервативної партії [СУМ-11, IV, с. 263]; **РАДИКАЛ**. 1. *У капіталістичних державах* – представник деяких лівобуржуазних політичних партій, які вимагають проведення демократичних реформ у рамках і в інтересах буржуазної держави [СУМ-11, VIII, с. 428]; **ТРУДОВИК**. *У дореволюційній Росії на початку ХХ ст.* – член дрібнобуржуазної політичної організації народницького напрямку в Державній думі [СУМ-11, X, с. 296]. Вони виконували функцію визначення належності поняття до реалій життя країн несоціалістичного табору або до віддаленого в часі від радянської дійсності періоду, внаслідок чого конотативне значення слова набувало негативного забарвлення.

На прикладі лексеми *націоналізм* спостерігаємо використання порядку розташування значень у словниковій статті як засобу ідеологізації: **НАЦІОНАЛІЗМ**. 1. Реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями. *Імперіалістська епоха і війна 1914–1916 рр. особливо висунула завдання боротьби проти шовінізму і націоналізму в передових країнах* (Ленін, 27, 1972, 245); *Основна політична й ідеологічна зброя, яку використовують міжнародна реакція і рештки внутрішніх реакційних сил проти єдності соціалістичних країн, – націоналізм* (Програма КПРС, 1961, 21). 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів [СУМ-11, V, с. 232]. Укладачі словника на перше місце поставили ідеологічно забарвлене значення, що спричинило його сприйняття як основного та найуживанішого. (Так, у «Проспекті (інструкції до укладання) словника української мови (тлумачного)» зазначено: «Коли слово має кілька значень, то на першому місці ставиться значення найуживаніше в мовній практиці» [174, с. 458]). Таке розташування значень, а також

використання в дефініції лінгвоідеологеми «реакційна буржуазна ідеологія й політика», експресивів «зверхність», «пригнічення», «ворожнеча» і наведення цитат-ілюстрацій з праць В. І. Леніна та програми КПРС, які підкреслювали й конкретизували «правильність» значення слова, забезпечували усвідомлення мовцями трактованої лексеми як ворожого комуністичній ідеології терміна та сприйняття явища суспільно-політичного життя, позначуваного нею, як шкідливого та неприпустимого в Радянському Союзі.

Отже, під впливом панівної комуністичної ідеології найменування політичних партій, рухів та ідеологічних течій зазнавали істотних семантичних трансформацій [185]. Головною тенденцією в лексикографічному тлумаченні лексем суспільно-політичної сфери була ідеологізація їхньої семантики, що виявлялася в аксіологізації дефініцій, формулюванні їх з позиції ідеології та ілюструванні слів ідеологічно важливими прикладами.

2.3. Особливості лексикографічної фіксації релігійної лексики у радянський період

Тематична група релігійної лексики впродовж радянського періоду зазнавала особливо потужного впливу екстралінгвальних чинників. Одним із таких чинників було оприлюднення у 1918 році декрету про свободу совісті і церковні та релігійні товариства, більш відомого як декрету про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви [160, с. 176]. Фактично він означав позбавлення релігійних організацій можливості впливу в усіх ланках суспільного життя та початок розгортання в радянському суспільстві великої атеїстичної пропаганди, яка мала на меті подолання «релігійних пережитків», а фактично – знищення релігії взагалі. За словами М. О. Бердяєва, «ідеологи комунізму... відкидали релігію, філософію, мистецтво, мораль, заперечували дух і духовне життя» [19, с. 46–47]. Втручання у сферу духовного життя народу, переслідування духовенства та вірян різних конфесій, знищення релігійних святинь – усі ці процеси відбилися й на кодифікації лексичних норм української мови. Лексичні одиниці релігійної сфери свідомо вилучали з

активного вжитку, відсували на периферію лексичної системи, обмежували сферу застосування.

У «Перспекті (інструкції до укладання) словника української мови...» щодо введення до реєстру СУМа-11 релігійної лексики зазначено: «Із числа слів, що пов'язані з релігійними культами і церковним побутом і належать в основному до церковної літератури, подаються тільки більш відомі в широкому вжитку, ...з інших – ті: 1) які ширше вживалися у творах дожовтневої літератури і вживаються й тепер у художньо-історичній і науково-популярній літературі; 2) які набули, крім прямого значення, значення переносного» [174, с. 450]. Наголос на тому, що ці слова не належать до активної лексики або набувають семантичного переосмислення в радянський час, зроблено й у праці Л. С. Паламарчука: «Слова релігійно-культові (*біблія, дяк, ксьондз, піп, попадя, рабин, піст, сповідь, благовіщення, великдень, петрівка* і т.п.), а також слова церковно-слов'янського походження (*благодать, вражий, глава, прах, собор, храм* та ін.) ...відійшли вже по суті до обмежено вживаної, пасивної лексики, проте часом активізуються, виступаючи не в прямому, а переносному значенні із спеціальною стилістичною настановою у деяких словосполученнях (*апостол правди, благословити на подвиг, воскресити сторінки минулого, патріарх літератури, храм науки* тощо)», а тому введення цих слів до «Словника української мови» «допомагатиме читачеві усвідомити їх значення, сферу застосування, а отже, й правильність вживання в конкретному словесному оточенні» [159, с. 129].

Аналіз відповідного лексичного матеріалу виявив досить значний обсяг релігійної лексики у «Словнику української мови» в 11-ти томах. У її межах можна виокремити кілька тематичних підгруп, що охоплюють слова для найменування Бога, Божої Матері та святих (*бог, господь, всевишній, Христос, богородиця, апостол, пророк²*), назви світових релігій, релігійних течій та рухів (*християнство, католицизм, індуїзм, іслам*), назви церковних звань та санів (*священик, єпископ, настоятель, архієрей, митрополит, архієпископ,*

² У роботі зберігаємо орфографію цитованого видання.

архімандрит, ігумен, диякон), назви людей, які відвідують церкву і дотримуються християнських вимог (*парафіянин, праведник*), назви храмів, їхніх частин, предметів церковного вжитку (*собор, іконостас, амвон, бабінець, вівтар, ікона, хрест*), назви богослужбових книг (*апостол, євангеліє, біблія*), назви релігійних свят (*різдво, трійця, великдень, спас*), назви церковних богослужінь, обрядів і таїнств (*причастя, хрещення, сповідь, піст*), назви категорій християнської моралі (*гріх, смирення, милосердя*) тощо.

Релігія та церква здавна відігравали важливу роль у житті українського народу, тож уникнути цієї тематичної групи слів у лексикографічних працях було неможливо навіть у часи панування діалектичного матеріалізму та антирелігійної пропаганди. Упродовж століть релігія існувала в народній свідомості, поведінці, побуті та звичаях, стосуючись глибинних, сутнісних рівнів життя. За словами А. І. Жуковського, дослідника стану релігії в радянську добу, «якщо б віра і Церква не були поважними чинниками в УРСР, тоді не було б потрібно й великої атеїстичної організації, поширеної пропаганди та все нових методів поборювання» [68, с. 39]. Міцні релігійні традиції народного виховання були перешкодою для експансії тоталітарної ідеології, вчення якої про комунізм фактично ставало новою вірою, що заступала стару, християнську, непотрібну для нового ладу. З метою її викорінення комуністична партія оголосила непримиренну боротьбу з релігійними цінностями, намагаючись насамперед скомпрометувати церкву в очах населення. Це відбито в текстах засобів масової комунікації, літературних творах періоду панування тоталітарного режиму і, зокрема, в змісті словникових статей лексикографічних праць [182].

Про наслідки ідеологічного впливу на свідомість людей у радянські часи свідчить представлення одиниць релігійної лексики в «Словнику асоціативних норм української мови» Н. П. Бутенко, виданому в 1979 році. В основу цього словника було покладено психолінгвістичний експеримент, який проводили в 1974–1975 роках з україномовними студентами вищих навчальних закладів м. Львова. Серед 133 слів-стимулів, запропонованих студентам, були три

лексеми, що стосуються сфери релігії, а саме власне *релігія*, *Біблія* та *священик*. Асоціативні поля, представлені у словнику, містять найпоширеніші словесні реакції того часу на лексичну одиницю. Зазначимо, що більшість реакцій на слово *релігія* є негативно-оцінними – від вказівок на застарілість цього явища до згрубіло-образливих висловів: «опіум» (129 зафіксованих відповідей), «дурман» (36), «обман» (24), «забобони» (23), «темрява» (16), «шкідлива» (11), «ворог» (9), «брехня», «непотрібна» (5), «зло», «минуле», «муть», «неправда», «неправильна», «облудлива», «отрута», «пережиток», «погана», «темна» (4), «затуманення», «ненаукова», «несправедлива», «несумісна», «чужа» (3), «відстала», «ганьба», «дурість», «застаріле», «непотріб», «одурманення», «омана», «туманна» (2), «абсурд», «антигуманна», «антинародна», «антирадянська», «бузувірство», «вбивство», «вигадана», «відживаюча», «відсталість», «вмираюча», «загнивання», «зараза», «небезпечна», «негативна», «ненависть», «пастка», «пусте», «тупість», «утопія», «фанатична» [Бутенко, с. 64], що є свідченням дійового «виховного впливу» радянської держави на громадян «з метою звільнення їхньої свідомості від релігійних забобонів», який здійснювався у вигляді ведення атеїстичної пропаганди через школу, засоби масової інформації та широку мережу культурно-просвітніх закладів [219, IV, с. 492].

З-поміж реакцій на слово *Біблія* виокремимо: «опіум» (14), «дурман» (10), «атеїзм», «дурниця», «непотрібна», «темрява» (5), «брехня» (4), «забобони», «неправда», «погано», «шкідливо» (3), «байка», «брехлива», «ганьба», «муть», «пусте», «страх», «чужа» (2), «анекдот», «архаїзм», «відраза», «кошмар», «неграмотність», «не нам», «не поважаю», «несправедлива», «огида», «омана», «отрута», «паразит», «пережиток», «помилка», «похмура», «смішна» (1) [Бутенко, с. 16], котрі мали засвідчити «реальне» ставлення молоді до християнських реліквій як до непотрібних, віджилих, а то й шкідливих явищ. Показово, що реакція «опіум» має найбільшу кількість зареєстрованих відповідей до обох розглянутих слів. Це одна з поширених радянських лінгвоідеологем, яка бере початок з фрази К. Маркса «Релігія є

опіумом народу» [129, с. 415], а фіксація її у «Словнику асоціативних норм...» є наочним відображенням офіційної політики, яку провадив СРСР у сфері релігії.

Результати експерименту особливо промовисті з огляду на те, що він проводився в Західному регіоні України, де рівень релігійності населення лишався завжди дуже високим порівняно з іншими регіонами, а християнські традиції були досить стійкими. Крім того, тут з великою повагою ставилися до служителів церкви, тому деякі асоціації до слова *священик*, наведені у «Словнику асоціативних норм...», сприймаються як неприродні: «чорний» (15), «хитрий» (14), «ситий» (8), «обман» (6), «брехливий» (5), «пузатий», «скупий» (4), «ворог», «темний» (3), «брехун», «дурень», «жадібний», «здирник», «злий», «злодій», «лихий», «непотрібний», «неправда», «облудник», «обманювати», «підлий», «п'яниця», «тьма» (2), «бридкість», «бундючність», «вредний», «гладкий», «глитай», «грабувати», «грішний», «грошедир», «дармоїд», «дурман», «дурний», «жирний», «жорстокий», «зажерливий», «залицяльник», «зло», «капосний», «лицемір» (1) [Бутенко, с. 67]. Ці слова-реакції є носіями чіткої негативної конотації, що надає слову-стимулу і, відповідно, особам, позначуваним цим словом, зневажливої, презирливої і навіть лайливої оцінки. Отже, словник не просто фіксує асоціативні реакції на лексичні одиниці релігійної сфери, накинуті молодим людям за радянської доби, а демонструє руйнування віковичних переконань, що здійснювалося під жорстким натиском владних структур на духовну сферу суспільства.

Лексичні одиниці релігійної тематики, як і номінації зі сфери мистецтва, права, психології, етнографії, історії, а також медичні, спортивні, виробничо-технічні та інші терміни Г. М. Мінчак зараховує до периферії лексико-семантичного поля ідеологічно забарвлених номінативних одиниць, оскільки вони «генетично не містять суспільно-політичної семантики, але тяжіють до вживання в ідеологічній комунікації, набуваючи ідеологічно зумовленого значення» [142, с. 21]. На підставі здійсненого нами аналізу, до якого було залучено християнську релігійну лексику як найпоказовішу для нашого

дослідження, оскільки вона стосується вірувань українського народу, зазначимо, що весь масив лексем цієї тематичної групи в СУМі-11 зазнав ідеологізації конотативного компонента значення, що змінило їхню загальну семантику та зумовило набуття негативної оцінки. За кількісним складом це найбільша з проаналізованих нами тематичних груп у СУМі-11, яка становить близько 170 лексичних та фразеологічних одиниць.

Крізь призму атеїстичної пропаганди витлумачено базові поняття релігійної сфери. Пояснюючи слова *релігія*, *релігійний*, *церква*, автори словникових дефініцій не змогли відійти від панівних ідеологічних тенденцій і наголошують на ненауковості релігійних уявлень та їх шкідливості для народних мас, підтверджуючи визначення ілюстративним матеріалом – цитатами з творів Леніна, журналу «Наука і життя» та іншими ідеологічно важливими прикладами: **РЕЛІГІЯ**. 1. Несумісні з науковим світосприйманням погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом. *Релігія є опіум народу* (Ленін, 12, 1970, 133); *В історії людства релігія, будучи однією з форм суспільної свідомості, відіграла і продовжує відігравати реакційну роль, являє собою антинаукову ідеологію, що затемнює свідомість мас* (Наука..., 4, 1957, 36) [СУМ-11, VIII, с. 498]; **РЕЛІГІЙНИЙ**, а, е. 1. Стос. до релігії. [...] *Мічурінська біологія цілком спростувала релігійні уявлення про створення живих істот богом* (Наука..., 9, 1956, 29); *Всякий релігійний гніт у поєднанні з національним викликав відсіч широких народних мас* (Наука..., 7, 1967, 21); Релігійний фанатизм; // *Який ґрунтується на релігії, проїнятий нею. [...] Розвиток науки давно довів необґрунтованість релігійного світогляду* (Наука..., 3, 1959, 54) [СУМ-11, VIII, с. 498]; **ЦЕРКВА**. 1. Релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості. [...] *Католицька церква, римські папи протягом століть вели жорстоку, непримиренну боротьбу проти прогресивних устремлінь людства* (Мельн., Обличчя..., 1960, 35); *Біблійна легенда про всесвітній потоп всіляко підтримувалась церквою і*

пануючими класами тому, що вона допомагала їм одурманювати трудящих (Наука..., 7, 1958, 48) [СУМ-11, XI, с. 202].

Розглянувши дефініцію слова *містика* та приклади до нього, доходимо висновку про ототожнення понять *релігія* й *містика* в радянському тоталітарному дискурсі: **МІСТИКА**. Релігійно-ідеалістичні погляди, що визнають існування надприродних сил і можливість спілкування з ними людини. *Вчення Павлова про вищу нервову діяльність, що є класичним дослідженням природничо-наукової думки, спрямоване проти релігії і всіляких форм містики* (Наука..., 1, 1958, 37) [СУМ-11, IV, с. 749].

У дефініціях слів *релігія* й *містика* та ілюстративному матеріалі до них простежується прагнення протиставити «антинаукову», «назадницьку», «ворожу» народів релігію «науковому» світогляду марксизму-ленінізму та «найпередовішій» у світі радянській науці, що є ще одним утіленням базової ідеологічної опозиції «свій – чужий» у лексикографічній праці. Отже, словникова інтерпретація значень розглянутих слів зумовлювала формування сприйняття всього релігійного та церковного як такого, що суперечить комуністичним постулатам і тому заслуговує на цілковите викорінення з життя оновленого суспільства.

Характерною ознакою тлумачення релігійної лексики в СУМі-11 є її маркування:

а) позначками «церковне», «релігійне», «застаріле», «рідко», «дореволюційне», «зневажливо», «іронічне»: **ЗАПОВІДЬ**. 1. *рел.* Біблійний або євангельський вислів-наказ, вислів-повчання морально-побутового характеру [СУМ-11, III, с. 269]; **СВЯЩЕННОДІЙСТВО**. 1. *рел.* Церковний обряд; відправа, служба [СУМ-11, IX, с. 107]; **ВІРА**. 3. *рел.* Визнання існування бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного [СУМ-11, I, с. 679]; **СТРІТЕННЯ**, *рел.* Християнське свято (в лютому місяці) на честь принесення немовляти Ісуса в храм [СУМ-11, IX, с. 781]; **СВЯЩЕНИК**, *церк.* Служитель культу православної церкви, за саном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель культу, який відправляє церковну

службу; ієрей [СУМ-11, IX, с. 106]; **ВЕЛИКОМУЧЕНИК**. 1. *церк.* Назва, яку дала церква тим християнам, що, за переказами, зазнали великих тортур за віру [СУМ-11, I, с. 320]; **КОРОГВА**. 3. *церк.* Прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) з зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час хресного ходу [СУМ-11, IV, с. 295]; **РИЗА**. 1. *церк.* Верхнє вбрання священника, яке вдягається під час богослужіння [СУМ-11, VIII, с. 532]; **ВІДПУЩЕННЯ**, *церк.* Прощення гріхів [СУМ-11, I, с. 626]; **ОТЕЦЬ**. 2. *церк.* Титул служителів культу, а також форма звертання до них. [...] **Отці церкви**; **Святі отці**: а) тлумачі християнського віровчення; б) (*зневажл.*) попи, церковники [СУМ-11, V, с. 804]; **ВСЕВИШНІЙ (УСЕВИШНІЙ)**, *заст.* Бог [СУМ-11, I, с. 763]; **Свята вечеря**, *заст.* – вечеря у святий вечір [СУМ-11, IX, с. 101]; **ПОКУТА**. 3. *дорев.* Церковне покарання за злочини або гріхи [СУМ-11, VII, с. 56]; **БОГОСПАСЕННИЙ**, а, е, *заст., ірон.* Який мирно, спокійно існує [СУМ, I, с. 210];

б) лінгвоідеологемами-коментарями «міфічний», «пов'язаний з надприродними силами», «у релігійних уявленнях», «за релігійними уявленнями», «у релігійному культі», «церква вважає»: **БЛАГОДАТЬ**. 1. *ц.-с.* *У релігійному уявленні* – щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил [СУМ-11, I, с. 192]; **МОЩІ**. Висохлі, муміфіковані рештки (інколи – окремі кістки) людини, що її *церква вважає* святою [СУМ-11, IV, с. 815]; **ПРОРОК**. 1. *За релігійними уявленнями* – проповідник волі божої [СУМ-11, VIII, с. 272]; **СВЯТИЙ**. 2. Який, *за християнською релігією*, провів життя в служінні богові й якого після смерті церква визнала небесним заступником віруючих [СУМ-11, V, с. 804]; **АНГЕЛ**. 1. *У релігійному культі* – надприродна істота, посланець, вісник бога; зображується звичайно у вигляді юнака з крилами [СУМ-11, I, с. 44]; **ВЕЛИКДЕНЬ**, *церк.* Християнське весняне свято, присвячене воскресінню *міфічного* засновника християнства – Христа [СУМ-11, I, с. 318]; **ЄВАНГЕЛІЄ**. 1. Частина біблії (головна частина Нового завіту), в якій вміщено легенди про життя та повчання *міфічного* Ісуса Христа і яка є основою християнської релігії [СУМ-11, II, с. 494]. Як слушно зауважує А. М. Куза,

такими атеїстичними характеристиками підмінялося морально-етичне значення релігійних понять [113, с. 71]. Звернімо в цьому контексті увагу на тлумачення слова *благодать*, значення якого пояснено як «щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил» [СУМ-11, I, с. 192], та порівняймо його з відповідною словниковою статтею у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (далі – РУС-1933), який Ю. В. Шевельов називає «монументальним пам'ятником українського культурного відродження 20-их років ...у царині мовознавства», що й сьогодні, відбиваючи самотність української мови в багатющому лексичному, фразеологічному та ілюстративному матеріалі, дібраному з українських текстів, має значення авторитету і закону для української літературної мови [236, с. 9–10; 237, с. 12]: **Благодать** – 1) благодать (р. -ти), ласка духа святого; 2) добро, ласка [Найвища в світі ласка] [РУС-1933]. Лексичне значення цього слово сягає релігійної, богословської сфери, що й відображено в РУСі-1933, тоді як у СУМі-11 трактування лексеми позначене ідеологічним впливом;

в) модальними частками «ніби», «нібито», семантичним конкретизатором «так званий»: **ТАЇНСТВО**. 1. Церковно-культовий обряд (хрещення, вінчання тощо), який *нібито* має чудодійну силу [СУМ-11, XI, с. 16]; **БОГОМІЛЛЯ**, *заст.* Ходіння по *так званих* святих місцях [СУМ-11, I, с. 209]; **АМВОН**. Підвищення в церкві перед *так званими* царськими вратами, з якого виголошуються проповіді [СУМ-11, I, с. 38]; **ПАЛОМНИЦТВО**. 1. У християнській, мусульманській та інших релігіях – мандрівка по *так званих* святих місцях [СУМ-11, VI, с. 32]. На нашу думку, їх уживання зумовлювало стилістичне зниження лексичних одиниць, що належать до конфесійного стилю, домінантними ознаками якого є урочистість та піднесеність.

За деякими номінативними одиницями закріплювалося подвійне маркування: **ПОМАЗАННЯ**, *церк., заст.* Християнський релігійний обряд, при якому мажуть миром навхрест під час хрещення дитини, коронування царя, перед смертю і т. ін. [СУМ-11, VII, с. 111]; **СТРАСТОТЕРПЕЦЬ**, *церк., заст.* У християн – мученик, який постраждав за релігійні переконання [СУМ-11, IX,

с. 750]; **ВСЕДЕРЖИТЕЛЬ**, *церк., рідко*. Те саме, що бог [СУМ-11, I, с. 763]; **ПРИХОЖАНИН**, *заст., рідко*. Парафіянин [СУМ-11, VIII, с. 90].

Перенасичення словникових статей різноманітними позначками, вказівками та семантичними конкретизаторами накладало на лексичні одиниці релігійної сфери особливу ідеологізовану ознаку, яка вказувала на помилковість відповідних реалій, уявлень, понять та процесів, а також їх належність дореволюційному суспільству, що архаїзувало слова і давало змогу в перспективі вилучати їх з ужитку. Скажімо, як застарілі потрактовано всі сталі словосполучення, до складу яких входять слова *господь*, *бог* та *Христос*: **Господь [його] знає**, *заст.* – те саме, що **Бог [його] знає**; **Господь з тобою (з ним, з вами і т. ін.)**, *заст.* – те саме, що **Бог з тобою (з вами, з ним і т. ін.)**; **І де в господа**, *заст.* – уживається при вираженні здивування; **Може б (хоч би) господь послав**, *заст.* – уживається для вираження сподівання на що-небудь; **Не дай (не доведи) господи**, *заст.* – те саме, що **Не дай боже**; **Прости господи (у знач. вставн. сл.)**, *заст.* – указує на різкість висловлювання, судження і т. ін.; **Слава господові**; **Слава тобі господи**, *заст.* – те саме, що **Слава богові**; **Хай господь милує**, *заст.* – уживається у знач. заперечення, небажаності чого-небудь; **Чи далеко господь несе кого?**, *заст.* – куди йде хто?; **Як дасть (пошле) господь**, *заст.* – уживається для вираження сподівання на здійснення чого-небудь [СУМ-11, II, с. 142]; **Жити Христа ради**, *заст.*: а) жити милостинею, подаянням; б) жити в кого-небудь з милості; **Ради [самого] Христа**, *заст.*: а) слова, з якими просили милостиню, жебрали; б) вживається при наполегливому проханні у знач. будь ласка; **Христом-богом молити**, *заст.* – дуже просити; **Христос з тобою (з вами, з ним і т. ін.)**, *заст.*: а) побажання благополуччя, щастя, спокою; б) виражає згоду, небажання сперечатися з ким-небудь; хай буде так; **Христос воскрес (воскресе)!**, *заст.* – слова, якими супроводжувалося христосування з кимсь або якими вітали кого-небудь на Великдень; **Христос поможи!**, *заст.* – те саме, що **Боже поможи (помагай)!** [СУМ-11, XI, с. 148] та ін., що давало додаткову вказівку мовцям на недоречно вживання подібних виразів у нову радянську добу. Прикметно, що частину цих

словосполучень уживають дуже часто у різноманітних ситуаціях, не завжди пов'язаних із релігією. Тим більше невиправданою щодо них є ремарка «застаріле».

Позначки «застаріле», «рідко», «дореволюційне» створювали образ предмета або явища, які вийшли з ужитку, стали непотрібними, невідповідними часові, неповноцінними, вказували на належність маркованих слів до лексики обмеженого використання. Як зауважує Ю. В. Шевельов, такі позначки «легко заступають одна одну, бо вони не значать нічого іншого, як те, що слово не рекомендоване» [232, с. 262]. Не маючи змоги повністю відмовитися від «небажаних» слів, укладачі словників використовували ремарки, що, за висловом С. Й. Караванського, «на ділі були «вовчими пашпортами», які змушували користувачів обминати дискриміновану такими епітетами лексику» [89, с. 76]. Штучно архаїзуючи та ідеологізуючи слова у лексикографічних працях, у такий спосіб намагалися викреслити зі свідомості ті явища, які вони позначали.

Ремарки «релігійне» та «церковне», як і коментарі «у релігійних уявленнях», «за релігійними уявленнями», «у релігійному культі», «церква вважає» в умовах панування атеїзму надавали лексемам негативних оцінних конотацій. Оскільки саме значення слова *релігія* охарактеризовано як «несумісні з науковим світосприйняттям погляди та уявлення», а лексему *церква* пояснено як організацію духовенства, що допомагала «одурманювати трудящих», то й наведені позначки та елементи тлумачень слугували ідеологізації лексичних одиниць, перетворюючись на оцінні маркери. Тут можна вести мову про подвійну й навіть потрійну ідеологізацію – ідеологічне забарвлення дефініцій слів, ілюстрування значень ідеологічно значущими прикладами та ідеологізацію ремарок.

Ім'я Ісуса Христа теж пояснено з використанням лінгвоідеологем-коментарів «міфічний», «міфологічний», модальної частки «нібито» та конкретизатора «за християнським віровченням»: **ХРИСТОС**. Назва *міфічної* особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії [СУМ-11, XI,

с. 148]; **СПАСИТЕЛЬ**. 1. *рел. За християнським віровченням – міфологічний* засновник християнства, що *нібито* врятував людство, спокутувавши його гріхи [СУМ-11, IX, с. 492]. Такі тлумачення викликали в людей сумніви щодо істинності християнської віри. Г. Д. Бенкендорф звертає увагу на вживання у словниковій дефініції власного імені Христос лексеми «назва» замість «ім'я». «Складно судити, – зазначає він, – чи мала така заміна свідомий, підсвідомий чи позасвідомий характер, але в мовному плані ця лексична субституція відіграла певну роль у процесі пейоративізації пропріальної одиниці» [17, с. 15].

Зауважимо, що значення жодної лексеми досліджуваної тематичної групи не проілюстроване в словнику цитатами з праць релігійного змісту, що є зрозумілим у зв'язку з негативним ставленням влади до релігії та церкви. Натомість функцією багатьох ілюстрацій у словникових статтях лексем релігійної сфери було закріплення представленого в дефініції ідеологізованого значення слова. Так, нереальність існування Бога, на якій акцентовано в тлумаченні відповідної лексеми, підкреслено ілюстративним матеріалом: **БОГ**, рідко **БІГ**. У релігійних віруваннях – уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей. *Ах, скільки радості, коли ти любиш землю, Нема у ній ні ангелів, ні бога, ані семи небес...* (Тич., I, 1957, 115); *Не ждять рятунку ні від кого: Ні від богів, ні від царів, Позбудеться ярма тяжкого Сама сім'я пролетарів* (Сто пісень..., 1946, 7) [СУМ-11, I, с. 207]. Такі приклади нагадують агітаційно-пропагандистські гасла, за допомогою яких протиставлено «новий вільний» світ і «старий», коли народ був уярмлений не лише царизмом, а й церквою. Ілюстрації агітаційно-пропагандистського характеру виконували магічну функцію новомови [53, с. 161], оскільки за їхнього посередництва у свідомості мовців створювалася потрібна владі картина дійсності.

Значенню слів *біблія, молебень, церква (автокефальна)* та багатьох інших за допомогою відверто політизованого ілюстративного матеріалу надано сему ворожості: **БІБЛІЯ**. *Біблія вводить в оману віруючих, перешкоджає їм*

оволодівати знаннями, ... сковає їх творчу ініціативу і активність (Наука..., 1, 1958, 59) [СУМ-11, I, с. 173]; **МОЛЕБЕНЬ**. – Більшовики не вірять у бога і перемагають, а ми правимо йому молебні, кадимо фіміамом, щоб заступився за святу Русь, і все надаремно (Панч, В дорозі, 1959, 77) [СУМ-11, IV, с. 783]; **АВТОКЕФАЛЬНИЙ**, а, е: ◇ **Автокефальна церква**. Шалену діяльність в цей період [1921 р.] розгорнуло духовенство, особливо попи автокефальної церкви, виголошуючи з церковних амвонів антирадянські проповіді (Іст. УРСР, II, 1957, 221) [СУМ-11, I, с. 11]. Зазначимо, що кампанія з очорнення автокефальної та католицької церков, яка знайшла, як бачимо, відгук і в словниках, була пов'язана не лише з антирелігійними, а й з національними моментами. Адже Українська автокефальна православна церква та Українська греко-католицька церква, чия богослужбова практика була потужним чинником збереження української мови та українського національного відродження загалом [160, с. 177–178], протидіяли насильницькій русифікації, за що й були ліквідовані. Їх звинувачували в порушенні радянської законності, плеканні «буржуазно-націоналістичних почувань», у завданні шкоди економіці, у тому, що «релігія стоїть на перешкоді побудови комунізму» [162, с. 32].

Наголосимо, що незважаючи на невпинну боротьбу радянської влади з релігією та релігійними об'єднаннями, єдиною легальною релігійно-церковною організацією в СРСР лишалася Російська православна церква, яка мала охопити й усіх православних в Україні, що остаточно нівелювало б національне релігійне життя. Тому в словникових статтях лексем *православ'я* та *католицизм*, зокрема в ілюстраціях-прикладках, спостерігаємо протиставлення цих напрямів християнства, а саме безапеляційне заперечення католицької церкви, яка завжди мала «антинародний» характер, та пошук деяких позитивних рис діяльності православної церкви, принаймні в минулому: **ПРАВОСЛАВ'Я**. Східне відгалуження християнства, один з трьох (поряд з католицизмом і протестантизмом) його головних напрямів. *Основна відмінність між православ'ям і католицизмом полягає в тому, що православ'я не припускає можливості розвитку і зміни як догматів, так і форм,*

успадкованих з переказів (Від давнини..., I, 1960, 152); З другої половини XIV ст. розпочався справжній похід католицького духовенства проти православ'я на Україні, а разом з тим і проти української культури та мови (Іст. укр. літ., I, 1954, 61); За князювання Володимира Київська Русь прийняла від греків православ'я (Іст. СРСР, I, 1956, 41) [СУМ-11, VII, с. 509]; **КАТОЛИЦИЗМ**. Віровчення та віросповідання західної християнської церкви, яку очолює папа римський. Він [Рим] боронив тільки інтересів католицизму, тобто своїх власних інтересів (Фр., II, 1950, 143); Польські пани з допомогою Ватикану заходами жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм (Тези про 300-річчя возз'єдн..., 1954, 6) [СУМ-11, IV, с. 119]. Водночас загалом християнську релігію потрактовано з негативної позиції, і тут у словниковому тлумаченні вже немає жодних протиставлень: **ХРИСТИЯНСТВО**. 1. Релігія, що виникла в I ст. н. е. і ґрунтується на вірі в Ісуса Христа як боголюдини, який нібито зійшов на землю й прийняв страждання заради спасіння людства. Населення межиріччя Оки й Волги було силою обернене в християнство з метою закабалення його (Іст. СРСР, I, 1956, 60); [Нартал:] Ти знов на мене сплів сильце: ти навернув мене у християнство (Л. Укр., II, 1951, 431); Не дай народові розбагатіти – матимеш отару слухняних овець, сліпих у своїй покірливості. На цьому стояло християнство (Загреб., Диво, 1968, 684) [СУМ-11, XI, с. 147].

Ілюстрації СУМа-11 демонструють, що радянському народу, «озброєному науковими знаннями», стають непотрібні священні книги і загалом релігійне вчення: **СВЯЩЕННИЙ**, а, е. [...] **Священна книга**. – Я не вчивсь, Бо чим би з їхніх книг священних Для серця лютого розживсь? (Бажан, Роки, 1957, 243) [СУМ-11, IX, с. 106]; **ВЕТХИЙ**, а, е. [...] **Ветхий завіт**. Віра його в святість ідеї ветхого й нового завіту катастрофічно захиталася (Ле, Міжгір'я, 1953, 24) [СУМ-11, I, с. 344]; **НОВИЙ**, а, е. [...] **Новий завіт**. Кандидат філософських наук Й. А. Кривельов... піддав науковій критиці Ветхий і Новий завіти (Наука..., 6, 1959, 46) [СУМ-11, V, с. 433]. Час вимагав звільнення від «пережитків минулого», до яких належала й віра у Бога, що в радянській

інтерпретації прирівнювалася до приниження людської гідності: **БОГОБОЯЗЛИВІСТЬ**, *заст. Він [Роберт Бернс] переконливо показує, що покора, богобоязливність, сліпа послухність церковним заповідям... несумісні з людською гідністю* (Рад. літ-во, 5, 1958, 73) [СУМ-11, I, с. 209].

У деяких випадках в ілюстративному матеріалі наведено цитати, якими не просто заперечують релігійні уявлення, а й наголошують на тому, що релігійність людей у дореволюційний період була нещирою, що її породжувала не віра у вищі сили, а життєва безвихідь: **МЕСІЯ**. *Безсилля пригнічених рабів у боротьбі з гнобителями породило віру в появу месії* (Наука..., 3, 1958, 36) [СУМ-11, IV, с. 682]; **ХРЕЩЕННЯ**. *Аркадій добре знав, що не побожність змусила Петра хрестити дитину, а формальна необхідність: без акту хрещення новий громадянин не може бути занесений у метричні книги* (Вільде, Сестри..., 1958, 35) [СУМ-11, XI, с. 143]. Так закріплювали переконання у марності релігійних обрядів і культів та загалом у непотрібності церкви.

Водночас влада відкрито підтримувала атеїстичну пропаганду. В основних законах держави та республіки – Конституції СРСР та Конституції УРСР – було наголошено, що за всіма громадянами визнається свобода антирелігійної пропаганди [102, с. 27; 103, с. 24]. Відповідно у словнику лексеми *атеїзм*, *атеїст*, *атеїстичний* отримують позитивну оцінку, а їхні дефініції супроводжуються ідеологічно значущими цитатами: **АТЕЇЗМ**. *Заперечення існування бога; відмова від релігійних вірувань; безбожність, безвір'я. Наша пропаганда необхідно включає і пропаганду атеїзму...* (Ленін, 10, 1949, 66); *Атеїзм Пушкіна, який дотепно і влучно викривав попівщину і мракобісся, не втратив свого значення і тепер* (Наука..., 2, 1958, 51) [СУМ-11, I, с. 70]; **АТЕЇСТ**. *Прихильник атеїзму; безбожник, безвірник. [...] В поемі «Кавказ» Шевченко... таврував грабіжницьку колоніальну політику царизму, боровся, як атеїст, проти релігії* (Іст. УРСР, I, 1953, 427) [СУМ-11, I, с. 70]; **АТЕЇСТИЧНИЙ**, а, е. *Стос. до атеїзму, пройнятий ним; безбожницький, безвірницький. [...] Інтереси комуністичного будівництва вимагають*

дальшого поліпшення атеїстичного виховання трудящих (Ком. України, 3, 1962, 15) [СУМ-11, I, с. 70].

У наведених визначеннях констатуємо набуття словами «безбожність», «безвір'я», «безбожник», «безвірник» та «безбожницький», «безвірницький» невластивого їм раніше позитивного конотативного відтінку. І за своєю внутрішньою формою, і за духовною традицією вони мають негативні конотації. Наприклад, у «Словарі української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка наведено такі пояснення цих лексем: **Безбожний, -а, -е.** Безбожний, жестокий, злий, не боящийся Бога. *Безбожні басурмани набігали. Дума. Безбожні ушкали налетіли. Дума. Ірода безбожного не виділи. Чуб. Ш. 342; Безбожність.* 1) Безбожіє. 2) Жестокость, злость, немилосердіє. *Війна в кровавих ризах тут, за нею рани, смерть... безбожність.* Котл. Ен.; **Безбожник.** Безбожникъ, не признающий Бога. К. Псал. 59; **Безбожницький, -а, -е.** Приналежащий, свойственный безбожнику. *І стали робом їх безбожницьким ходити: служили ідолам...* К. Псал. 246 [СлГр, I, с. 37].

Позитивної оцінки набувають у СУМі-11 також лексеми *богохульник* та *богохульний*, що стало можливим завдяки добору відповідних цитат-ілюстрацій: **БОГОХУЛЬНИК**, *заст.* Той, хто лає, зневажає бога і релігійні догмати. *Отруїли клятві [ченці] та потім і кажуть, що бог скарав богохульників* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 79); **БОГОХУЛЬНИЙ**, а, е, *заст.* Який виявляє богохульство; проинятий богохульством. *Він намагавсь інколи молитись, але з уст його гордії богохульні речі лились* (Фр., X, 1954, 376) [СУМ-11, I, с. 210]. Натомість у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова синонімами до цих слів наведено відповідно *бюзнір, бюзнірський*: **Богохульник, -ица** – богохульник, -ниця, бюзнір, бюзнірка; **Богохульный** – богохульний, бюзнірський [РУС-1933], що не лише демонструє українські відповідники до російських слів, а й переконливо свідчить про первісний зміст та негативно-оцінне значення, яке впродовж віків мали ці лексичні одиниці.

В ідеологічних контекстах деякі релігійні концепти зазнають переосмислення: вони втрачають своє значення як духовні й релігійно-моральні поняття і набувають світського, іноді політичного звучання. Цього досягнуто, зокрема, наведенням політизованих ілюстрацій. Наприклад, релігійне значення слова *творець* у словнику подано другим за порядком розташування (що, за визначеннями Ю. С. Степанова, свідчить про його перехід до групи неголовних значень [207, с. 21]) і потрактовано за допомогою лінгвоідеологем-коментарів: **ТВОРЕЦЬ**. 2. *За релігійними уявленнями* – надприродна істота, що *нібито* створила світ; бог [СУМ-11, X, с. 52]. Натомість на перше місце поставлено значення, пов'язане з народом як творцем цінностей та іменем В. І. Леніна, який у комуністичній ідеології трактується як «творець нового світу»: 1. Той, хто створює матеріальні або духовні цінності. *Творцем усіх матеріальних і духовних цінностей на землі є трудящий народ* (Вол., Сади..., 1950, 185); [...] // *чого*. Засновник, основоположник чогось. *22 квітня 1970 року минає сто років з дня народження Володимира Ілліча Ульянова-Леніна..., творця Комуністичної партії Радянського Союзу* (До 100-річчя... В. І. Леніна, 1970, 3) [СУМ-11, X, с. 52].

Не фіксує словник релігійного значення лексем *предтеча* та *патріархат*: **ПРЕДТЕЧА**, *книжн., уроч., заст.* 1. Особа, що своєю діяльністю підготувала шлях, умови для діяльності інших; попередник. *Геній знаходить готовий матеріал до творчості своєї, він уміє брати повними жменями з того, що предтечі, що попередні і сучасні нагромадили, зібрали...* (У. Кравч., Вибр., 1958, 274); [...] // *Передвісник чого-небудь*. *Поет [Т. Г. Шевченко] бачив завтрашній день без кріпаччини, передчував «сім'ю вольну, нову», був ясновидцем відродження, предтечею грядущої революційної бурі* (Літ. Укр., 30.V. 1964, 2). 2. *перен.* Явище, подія, що підготували ґрунт, умови для наступних явищ, подій або передують іншим явищам, подіям. *Городництво, що його, мабуть, не знали азійські варвари нижчого ступеня, з'явилося у них не пізніше середнього ступеня, як предтеча рільництва* (Енгельс, Походж. Сім'ї..., 1948, 125)... [СУМ-11, VII, с. 531]; **ПАТРІАРХАТ**. Останній період первіснообщинного

родового ладу, що заступив матріархат і характеризувався пануванням чоловіка в господарстві і в суспільних відносинах. *В процесі розвитку скотарського господарства відбувся перехід від материнського роду (матріархату) до батьківського роду (патріархату)* (Іст. УРСР, I, 1953, 22) [СУМ-11, VI, с. 96]. Релігійне значення фразеологічного вислову *Всевидюще (Всевидяще) око* або взагалі не наведено: **ВСЕВИДЮЩИЙ (УСЕВИДЮЩИЙ)**, рідше **ВСЕВИДЮЧИЙ (УСЕВИДЮЧИЙ)**, а, е, заст. [...] ♦ **Всевидюще (всевидюче) око**, поет. – про очі того, хто все бачить і знає. *Всевидюще око двадцятирічного командира слідувало за всіма розрахунками* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 531) [СУМ-11, I, с. 763], або супроводжується стилістичною ремаркою «іронічне»: **ВСЕВИДЯЩИЙ, ВСЕВИДЯЧИЙ**: ♦ **Всевидяще (всевидяче) око**, поет: б) (ірон.) про бога. *А ти, всевидящее око! Чи ти дивилося з висока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників святих* (Шевч., II, 1953, 282) [СУМ-11, I, с. 763].

Лексема *душа* проінтерпретована як: 1. Внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями. [...] 2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі [СУМ-11, II, с. 445]. Також репрезентовано її використання в складі великої кількості усталених висловів, значення яких позбавлене первісного релігійного, наприклад: **Заяча душа** – боязка, полохлива людина; **Ні (й) душі** – абсолютно нікого; пусто; **Одним-одна (сама) душею** – без нікого, абсолютно одна; **Стояти над душею** – надокучати присутністю, невідступним переслідуванням і т. ін. [СУМ-11, II, с. 445]. Релігійне значення слова представлене у словниковій статті у такий спосіб: // За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини. [...] Вони [релігія й ідеалізм] розглядають її [людину] як істоту, що складається з двох відокремлених і прямо протилежних начал: плоти і душі (Наука..., 8, 1959, 45) [СУМ-11, II, с. 445]. Лінгвоідеологема-коментар «за релігійними уявленнями» та цитата з журналу «Наука і життя», де наголошено на ненауковості таких

уявлень і невідповідності їх матеріалістичному світогляду, забезпечують сприйняття релігійного значення слова *душа* як хибного та застарілого.

Семантичного перекодування зазнають також концепт *символ віри* і назва обрядової пісні *колядка*: **СИМВОЛ**. [...] ♦ **Символ віри**: б) переконання, світогляд, погляди. *Народ не може не хотіти миру, бо мир є основою його політичного символу віри* (Рад. Укр., 22. III. 1950, 4) [СУМ-11, IX, с. 174]; **КОЛЯДКА**. 2. Обряд колядування. [...] *Обряд щедрівок, колядок і посівання розвивається тепер у нашому народі цілком на світській основі* (Літ. Укр., 24.I. 1964, 3) [СУМ-11, IV, с. 237]. Варто згадати у цьому контексті рядки радянських щедрівок, у яких проголошується народження не Христа, а нового світу: «*Добрий вечір тобі, вільний пролетарю, / Радуйся! / Ой радуйся, земле, світ новий народився*» [196, с. 83]. А на прикладі словникової статті лексеми *Пасха* бачимо, як нове вчення – комуністичне – приходить на зміну християнському: **ПАСХА**, *церк.* Те саме, що Великдень. *На перші числа травня (десь на 4–5 число) припадав якраз великдень. Отже, міжнародне свято робітничого класу стикалося з... пасхою* (Мик. II, 1957, 532) [СУМ-11, VI, с. 92].

Десакралізація понять відбувалася й на графічному рівні – слова *Бог*, *Господь*, *Біблія*, *Євангеліє*, *Великдень*, *Трійця* та інші подавали з малої літери. Дослідники, зокрема Г. Ч. Гусейнов, М. А. Кронгауз, Б. В. Потятинник, зараховують малу літеру в графічному позначенні слів, які виражають високі духовні і релігійні поняття, до радянських ідеологем [52, с. 47; 108; 171]. «Під заборону було слово «Бог», не кажучи вже про вживання цього слова з великої літери», – зазначають Б. В. Потятинник та М. Лозинський [171, с. 31]. Нівеляція релігійних уявлень вела до падіння авторитету християнського вчення – «слово «Бог» писалося з малої літери і на папері, і в душах людей» [190, с. 91]. Зазначимо, що в РУСі-1933 виявляємо в написанні частини слів, які позначають важливі поняття релігійної сфери, велику літеру: *Господь*, *Святе Письмо*, *Старий Завіт*, *Введення (Уведення)*. Однак у словах *бог*, *євангеліє*, *біблія*, *усевишиній* – мала літера, що стало наслідком утисків та нових вимог до

словника, який був оголошений націоналістичним. Найбільше ідеологічний вплив відбився на останніх випусках РУСа-1933 [166, с. 23]. Так, у «Післяслові» до другого й третього випусків II тому зазначено: «Своє прагнення оздоровити академічний словник, не допуститися в цій його частині шкідливих буржуазних і націоналістичних тенденцій попередніх випусків, зробити з його корисне знаряддя для будування української пролетарської культури редакційна колегія могла здійснювати лише в останніх аркушах другого випуску і в третьому випускові». «Прикрою хибою» попередніх випусків названо «написання... слова “бог” і подібних до його з великої літери» [РУС-1933].

Однією з форм відображення ідеології у лексикографії є невведення лексем до словника [142, с. 137]. Хоч СУМ-11 досить повно охоплює релігійну лексику української мови, проте до нього не потрапила значна кількість слів, виявлених у РУСі-1933, що є похідними від лексеми *Бог*: **Богоблагодатный** – богоблагодатний, повний ласки божої; **Боговдохновенный** – богонад[т]хненний, богоспасенний; **Боговедение** – 1) богопізнання; 2) богоснавство, знаття мітології; **Боговидец** – боговидець (*p.* -видця); **Боговидный** – боговид(н)ий [Такий боговидний, хоч пиши з нього образ святого]; **Богоданный** – богоданий; (*суц.*) богодавець; **Богоизбранный** – богообраний; **Боголюбец** – боголюб, боголюбець (*p.* -бця); **Боголюбивый** – боголюбний, боголюбивий, **-но** – боголюбно, боголюбиво; **Боголюбие** – боголюбство; **Богомудрие** – богомудрість, **-рый** – богомудрий; **Богоносец** – 1) богоносець (*p.* -носця); 2) (*несущий икону в процессии*) богонос; **Богоподобный** – богоподібний, боговид(н)ий; **Богопознание** – богопізнання; **Богочитание** – богохваління, богошанування, богопошана; **Богочитатель** – богохвалець (*p.* -льця), богошановник; **Богоприимец** – богоприїмець, богоприїмник (св. Симеон); **Богоугодник** – боговгодник, боговгодниця; **Богохранимый** – богохранимий, богом бережений; **Богочеловек** – богочоловік, боголюдина та ін. [РУС-1933]. Більшість наведених слів, засвідчених в українській частині словника, й нині належить до активної

лексики, тому невключення їх до реєстру через, наприклад, застарілість було неправомірним. На нашу думку, причини їх невведення були ідеологічні, оскільки ці слова, які вживають на позначення різних релігійних і духовних понять, мають за своєю внутрішньою формою позитивне оцінне забарвлення, тому фіксація їх у словнику була небажаною з огляду на атеїстичні настрої епохи.

Засобами ідеологізації релігійних термінів у СУМі-11 також є:

а) наведення ілюстративного матеріалу, в якому відповідне слово опиняється в контексті повсякденних пейоративних мовних знаків: **АКАФІСТ**. [Свічкогас:] *Та годі-бо акафіста читати, А то ще горло з крику заболить* (Коч., III, 1956, 68) [СУМ-11, I, с. 26]; **КАФЕДРАЛЬНИЙ**, а, е. *Гугняво гуділи в кафедральному соборі дзвони* (Кач., II, 1958, 57) [СУМ-11, IV, с. 122]; **БАБИНЕЦЬ**. Окреме місце в церкві, де стоять жінки. *З усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися* (Коцюб., I, 1955, 88) [СУМ-11, I, с. 76]; **СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛЬ**. *Священнослужителям стає чимраз важче людям релігійні теревені правити* (Мельн., Коли кров..., 1960, 142) [СУМ-11, IX, с. 107]; **ХРЕСТ**. *Церковний сторож Митрофан гатив у двері чи то обухом, чи то держалном хреста* (Смолич, II, 1958, 36) [СУМ-11, XI, с. 139];

б) ілюстрування лексичної одиниці прикладами, які містять експресивні слова: **КАНОНІЗУВАТИ**. *Мракобіси... різних мастей хотіли канонізувати й Сковороду, зробивши з нього святого* (Тич., III, 1957, 104) [СУМ-11, IV, с. 89]; **СЕКТА**. *Стара баба, мати Григорієвого батька Романа, фанатичка із секти євангелістів, вклала всю душу, щоб зробити таким же свого сина* (Ле, В снопі..., 1960, 140) [СУМ-11, IX, с. 114]; **АМВОН**. *Не отуманяють слова нас, Слова пусті з амвона* (Укр. думи..., 1955, 449) [СУМ-11, I, с. 38]; **ЄВАНГЕЛЬСЬКИЙ**, а, е. *П'ятидесятники-трясуни раніше гучно називали себе істинними християнами євангельської віри* (Наука..., 8, 1958, 50) [СУМ-11, II, 494];

в) добір прикладів, які містять відтінки іронії, насмішки: **КАДИЛО**. *Кумедно, що колись у кадило вірили та в розмальовані дошки на стінах* (Ю. Янов., V, 1959, 160) [СУМ-11, IV, с. 68]; **СКОРОМНИЙ**, а, е. *Денис часто сміявся з Романа, що він слухає матері, усе ходить до церкви, співає й читає на криласі, не їсть скоромного в піст* (Н.-Лев., VI, 1966, 316) [СУМ-11, IX, с. 301]; **ВІДПУЩЕННЯ**, церк. *Дехто з говільників намагався дістати відпущення гріхів даремно, вкинувши попові в тарілку, замість п'ятака чи гривеника, звичайний гудзик* (Донч., III, 1956, 93) [СУМ-11, I, с. 626]; **СПОВІДЬ**. *У церкві він буває у великий піст на говіння, щоб принести інспекторові гімназії довідку про сповідь та святе причастя* (Смолич, Мир..., 1958, 32) [СУМ-11, IX, с. 550]; **КУЛЬТ**. [...] ▲ **Служителі культу** – духівництво. – *Як бачите, товариші, до нас прийшла делегація... від монастиря. Хоча служителям культу нема чого робити на зборах трудящих, але послухаємо, що вони нам скажуть* (Мик., II, 1957, 383) [СУМ-11, IV, с. 393].

Вживання таких мовних засобів призводило до зниження ціннісного регістру слів, які стосуються духовної та релігійної сфери.

Об'єктом для осуду, викриття і переслідування стало в радянський час духовенство. У СУМі-11 до нейтральних дефініцій назв церковних чинів і посад дібрано прикладний матеріал, який вирізняється різко негативною ідеологічною маркованістю. Опис у наведених цитатах побутових сцен з участю священиків, вживання для їхньої характеристики стилістично зниженої лексики створювали зневажливо-іронічну, емоційно-експресивну тональність словникового визначення. Насамперед заперечували їхню місію як духовних пастирів: **СЛУЖИТЕЛЬ**. **Служитель церкви** – особа духовного звання. *Що служителі церкви і проповідники «божого справи» – особи ні в якій мірі не святі і не божі, – ні для кого не новина* (Мельн., Коли кров..., 1960, 142) [СУМ-11, IX, с. 379]; підкреслювали їхню жорстокість: **ПРЕЛАТ**. У католицькій та англіканській церквах – почесна назва, титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо); // Особа, що має цей титул. [...]

Гуляли по коліна в крові І граф вельможний, і прелат, І чоботи їх сап'янові У прах топтали немовлят (Рильський, III, 1961, 144) [СУМ-11, VII, с. 535].

Більшість наведених до слів цієї групи ілюстрацій слугують для створення відразливого образу церковного служителя – грошолоба, лихваря, пияка, непривабливого ані характером, ані зовні: **АРХІМАНДРИТ**. *Пиячив наш отець архімандрит з панотцями, роздаровував селян і монастир* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 77) [СУМ-11, I, с. 64]; *Першим священнослужителем, що помітив незвичний рух в церкві, був дяк Кирило Якимович, відомий на всю єпархію своєю надзвичайною скупістю і плодовитістю* (Довж., I, 1958, 175) [СУМ-11, II, с. 498] (ілюстрація до слова *єпархія*); *Навіть під час богослужіння вмів [ніп] викроїти невеличкий «антракт», вийти в різницю і промочити горло* (Мельн., До раю..., 1961, 17) [СУМ-11, VIII, с. 533] (ілюстрація до слова *різниця*); **ПАНОТЕЦЬ**, *заст. 2. церк. Панотець повчає любити навіть своїх ворогів і останнім ділитися з людьми, а коли малим Напар Булат заліз у сад до попа і його там спіймали, то трохи не повідбивали печінок* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 15) [СУМ-11, VI, с. 48]; **ДИЯКОН**, *церк. Багато віруючих несли ікони, простуючи слідом за священниками і патлатими дияконами* (Шиян, Гроза..., 1956, 332) [СУМ-11, II, с. 293]; **ІЄРЕЙ**, *церк. Голосна фраза [Андрія Марковича], очевидно, зробила на похливого в дійсності ієрея потрібне вражіння* (Вас., II, 1959, 503) [СУМ-11, IV, с. 13].

Найчастіше в дефініціях релігійних термінів – назв служителів церкви та в доданому ілюстративному матеріалі використано слово *ніп*. Як зазначають дослідники, ця лексема ще в XIX столітті зазнала змін у своїй семантиці на стилістичному рівні і функціонувала відтоді лише в розмовному і художньому стилях з дещо зниженим відтінком значення [22, с. 91]. У радянський період вона набула відтінку зневаги і почала широко вживатися в літературних творах, заступивши решту синонімічних варіантів (*отець, панотець, священник*), що й відбилося у словникових статтях СУМа-11: **ПІП**, *розм. Духовне звання у православної церкви, середнє між єпископом і дияконом. – Дурний піп – дурна його й молитва, – не витримав Яків* (Стельмах, II, 1962, 109) [СУМ-11, VI,

с. 538]; **ПАНОТЕЦЬ**, *заст. 2. церк.* Священик, піп [СУМ-11, VI, с. 48]; **БАТЮШКА**, *розм.* Те саме, що піп [СУМ-11, I, с. 112].

Отже, під впливом суспільно-політичних чинників у ХХ столітті відбулося звуження сакральної сфери української мови. Радянська атеїстична пропаганда проголошувала релігію як світогляд, ворожий пролетарським цінностям, і передбачала використання різних засобів, методів і форм ідейного впливу на населення. Боротьба з релігією відбувалася не тільки у формі фізичного знищення священиків та руйнування церков, а й у формі насильства над мовою – все, що було пов'язане з релігією, витісняли з мовленнєвого вжитку. На лексико-семантичному рівні це виявлялося у наданні лексичним одиницям релігійної сфери негативної оцінки, ідеологічному забарвленні словникових дефініцій та ілюстративного матеріалу, стилістичному зниженні слів, які позначають високі духовні вартості.

2.4. Семантичні деформації назв мистецьких напрямів і течій

Для тоталітарної системи, що сформувалася в Радянському Союзі, характерним було максимальне втручання держави в усі сфери життя суспільства. Ідеологічний контроль охоплював не лише політику, економіку, а й духовні та культурні процеси, пронизував естетичну діяльність людини, яка за радянської доби зазнала жорсткої регламентації та уніфікації. «Партія прагнула виробити чітку, зрозумілу й стабільну систему ідейно-естетичних координат, яку легко сприйматимуть і засвоюватимуть маси, та ідеологічних норм і принципів, через які переступити неможливо» [69, с. 9]. Мистецтво перетворювалося на засіб вироблення в суспільній свідомості певних ціннісних установок, стереотипів мислення, що загалом, як і силові методи тиску – заборони та репресії, – слугувало досягненню непорушності тоталітарної влади.

Література та мистецтво відіграють важливу роль у формуванні суспільної свідомості. Розуміючи це, партійне керівництво країни прагнуло цілковито підпорядкувати їх своєму впливові, направити їх у необхідне ідеологічне русло, взяти під свій контроль усі прояви творчої активності.

З 1930-х років розгортається широка пропагандистська кампанія за утвердження єдиного творчого методу всієї «багатонаціональної радянської літератури та мистецтва». Ухвалення постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» ознаменувало початок прямого втручання держави у літературно-мистецьке життя, знищення численних літературних організацій та угруповань 1920-х років, встановлення жорстких канонів творчого процесу. «Узаконення» нового творчого методу – соціалістичного реалізму відбулося у серпні 1934 р. на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників. Визначальними для всього подальшого розвитку літератури та мистецтва в Радянському Союзі були такі підсумки з'їзду: «Соціалістичний реалізм як основний метод радянської літератури і літературної критики потребує від митця правдивого, конкретно-історичного відтворення дійсності в її революційному розвитку. При цьому правдивість та історична конкретність художнього зображення повинні поєднуватися із завданням ідейної переробки і виховання трудящих у дусі соціалізму» [163, с. 4]. Отже, творчу діяльність зорієнтовували на пропагандистсько-виховні завдання, безпосередню участь у процесі формування нової людини в ідеологічних координатах політичної системи.

Соцреалізм став офіційною естетичною доктриною радянської держави, головним методом художнього зображення дійсності. У СУМі-11 лексема *реалізм* набуває значення лінгвоідеологеми радянського дискурсу і кодифікується з позитивним конотативним маркуванням: **РЕАЛІЗМ**. 1. Основний метод художнього пізнання і правдивого відображення об'єктивної дійсності в її типових рисах, а також напрям у літературі і мистецтві, представники якого застосовують цей метод. [...] **▲Критичний реалізм** – художній метод прогресивного мистецтва і літератури буржуазного суспільства, який полягав у глибоко правдивому відображенні життя і розкритті протиріч суспільної дійсності. [...] **Соціалістичний реалізм** – художній метод радянської літератури і мистецтва, який ставить своєю метою правдиве історично-конкретне зображення дійсності в її революційному

розвитку і комуністичне виховання трудящих. *Соціалістичний реалізм відбиває життя в його революційному розвитку. В цьому його суть, і цим саме істотно відрізняється він од реалізму критичного* (Рильський, III, 1955, 158) [СУМ-11, VIII, с. 466]. Позитивна конотація лексеми підкреслюється вживанням у дефініції оцінних прикметників «основний», «об’єктивної», «прогресивного», «глибоко правдивому», розлогим за обсягом визначенням, що свідчить про важливе значення цього слова, а також добором ілюстративного матеріалу, в якому метод соціалістичного реалізму протиставлено реалізму минулого і наділено ідеологічною функцією – естетична категорія виразно поєднується з політичною.

Головними рисами радянського мистецтва визначали ідейність, класовість, партійність. Зокрема, реалістично змалювати минуле письменники могли, лише показуючи класову боротьбу. Ідейність твору передбачала розкриття провідних «ідей партії», а також фактичне домінування змісту над формою твору. Партійним був лише той твір, який «брав участь у будівництві комунізму», тобто відгукувався на злободенні проблеми суспільства [44, с. 435]. Визнання партійності як абсолютного пріоритету в соцреалістичній естетиці відображено в словниковій статті лексеми *свобода*, дефініція якої доповнена ідеологічно значущою ілюстрацією: **СВОБОДА**. *Справжню, реальну свободу в творчості забезпечує принцип партійності, вимагаючи зв’язку літератури і мистецтва з пролетаріатом, служіння найширшим народним масам* (Рад. літ-во, 9, 1969, 7) [СУМ-11, IX, с. 98]. Натомість наслідком «успішного» втілення в життя цих принципів стало цілковите позбавлення митців свободи творчості, можливості вияву вільної думки, що не узгоджувалася б з офіційною ідеологією. Тих же, хто хотів бути «нейтральним», вважали ворогами, а їхню творчість «буржуазною», «націоналістичною» та «контрреволюційною».

Нове радянське мистецтво утверджували одночасно із запереченням усіх інших мистецьких напрямів і течій. Відкидали весь попередній – вітчизняний та зарубіжний – модерністський досвід, оскільки він не відповідав завданням

перебудови країни [201, с. 20]. Загалом його почали трактувати як «формалізм», а різні течії, естетичні принципи яких відрізнялися від соціалістичного реалізму, – «формалістичними». У «формалістичних вивертах», безідейності, антинародності звинувачували символістів, футуристів, імпресіоністів, імажиністів та представників багатьох інших «нереалістичних» напрямів літератури і мистецтва, яким не було місця при соціалізмі.

Після Другої світової війни ідеологічний нагляд за сферою культури та мистецтва став ще жорсткішим. Чергову викривально-каральну кампанію було втілено в сумнозвісній політиці «ждановщини» та скеровано проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом» [197, с. 118].

Широкий наступ проти творчої інтелігенції розпочався після того, як наприкінці 1962 року М. С. Хрущов відвідав виставку художників-авангардистів у московському Манежі, присвячену 30-річчю московського відділення Спілки художників СРСР. Він різко розкритикував модерністське мистецтво, звинуватив художників у «зраді інтересів народу», аполітичності, ірраціоналізмі, у спотворенні людської сутності. «Розгром, влаштований М. Хрущовим, став сигналом для повсюдної боротьби з модернізмом, абстракціонізмом, з будь-якими новаціями, що виходили за рамки традиційного реалістичного мистецтва» [7, с. 241]. «Незрозумілість» авангардних течій, їхня «позаідейність» становили загрозу не лише соцреалістичному мистецтву, а й усьому суспільству, пронизаному єдиною ідеологією. Тож такий «зухвалий» вияв інакодумства викликав справжню хвилю цькувань та гонінь молодих митців, ігнорування їхньої творчості. На думку В. К. Барана, ця погромна ідеологічна кампанія, названа «боротьбою з абстракціонізмом і формалізмом», мала значно глибше коріння, ніж видавалося на перший погляд. Вона «стала захисною реакцією системи на процес оновлення та реформування, що відбувався в країні, ...захисною реакцією апарату, який прагнув зберегти і посилити свій контроль над суспільством» [7, с. 244].

Віддзеркаленням радянської офіційної політики в галузі культури та мистецтва були лексикографічні праці [178]. Як зазначає Н. О. Купіна, «сфера, пов'язана з художньою творчістю і ширше – з мистецтвом, культурою, – ідеологізована менш прямолінійно. Не всі одиниці зазнавали ідеологічної корозії» [115, с. 40]. Однак здійснений нами аналіз дає підстави стверджувати, що у сполученні з елементами «ідеологічно зараженого контексту» [165, с. 28] лексичні одиниці зі сфери мистецтва, зокрема назви мистецьких напрямів і течій, набувають певної оцінки – позитивної або негативної, а отже, стають ідеологізованими, що свідчить про потенційну ідеологічність будь-якого слова чи словосполучення національної мови [58, с. 215–216; 142, с. 22].

Концепт *мистецтво* в СУМі-11 є носієм традиційно позитивної оцінки, яка асоціюється з цією лексичною одиницею: **МИСТЕЦТВО**. 1. Творче відображення дійсності в художніх образах, творча художня діяльність. *Уже б тепер не вдав [тесля] різьби такої, хоч би хто й замовив, минулося... Тепер аби хоч як, хоч без мистецтва хліба заробити...* (Л. Укр., I, 1951, 442); *Щоб зберегти Будапешт, врятувати від загибелі його історичні цінності, пам'ятки культури і мистецтва, щоб уникнути численних жертв серед мирного населення, – радянське командування пропонувало оточеним гуманні умови капітуляції* (Гончар, III, 1959, 236); // Галузь творчої художньої діяльності. *На відміну від літератури, музики, живопису, скульптури мистецтво театру є насамперед мистецтвом живих діючих сценічних образів* (З глибин душі, 1959, 66); *В скарбницю нового, радянського поетичного мистецтва українська поезія внесла і вносить багато своїх, неповторних, тільки їй властивих барв* (Про багатство л-ри, 1959, 109) [СУМ-11, IV, с. 719]. Хоча потрібно зазначати, що трактування лексеми *мистецтво* здійснюється в дусі марксистсько-ленінської естетики – як однієї «з основних форм духовного освоєння дійсності» [219, II, с. 327], а в наведених прикладах-ілюстраціях особливу увагу зосереджено саме на радянських реаліях. Позитивний аксіологічний статус, закріплений за значенням цього слова, змінюється на протилежний, коли його вжито у поєднанні з прикметником «чисте» для позначення естетичних концепцій,

вільних від політичного та суспільного життя: **Мистецтво для мистецтва**; **Чисте мистецтво** – реакційна естетична теорія і художня практика митців, спрямовані на відрив художньої творчості від суспільного життя. *В. Белінський гостро засуджував тих літераторів, зокрема співців «чистої краси», «чистого мистецтва», які... заплющували очі, щоб не бачити об'єктивної дійсності з її болями, кривдами, боротьбою* (Мал., Думки..., 1959, 21) [СУМ-11, IV, с. 719]. Негативної оцінки лексема набуває внаслідок уживання в дефініції ідеологічно значущого прикметника «реакційна», а також відвертого осуду творчої позиції прихильників таких мистецьких течій, що відображено і в тлумаченні, і в ілюстраціях слова.

Подібна негативність також імпліцитно виражена в трактуванні лексичної одиниці *абстрактний*, якщо вона стосується поняття творчості, мистецтва: **АБСТРАКТНИЙ**, а, е. Який виник у результаті абстрагування; протилежне конкретний. [...] *Для Франка... краса в мистецтві існує не як втілення якоїсь абстрактної ідеї, а реально і об'єктивно* (Мист., 4, 1956, 2); [...] // *Відірваний від дійсності, від життя. Загалом у своїх літературних вправах я не брав далеких абстрактних тем, – теми брав я з того життя, яке мене оточувало і що мене вражало* (Вас., IV, 1960, 32) [СУМ-11, I, с. 6]. Водночас позитивна оцінка реалізується в цій самій словниковій статті у номінаціях *абстрактне мислення* та *абстрактна лексика* [СУМ-11, I, с. 6]. Отже, негативна оцінка лексеми *мистецтво* актуалізується у поєднанні з прикметниками «чистий» та «абстрактний», так само як негативна оцінка прикметника *абстрактний* стає домінантною у поєднанні зі словами «мистецтво», «творчість» тощо.

Назви різноманітних мистецьких течій у СУМі-11 представлені в опозиції до соціалістичного реалізму як невласиві, ворожі радянському суспільству «буржуазні» зарубіжні або дореволюційні явища. Наприклад, на протиставленні з реалістичним методом побудовано визначення лексеми *авангардизм*: **АВАНГАРДИЗМ**. Загальна назва різних напрямів у мистецтві ХХ ст., для яких характерні розрив з традицією реалістичного художнього образу, пошуки нових засобів вираження і формальної структури твору [СУМ-

11, XI, с. 663]. Нейтральним словам з галузі мистецтва, «що активно побутували на Заході, радянська система пропонувала заідеологізовані негативні дефініції, оскільки зміст більшості понять, номінованих цими словами, критикувався, розвінчувався радянською ідеологією...» [79, с. 66]. Деякі лексичні одиниці цієї тематичної групи взагалі не вводили до словника, хоч відповідні мистецькі напрями вже існували в інших країнах, як, скажімо, *фовізм, мінімалізм, поп-арт*.

Негативного забарвлення лексичним одиницям на позначення «нереалістичних» мистецьких напрямів і течій надавали ідеологічно-оцінні атрибути «формалістичний», «буржуазний», «дрібнобуржуазний», «реакційний», «ідеалістичний», «декадентський» та просторово-часові маркери «у буржуазному мистецтві та літературі кінця XIX – початку XX століття», «у західноєвропейському буржуазному мистецтві» тощо, якими переважно починалися тлумачення слів, а іноді й завершувалися, без детальнішого пояснення змісту слова, наприклад: **ДАДАЇЗМ**. *Формалістична* течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи 10–20-х років XX ст. [СУМ-11, II, с. 206]; **МОДЕРН**. 1. *Декадентський* напрямок у *буржуазному мистецтві і літературі кінця XIX – початку XX ст.*; модернізм (у 1 знач.) [СУМ-11, IV, с. 776]; **НАТУРАЛІЗМ**. 2. Напрямок і творчий метод у *буржуазному мистецтві і літературі*, який з фотографічною точністю відображає поодинокі явища життя, заради зовнішньої правдоподібності ігнорує художнє узагальнення, типізацію, показ суттєвого в суспільному житті [СУМ-11, V, с. 219]; **АКМЕЇЗМ**. *Реакційний* напрям у російській літературі, що виник у 1912–1913 рр. і проповідував теорію «мистецтва для мистецтва», індивідуалізм, формалізм [СУМ-11, I, с. 27].

Прикметник «формалістичний», який використано майже в кожній словниковій статті досліджуваних лексичних одиниць, передає стійку негативну оцінку, на що звертає увагу у своїй праці Н. О. Купіна [115, с. 40]. Сама лексема *формалістичний* потрактована за допомогою ілюстративного матеріалу, який накидає ідеологічну оцінку через протиставлення:

ФОРМАЛІСТИЧНИЙ, а, е. 2. Стос. до формалізму (у 2, 3 знач.). [...] *Формалістичні теорії були спростовані радянською філологічною наукою, що поступово вирівняла терези літературознавчого аналізу* (Рад. літ-во, 5, 1971, 85); // *Створений на засадах формалізму (про твори мистецтва). Його [І. Їжакевича] ілюстрації різко виділились реалізмом і художньою майстерністю серед формалістичних ілюстрацій того часу [20-х років ХХ ст.]* (Укр. рад. графіка, 1957, 85) [СУМ-11, X, с. 620].

Атрибут «формалістичний» у дефініціях досліджуваної тематичної групи лексики набуває значення «чужий», «ворожий народному мистецтву». Наприклад: **ЕКСПРЕСІОНІЗМ**. *Формалістична* течія в буржуазному мистецтві та літературі ХХ ст., представники якої суб'єктивний світ художника вважають єдиною реальністю, а вираження його – головною метою мистецтва [СУМ-11, II, с. 464]; **КУБІЗМ**. У західноєвропейському буржуазному мистецтві початку ХХ ст. – *формалістичний* напрям, представники якого зображували предмети реального світу у вигляді геометричних фігур (куба, конуса тощо) [СУМ-11, IV, с. 381]; **КОНСТРУКТИВІЗМ**. 2. В образотворчому мистецтві та літературі початку ХХ ст. – *дрібнобуржуазна формалістична* течія, що заперечувала ідейний зміст мистецтва й підмінювала художній образ абстракцією [СУМ-11, IV, с. 266]; **ІМАЖИНІЗМ**. *Формалістичний напрям* у мистецтві й літературі початку ХХ ст., що характеризується запереченням ідейності мистецтва та пошуками нових зображальних засобів у поезії, зокрема – створенням примхливих і не пов'язаних між собою словесних образів [СУМ-11, IV, с. 18]; **СУПРЕМАТИЗМ**. *Формалістична течія* в мистецтві початку ХХ ст., представники якої вдавалися до абстрактного комбінування геометричних фігур або об'ємних форм [СУМ-11, IX, с. 849]; **СЮРРЕАЛІЗМ**. *Формалістичний напрям* у буржуазному мистецтві й літературі ХХ ст., який заперечує роль розуму й досвіду в творчості та шукає джерела її в сфері підсвідомого, інтуїтивного [СУМ-11, IX, с. 908]. Отже, прикметник «формалістичний» додавали до визначення будь-якої мистецької течії, яку не приймала радянська влада. Набуваючи в такому контексті експресивного

забарвлення, це слово стає пейоративом із розмитим значенням. Як і в прикладі з прикметником «опортуністичний» у тлумаченнях суспільно-політичної лексики, тут маємо ще один зразок набуття словом «вільної семантики».

Лінгвоідеологему *формалізм* потрактовано як «відрив форми від змісту в творах мистецтва, надання провідного значення формі або окремим її елементам»; «реакційний напрям у літературі, мистецтві, що нехтує ідейним змістом, вважаючи форму єдиною естетичною цінністю мистецтва; характерний для буржуазної культури»; «ідеалістичний напрям у логіці, мистецтвознавстві та інших науках, що висуває на перше місце форму, нехтуючи ідейним змістом» [СУМ-11, X, с. 619]. Ідеологічно зорієнтоване тлумачення цього слова увиразнюється цитатами-ілюстраціями: *Робота над формою, конче потрібна для кожного поета, одразу стає формальним трюкацтвом, формалізмом, якщо вона беззмістовна, тобто якщо вона не спрямована на вираження смислу, думки* (Наука..., 8, 1963, 56) «*Мате* [Залка] був переконаний і непримиренний поборник реалізму. Формалізм у мистецтві та літературі він палко ненавидів (Смолич, Розм. з чит., 1953, 64); *Мистецтво соціалістичного реалізму виковувалось у боротьбі з формалізмом і натуралізмом, з потворними проявами буржуазної ідеології* (Рад. Укр., 10.III 1957, 1) [СУМ-11, X, с. 619]. У наведеному тлумаченні та в ілюстративному матеріалі викладено цілу доктрину радянського мистецтва з його ключовими протиставленнями «зміст – форма», «соціалістичний реалізм – формалізм», «ідеалізм – матеріалізм», «соціалістичний – буржуазний», що були наскрізними для всієї мистецької сфери і загалом для радянського дискурсу.

У лексикографічних трактуваннях номінативних одиниць на позначення різних мистецьких напрямів і течій досить поширеним є ще один ідеологічно-оцінний прикметник – «занепадницький», що також є специфічним для інтерпретації саме цієї тематичної групи лексики: **МОДЕРНІЗМ**. 1. *Занепадницька* течія у буржуазному мистецтві й літературі [СУМ-11, IV, с. 776]. Часто словам надається подвійна, і навіть потрійна конотативна характеристика – «формалістичний», «занепадницький», «буржуазний»:

АБСТРАКЦІОНІЗМ. *Формалістичний занепадницький* напрям у *буржуазному* образотворчому мистецтві ХХ ст. [СУМ-11, I, с. 7]; **ДЕКАДЕНТСТВО.** Загальна назва *занепадницьких* течій у *буржуазному* мистецтві епохи імперіалізму [СУМ-11, II, с. 233]; **ФУТУРИЗМ.** *Формалістичний занепадницький* напрям в *буржуазному* мистецтві та літературі (перев. поезії) на початку ХХ ст., який заперечував реалізм, відкидав класичну спадщину, намагаючись зруйнувати всі традиції й прийоми старого мистецтва створенням нового стилю, нібито відповідного сучасності [СУМ-11, X, с. 657].

Визначення, як бачимо на прикладі дефініції слова *футуризм*, супроводжуються модальними частками «ніби», «нібито», а також семантичним конкретизатором «так званий»: *Партія ще і ще раз наголошувала на тому, що так зване «мистецтво для мистецтва», відрив від життя, захоплення буржуазним естетством і декадентством призводить до творчої смерті, заводить художника у ворожий табір* (Рад. літ-во, 5, 1958, 5) [СУМ-11, II, с. 233] (ілюстрація до слова *декадентство*); використанням «іронічних лапок» (термін В. Клемперера [94, с. 217]): *Сюрреалісти вважали об'єктом мистецтва «вищу реальність»..., яка не має нічого спільного з навколишнім світом і практичним досвідом* (Літ. Укр., 24.V. 1968, 2) [СУМ-11, IX, с. 908] (ілюстрація до слова *сюрреаліст*) та слів із префіксом *анти-* : **СИМВОЛІЗМ.** *Антиреалістичний* напрям у літературі та мистецтві кінця ХІХ – початку ХХ ст., що, ґрунтуючись на суб'єктивно-ідеалістичній філософії, проголошував головним художнім прийомом символ як вираження незбагненої суті предметів і явищ [СУМ-11, IX, с. 175]. Звернімо увагу, що в дефініції лексеми *символізм* вжито номінацію «суб'єктивно-ідеалістична філософія», яка є однією з найпоширеніших лінгвоідеологем радянського тоталітарного дискурсу зі стійкою негативною оцінкою. Одним із засадничих принципів марксистської ідеології був матеріалізм, а тому будь-яку згадку про сферу людського духу засуджували. Отже, всі розглянуті засоби виконували роль ідеологічно-оцінних

маркерів, указуючи на неправдивість висловленого або на несумісність окресленого поняття з аксіологічною системою радянської дійсності.

Конотативний заряд лексем посилено за допомогою ілюстративного матеріалу, дібраного з різних авторитетних джерел, що демонструвало особливості функціонування в мові витлумаченого слова. Незважаючи на те, що в дефініціях негативна оцінка отримала достатнє експліцитне вираження, ілюстрації ще більше увиразнювали значення слів у вигідному для офіційної ідеології аспекті: *Реалізм... розвивається в непримиренній боротьбі з різноманітними ідеалістичними... течіями, такими, як, наприклад, ...натуралізм, реакційний романтизм, символізм, акмеїзм* (Деякі пит. поет. майстерн., 1956, 24) [СУМ-11, I, с. 27] (ілюстрація до лексеми *акмеїзм*); *Значна частина аргентинських композиторів підпала під згубний вплив європейського атонального модернізму* (Дмит., Там, де сяє..., 1957, 130); *Для соціалістичного реалізму неприйнятна умовність, яка панує в мистецтві буржуазного модернізму* (Про багатство л-ри, 1959, 18) [СУМ-11, IV, с. 776] (ілюстрації до лексеми *модернізм*); *Сюрреалізм, абстракціонізм та інші напрями і течії сучасного буржуазного мистецтва чужі і ворожі великим традиціям Есхіла, Рафаеля, Шекспіра, Гете, Пушкіна, Шевченка, Рєпіна, Толстого та інших геніальних творців художньої культури людства* (Рад. літ-во, 2, 1957, 21) [СУМ-11, I, с. 7; IX, с. 908] (ілюстрація до лексем *абстракціонізм* та *сюрреалізм*); *За антихудожність Ленін різко засуджував твори експресіонізму, футуризму, кубізму та інших «ізмів»* (Рад. літ-во, 2, 1958, 137) [СУМ-11, IV, с. 381] (ілюстрація до лексеми *кубізм*); *Натуралізм – такий же ворог реалізму, як і символізм (розуміючи це слово як ідейну мистецьку течію)* (Рильський, IX, 1962, 165) [СУМ-11, IX, с. 175] (ілюстрація до лексеми *символізм*); *Розвиток українського радянського графічного мистецтва відбувався в умовах запеклої боротьби проти декадентських течій буржуазного мистецтва* (Укр. рад. граф., 1957, 5) [СУМ-11, II, с. 233] (ілюстрація до лексеми *декадентський*).

Характеризуючи такі творчі напрями минулого, як *сентименталізм* та *класицизм*, упорядники словника використовують приклади, в яких ці напрями

постають як сходинки до реалістичного напрямку в мистецтві, котрі потрібно було подолати митцям: *Як син свого віку Котляревський не міг звільнитися від деяких положень класицизму. Так, у визнанні суспільної ролі літератури він стояв на ґрунті дидактизму* (Рад. літ-во, 6, 1957, 124); *У своїй творчості К. Брюллов прямував від класицизму через романтизм до реалізму* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 33) [СУМ-11, IV, с. 175] (ілюстрації до лексеми класицизм); *Засуджуючи класицизм, сентименталізм, Павлик підкреслював вагу натуральної, тобто реалістичної школи, боровся за реалістичний напрям у літературі* (Рад. літ-во, 2, 1958, 74) [СУМ-11, IX, с. 125] (ілюстрація до лексеми сентименталізм).

Вагоме значення ілюстративний матеріал має у тлумаченнях слів, що позначають назви осіб за їхньою належністю до певного мистецького напрямку чи течії. Дефініції цих лексем у СУМі-11 є нейтральними, однак, як і в словникових статтях назв осіб – учасників політичних рухів та назв церковних чинів і посад чіткої негативної конотації їм надають цитати: **ІМАЖИНІСТ**. *В буржуазній літературі епохи імперіалізму виникло ряд течій, що мали занепадницький характер, – символісти, імажиністи, декаденти всіх мастей* (Рад. літ-во, 1, 1958, 26) [СУМ-11, IV, с. 18]; **КУБІСТ**. *Великі письменники-реалісти... виступали проти занепадницької літератури, ...кубістів, сюрреалістів* (Рад. літ-во, 5, 1957, 76) [СУМ-11, IV, с. 381]; **АБСТРАКЦІОНІСТ**. *Презирливе ставлення до людини, до її внутрішнього світу, свідоме спотворення її тіла в скульптурі і живопису пронизує всю творчість абстракціоністів* (Комуніст України, 2, 1963, 60) [СУМ-11, I, с. 7]; **МОДЕРНІСТ**. *Франко різко негативно поставився до естетичної програми українських модерністів* (Від давнини..., I, 1960, 463) [СУМ-11, IV, с. 777]; **НАТУРАЛІСТ**. *Дійсність подавалась натуралістами не в її істотних проявах,... а в зображенні малохарактерних, поодиноких явищ* (Укр. кіномист., II, 1959, 71) [СУМ-11, V, с. 219]. Серед ілюстрацій до назв представників різних мистецьких напрямів і течій лише приклади-цитати до лексеми *реаліст* мають позитивне оцінне забарвлення: **РЕАЛІСТ**. *Переконаний реаліст, Шевченко*

вимагав від письменника й митця глибокого знання народу та його життя (Мист., 2, 1955, 14); М. Пришвін називав справжнім реалістом такого письменника, який добре бачить темні й світлі сторони життя, але справу свою веде у світлий бік і тільки пройдений в цей бік шлях вважає реальністю (Рад. літ-во, 3, 1968, 27) [СУМ-11, VIII, с. 466–467].

Нерідко в ілюстраціях до «ворожих» слів зустрічаємо експресиви – слова, що позначають крайню межу негативної оцінки: **Шкідливу, руїницьку роботу** провадили в нашій мові **лихої пам'яті футуристи** (Рильський, III, 1956, 65) [СУМ-11, X, с. 657] (ілюстрація до лексеми *футурист*); **Новаторство форми не повинно бути самоціллю. Під виглядом новаторства нерідко виступали представники різних формалістичних напрямів у мистецтві, які оголошували всяке кривляння чимсь новим** (Іст. укр. літ., II, 1956, 35) [СУМ-11, X, с. 620] (ілюстрація до лексеми *формалістичний*); **Мистецтво соціалістичного реалізму виховувалось у боротьбі з формалізмом і натуралізмом, з потворними проявами буржуазної ідеології** (Рад. Укр., 10.III. 1957, 1) [СУМ-11, V, с. 219] (ілюстрація до лексеми *натуралізм*); **Сюрреалізм є найогиднішим і найпідступнішим з усіх «ізмів», бо він, спекулятивно** використовуючи якісь елементи реалізму, збиває із здорового шляху творчу молодь (Літ. Укр., 12.IV. 1963, 3) [СУМ-11, IX, с. 908] (ілюстрація до лексеми *сюрреалізм*); **Конструктивісти направляли архітектурну творчість в основному по шляху лженоваторства** (Архіт. Рад. Укр., 1957, 7) [СУМ-11, IV, с. 266] (ілюстрація до лексеми *конструктивіст*); **В кінематографії, як і в багатьох галузях мистецтва, різного гатунку формалісти не дбали про зміст творів** (Мист. кіно, 1955, 11) [СУМ-11, X, с. 620] (ілюстрація до лексеми *формаліст*). Словосполучення «різного гатунку» набуває тут значення експресиву «всіх мастей» («різних мастей»), стаючи засобом підсилення емоційного змісту висловленого, його суб'єктивної інтерпретації. Експресиви, як і інші розглянуті вище ідеологічні маркери, використані в словникових статтях, зумовлювали упереджене сприйняття змісту лексем, надаючи поняттям певної оцінки.

Отже, лексикографічне представлення назв мистецьких напрямів і течій у радянську добу зазнало істотного впливу офіційної ідеології. На словниковій інтерпретації відбилися такі тенденції розвитку радянської культури та мистецтва, як протиставлення їх світовим здобуткам, тотальне панування соціалістичного реалізму, заборона «нереалістичних» напрямів і течій, цілковита ідеологізація творчості та її підпорядкування вимогам політичного устрою. Лексичні одиниці на позначення різних мистецьких напрямів і течій мали переважно негативну конотацію, що зумовлювало їхню ідеологізацію та політизацію.

Висновки до розділу 2

В інтересах радянської інтеграційної ідеології впродовж усього періоду існування СРСР реалізували настанову на взаємодію національних мов та особливо їх взаємодію з російською, результатом якої стало формування спільного лексичного фонду мов народів Радянського Союзу. Суть такої мовної політики насправді зводилася до уніфікації та асиміляції мов і культур народів союзних республік за російським зразком, що позначилося, зокрема, й на практиці лексикографування.

В умовах всевладдя комуністичної ідеології авторитетні лексикографічні праці виконували роль засобу ідеологічного впливу на суспільну свідомість, формування нової системи цінностей та світогляду, що базувалися на оцінному ставленні до дійсності. Об'єктом оцінки були різні предмети, події, явища, поняття, що в мові втілювалося в семантиці слів, яка відбивала соціальні процеси та ідеологічні уявлення тоталітарного суспільства. Про ідеологізацію лексем у словнику свідчить штучне надання їхній семантиці за допомогою різних лінгвістичних засобів чіткої позитивної або негативної оцінки, що вказувала на належність певного явища до тієї чи тієї суспільно-політичної системи, на його правильність або хибність, прогресивність чи реакційність з позицій радянської політико-ідеологічної доктрини.

У «Словнику української мови» в 11-ти томах виявлено ідеологізовані лексичні одиниці різних тематичних груп. Значних семантичних модифікацій відповідно до панівних ідеологічних уявлень зазнала суспільно-політична, релігійна та мистецька лексика. З-поміж назв політичних партій, рухів та ідеологічних течій виявлено лексеми як з позитивною, так і з негативною конотацією. Безпосередньо стосуючись політичної сфери, багато з цих слів відбивали радянські реалії, позначали ключові для комуністичної ідеології поняття і характеризувалися, відповідно, позитивною оцінністю. Натомість найменування антагоністичних радянській політичній системі явищ отримували негативну конотацію.

Уся християнська релігійна лексика в СУМі-11 потрапила до розряду негативно конотованих одиниць, оскільки вона номінувала поняття, несумісні з радянською ідеологією, котра утверджувала атеїстичний науково-матеріалістичний світогляд та формувала ставлення до релігії як до непотрібного і шкідливого пережитку.

Ідеологізації зазнали й найменування різних мистецьких напрямів і течій, які, за винятком лексем *реалізм* та *соціалістичний реалізм*, набували негативного оцінного забарвлення, позначаючи ворожі радянській естетичній доктрині явища в мистецтві.

РОЗДІЛ 3. ЗВІЛЬНЕННЯ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІД ВПЛИВУ РАДЯНСЬКИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ НАСТАНОВ

3.1. Советизми в «Практичному словнику синонімів української мови» С. Й. Караванського

Мовну політику в СРСР визначали псевдонаукова теорія «злиття націй в єдиному комуністичному людстві» [86, с. 35] і пов'язана з нею теорія «злиття національних мов», які на практиці полягали в асиміляції мов та культур народів союзних республік. У радянському мовознавстві пропагували тези про розквіт, взаємодію і взаємозбагачення національних мов, що виявилось, зокрема, у формуванні спільного лексичного фонду мов народів СРСР; особливо ж підкреслювали велике значення для загальномовного прогресу взаємодії тієї чи тієї національної мови з «добровільно обраною» всіма народами Радянського Союзу мовою міжнаціонального спілкування – російською [78, с. 5].

Наслідком такого взаємовпливу стало позбавлення національних мов можливості вільно розвиватися, нівелювання їхніх самобутніх рис, виправлення їх відповідно до норм і законів «мови Леніна та Сталіна». Тотального збіднення зазнала українська мова, яка через свою спорідненість з російською опинилася в епіцентрі проведення експерименту «злиття мов». Одним із перших говорить про деформацію української мови й українського культурного простору Ю. В. Шевельов: «Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього (втручання в мовні закони. – І. Р.) не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску [...] Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови» [233, с. 173].

Об'єктивним показником того, наскільки глибокими були наслідки втручання ідеологів ХХ ст. у сферу національної мови, стала зміна її словникового складу. Ця трансформація мала конкретні вияви, один з яких – поява лексем, примусово накинута українській мові в радянську добу, коли «збагачення» її лексичного складу відбувалося переважно за рахунок запозичень з російської та калькування, з ужитку вилучали питомі українські слова, натомість вводили або російські, або спільні з російськими форми, словотворення за українськими словотворчими моделями вважали виявом буржуазного націоналізму, а тому позитивно оцінювали лише ті структурно-граматичні процеси в мові, які відбувалися за російським зразком.

Лексичні «винаходи» радянської тоталітарної епохи знайшли відображення у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Й. Караванського (далі – ПССУМ-5). Видатний український мовознавець, перекладач, поет, член Української Гельсінської групи, борець за права українців та захисник української мови Святослав Караванський зробив великий внесок у розвиток української лексикографічної практики. Крім низки мовознавчих розвідок, серед них, зокрема «Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» (2001 р.), «Секрети української мови» (1994 р., 2009 р.), в яких він пильну увагу приділяв питанням мовної політики в Україні, йому належать такі ґрунтовні лексикографічні праці, як «Практичний словник синонімів української мови», що витримав п'ять видань (1-ше вид. – Київ : Кобза, 1993; 2-ге вид., допов. і опрац. – Київ : Українська книга, 2000; 3-тє вид., опрац. і допов. – Львів : БаК, 2008; 4-тє вид., опрац. і допов. – Львів : БаК, 2012; 5-тє вид., опрац. і допов. – Львів : БаК, 2014), «Російсько-український словник складної лексики» (1998 р., 2006 р.), «Словник рим української мови» (2004 р.).

«Практичний словник синонімів української мови», крім поширених у мовній практиці термінів та виразів, наводить рідковживані лексичні одиниці української мови, а також слова та мовні звороти, успадковані від часів російсько-радянської політики лінгвоциду, за якими в словнику закріплено позначку «советизм». Термін «советизм» є своєрідним маркером епохи, коли

замість вільного функціонування мові приписували штучний розвиток під ідеологічним наглядом. Тому советизми – це не лише лексеми на позначення реалій, сформованих у радянську добу, а й невластиві українській мові слова-покручі, що були нав'язані владою відповідно до вимог мовної уніфікації і заступали традиційно вмотивовану українську лексику. Доречно у цьому контексті процитувати Дж. Орвелла, який проникливо відчував сутність тоталітарної новомови: «...ви думаєте, що наша головна робота полягає в тому, щоб вигадувати нові слова. Аж ніяк! Ми руйнуємо слова – десятки й сотні щодня. Ми обчищаємо мову до кісток» [155, с. 53]. Радянський період для української мови означав саме втілення в життя гасел «руйнування» та «обчищення до кісток».

У «Практичному словнику...» С. Й. Караванського ми виявили понад 700 лексичних одиниць із позначкою «советизм». Аналіз словникового матеріалу дає підстави зробити висновок, що до советизмів автор зараховує прямі запозичення російських форм (лексичні і морфологічні росіянізми), слова та словосполучення, утворені калькуванням, запозичення правописних норм, усталених мовною реформою 1933 року, а також запозичення російських моделей наголошення.

Після 1933 року український правопис став одним із головних інструментів наближення української мови до російської. Замість правопису 1928 року, що базувався на самобутніх рисах української мови, в Україні було запроваджено правописні норми, головне завдання яких полягало в подоланні «штучного відриву української мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників та селян» [170, с. 108], тобто від мови російської.

У перших чотирьох виданнях «Практичного словника синонімів української мови» С. Й. Караванський послуговується орфографічними нормами 1928 року, позначаючи форми, впроваджені правописом 1933 року, ремаркою «советизм». У п'ятому виданні правопис словника переглянуто: у словах, написаних згідно з чинним орфографічним кодексом, підкреслено

літери, які у правописі 1928 року пишуться інакше (наприклад *план*, *агітація*), а також використано позначку *x^a* («харківським правописом»).

Наведемо приклади правописних форм, вироблених в умовах диктату тоталітарної політичної партії, які у попередніх виданнях «Практичного словника...» позначено як советизми³: *декламатор* (за правописом 1928 року – *декляматор*) [ПССУМ-4, с. 504], *еластичний* (*елястичний*) [ПССУМ-4, с. 105], *шаблон* (*шабльон*) [ПССУМ-4, с. 507], *арифметика* (*аритметика*) [ПССУМ-4, с. 8], *дифірамб* (*дитирамб*) [ПССУМ-4, с. 87], *міф* (*міт*) [ПССУМ-4, с. 218], *ієрархія* (*гієрархія*) [ПССУМ-4, с. 68], *аудієнція* (*авдієнція*) [ПССУМ-4, с. 2], *пауза* (*навза*) [ПССУМ-4, с. 288], *фіаско* (*фіяско*) [ПССУМ-4, с. 482], *Євангелія* (*Евангелія*) [ПССУМ-4, с. 103], *єпископ* (*епископ*) [ПССУМ-4, с. 106], *сухопутний* (*сухопутній*) [ПССУМ-4, с. 442] тощо.

У працях «Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» та «Секрети української мови» С. Й. Караванський зазначає, що ані правопис 1928 року, ані правопис 1933 року не можуть задовольнити вимог сучасності. Обидва мають вади, які належить усунути. Але, наголошує дослідник, орфографічний кодекс 1928 року ближчий до української мовної стихії, а також це «перший демократично вироблений мовознавцями Наддніпрянщини й Галичини соборний український правопис, і реформу сучасного правопису, здійснюваного в умовах певної демократизації, слід було починати, беручи до уваги саме цей правопис» [87, с. 199].

Перехід на новий правопис у 30-ті роки минулого століття супроводжувався також спотворенням української системи наголошення слів. Слова *шумний*, *правописний*, *перипетія*, *розв'язка*, *переконання* та багато інших отримали наголос спільний з російським: *шумний* [ПССУМ-4, с. 517], *правописний* [ПССУМ-4, с. 345], *перипетія* [ПССУМ-4, с. 305], *розв'язка* [ПССУМ-4, с. 384], *переконання* [ПССУМ-4, с. 481].

³ Тут приклади наводимо за четвертим виданням словника: Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – 4-те вид., опрац. і допов. – Львів : БаК, 2012. – 536 с. (далі – ПССУМ-4).

Близько половини виявлених у словнику советизмів належить до лексичних росіянізмів. Це штучно насажені в українській мові слова, що витісняли питому або давно засвоєну лексику. Русифікатори запроваджували російські лексеми не тільки «на «порожні місця», що звичайно уможлиблюють чужомовні запозики в будь-якій мові, а й у тих випадках, коли російські слова непотрібні» [229, с. 43]. Іноді появу росіянізмів аргументували тим, що вони виражали нові відтінки значень, не властиві місцевим лексичним відповідникам, або були зручнішими однослівними виразниками значень, які раніше передавали сполуками слів (наприклад *цілинник, дружинник, автопоїлка, крупнопанельний*) [100, с. 21]. Але зазвичай слова вводили без жодної мотивації та наведення пояснень.

Немає сумнівів у російському походженні таких слів, як *обстановка*, що ним передавали значення «атмосфера взаємин, умови, обставини» [ПССУМ-5, с. 9], *наставник*, яке потрапило з російської мови в український синонімічний ряд *навчитель, направник, напутник, учитель* [ПССУМ-5, с. 233], *замисел*, що претендувало заступити українське *задум* [ПССУМ-5, с. 125], *дрож*, яке ввійшло в українську мову за наявності питомих *дрижаки* і *дриготи* [ПССУМ-5, с. 103], *навик*, що стало дублетом до слова *навичка* [ПССУМ-5, с. 232]. Продуктами радянської епохи є лексеми *розхлябаність* (українські відповідники *нехлюйство, недбальство*) [ПССУМ-5, с. 264], *пропуск* (*перепустка*) [ПССУМ-5, с. 307], *площадка* (*майданчик*) [ПССУМ-5, с. 323], *призовник* (*новобранець*) [ПССУМ-5, с. 267], *осколок* (*відламок, уламок, відломок, вломок*) [ПССУМ-5, с. 52]. У вжиток було введено слова *достойнство* замість українських *гідність* та *честь* [ПССУМ-5, с. 72], *порок* за наявності власних *недолік, хиба, гандж, дефект* [ПССУМ-5, с. 255], *передишка* (*передих, перепочинок*) [ПССУМ-5, с. 302], *пробойна* (*вирва, прірва, провалля, пробій, пролом*) [ПССУМ-5, с. 363], *пурга*, хоча в нашій мові здавна вироблено велику кількість слів для позначення цього явища природи: *хуртовина, метелиця, завірюха, завія, заметіль, хуга, віхола, сніговиця, сніговійниця, хвища*

[ПССУМ-5, с. 496], які викликають в уяві українського мовця певний образ, на відміну від семантично непрозорого російського відповідника.

У радянській Україні всю термінологічну лексику, створену на власномовній основі, було репресовано. Замість вилучених впроваджували терміни, прямо перенесені з російської мови. У словнику С. Й. Караванського зафіксовано такі приклади термінологічних запозичень із галузі хімії: **окислення** (український термін, який було замінено, – *окиснення*) [ПССУМ-5, с. 282], **латунь** (*мосяж, жовта мідь*) [ПССУМ-5, с. 226], **миш'як** (*мишак, арсен*) [ПССУМ-5, с. 220], **ртуть** (*живосрібло*) [ПССУМ-5, с. 115], **свинець** (*оливо*) [ПССУМ-5, с. 283], **олово** (*цина*) [ПССУМ-5, с. 498]; з галузі ботаніки: **лілія** (*лілея, крин*) [ПССУМ-5, с. 203]; з медичної галузі: **грижа** (*кила, пропуклина*) [ПССУМ-5, с. 174], **рак** (*пістряк*) [ПССУМ-5, с. 322].

Росіянізмами є всі військові терміни, адже мовою армії та флоту СРСР була російська. Словник наводить близько двох десятків таких слів, які й досі використовуються в українській термінології: **відділення** (український відповідник – *рій*) [ПССУМ-5, с. 384], **взвод** (*чота*) [ПССУМ-5, с. 508], **ротний** (*сотенний, сотник, командир сотні*) [ПССУМ-5, с. 425], **розсипний стрій** (*розстрільня*) [ПССУМ-5, с. 397], **караульний** (*стійкар, стійковий, вартовий*) [ПССУМ-5, с. 438] та ін.

Нині є потреба у формуванні власної української термінології, яка могла б конкурувати з російською. За переконанням С. Й. Караванського, конкурентоздатними українські терміни стануть лише в тому разі, якщо їх буде утворено з урахуванням традиції, за правилами українського словотвору, від українських коренів, тобто якщо вони спиратимуться на мовні особливості української мови, а не наслідуватимуть російські стандарти [89, с. 172].

Підміни зазнавали не лише іменники, а й слова інших частин мови. Часто російська лексема накладалася на весь синонімічний ряд. Наприклад, прикметник *жесткий* в російській мові вживається зі словами *волос, вода, условия, контроль, конструкция* тощо. Унаслідок «взаємозбагачення мов» цей прикметник і в українській мові почали поєднувати не лише з іменником *волос*

у значенні «товстий, цупкий» (*жорсткий волос*), а й із українськими відповідниками перелічених вище слів, не беручи до уваги, що правильними українськими формами тут є *тверда вода, важкі умови, суворий контроль, цупка конструкція* [ПССУМ-5, с. 117]. Такі прикметники, як *учбовий* (український відповідник – *навчальний*) [ПССУМ-5, с. 233], *неув'ядний* (*нетлінний, вічний, безсмертний, невмирущий, неминучий, непроминальний*) [ПССУМ-5, с. 263], *немислимий* (*неможливий, нездійсненний, неуювленний*) [ПССУМ-5, с. 258], *загорілий* (*засмаглий*) [ПССУМ-5, с. 137], *достойний* (*вартий, гідний*) [ПССУМ-5, с. 72], *погрібальний* (*похоронний, поховальний*) [ПССУМ-5, с. 347], *ударний* (*передовий (колектив), бойовий, пробивний (загін)*) [ПССУМ-5, с. 470] та багато інших, мігрували в українську мову неперекладеними. Вони стали широковживаними, витіснивши доречніші українські означення та нівелювавши в такий спосіб будь-яку потребу добору синонімів під час перекладу російських текстів.

Українську мову засмічено й чужорідними дієслівними формами. Якісно гірші з мовного погляду, вони, однак, за частотою вживання значно випереджають українські синоніми. Наприклад: *переживати* (українські *уболівати, тліти серцем, турбуватися, потерпати, тривожитися*) [ПССУМ-5, с. 468], *обрадувати* (*урадувати, утішити, втішити, потішити*) [ПССУМ-5, с. 476], *скрашувати* (*солодити, осолоджувати (гірку хвилину), полегшувати*) [ПССУМ-5, с. 424], *удостоїтися* (*сподобитися, мати честь, заслужити*) [ПССУМ-5, с. 430], *томити* (*млоїти, п'янити (серце, душу)*) [ПССУМ-5, с. 222], *розноситися* (*повівати, ширитися (про запах)*) [ПССУМ-5, с. 328].

Наведемо також приклади деяких слів західноєвропейського походження, позначених у словнику С. Й. Караванського як советизми. Це запозичення, що увійшли до української лексики за посередництва російської і витіснили раніше засвоєні іншомовні слова, яких не було у мові «старшого брата» або які своєю формою відрізнялися від запозичень, адаптованих у російській мові, а саме: *госпіталь* замість *шпиталь* [ПССУМ-5, с. 517], *синтаксис* замість *синтакса*

[ПССУМ-5, с. 412], *алмаз* замість *діама́нт* [ПССУМ-5, с. 91], *дюйм* замість *цаль* [ПССУМ-5, с. 496], *клоун* замість *арлекін* [ПССУМ-5, с. 8].

Під тиском асиміляційної політики в українській мові поширилися невластиві їй граматичні форми. Прихильники злиття мов усіляко обстоювали «активізацію закладених в українській мові словотворчих тенденцій за зразком російських моделей» [211, с. 270], зокрема, позитивно оцінювали інтенсивне поповнення українського словника активними дієприкметниками теперішнього часу. У словнику С. Й. Караванського виявлено значну кількість лексем з позначкою «советизм», що належать до активних дієприкметників: *надихаючий* [ПССУМ-5, с. 248], *всеохоплюючий* [ПССУМ-5, с. 64], *блукаючий* [ПССУМ-5, с. 211], *дозріваючий* [ПССУМ-5, с. 102] та ін. У праці «Секрети української мови» вчений, наголошуючи, що ці форми (активні дієприкметники) не характерні для української мови, їх не практикував народ і уникали класики, пропонує 19 способів заміни дієприкметникових зворотів природними українськими формами [89, с. 97–103]. У пригоді тут можуть стати іменники, прикметники, перефразування зворотів з дієприкметниками, ідіоматичні звороти тощо. Словник також подає варіанти заміни цих утворень: *діючий* – чинний, що має силу, в силі [ПССУМ-5, с. 506], *обтяжуючий* – обтяжливий, який обтяжує [ПССУМ-5, с. 277], *хвилюючий* – бентежний, тривожний [ПССУМ-5, с. 17], *підростаюче покоління* – доріст, молодь, молоде покоління [ПССУМ-5, с. 99], *невіруючий* – безвірник, атеїст, безбожник, недовірок, невіра [ПССУМ-5, с. 14] та ін.

Нову лексику творили шляхом копіювання одиниць «багатої і високорозвиненої» російської мови. Російські засоби словотвору нашаровувалися на українські корені, породжуючи префіксальні і суфіксальні утворення, які класифікуємо як морфологічні росіянізми.

Прикладами префіксальних росіянізмів, наведених у словнику, є *возз'єднання* (українські форми *злука*, *об'єднання*, *злучення*) [ПССУМ-5, с. 153], *примор'я* (*надмор'я*) [ПССУМ-5, с. 236], *обеззаражувати* (*зnezаражувати*) [ПССУМ-5, с. 156], *обманливий* (*оманливий*) [ПССУМ-5,

с. 283]. До суфіксальних належать такі нехарактерні для української мови іменники, як **доставка** (*достава, доставляння*) [ПССУМ-5, с. 100], **перестановка** (*перестанова, переставляння*) [ПССУМ-5, с. 308], **закладка** (*закладини, закладання*) [ПССУМ-5, с. 127], та прикметники **зловіщій** (*зловісний*) [ПССУМ-5, с. 152], **смолянистий** (*смоляний, смольний (дух)*) [ПССУМ-5, с. 428].

Правопис 1933 року вилучив з ужитку віддієслівні іменники на *-овання*, які виражали наслідок дії, назвавши їх неправильними. Натомість для передавання цього значення були введені ті самі слова, що й для поняття дії, – іменники на *-ування (-ювання)*. Ці форми в перших виданнях «Практичного словника...» зафіксовано як советизми: **розташування** (*розташовання*) [ПССУМ-4, с. 329], **мотивування** (*мотивовання*) [ПССУМ-4, с. 223], **нашарування** (*нашаровання*) [ПССУМ-4, с. 237], **формулювання** (*формульовання*) [ПССУМ-4, с. 483]. Зразками штучного копіювання російських способів словотвору є прикметники зі складником *-подібний*: **серцеподібний** [ПССУМ-5, с. 410], **сіткоподібний** [ПССУМ-5, с. 414], **клиноподібний** [ПССУМ-5, с. 177] тощо, які заступили українські прикметники з суфіксами *-уват(ий), -юват(ий)*: *серцюватий, сіткуватий, клинуватий*. Такими заходами українську мову позбавляли продуктивних словотворчих моделей, а фактично – творчих можливостей, що призводило до гальмування її природного розвитку.

Лексичні одиниці, утворені калькуванням, становлять другу за кількістю групу советизмів у словнику С. Й. Караванського. У радянському мовознавстві калькування російських слів та висловів, тобто копіювання їх шляхом буквального перекладу кожної частини оригіналу, вважали способом збагачення словника української літературної мови [211, с. 268]. До калькованих слів, які поширилися в Україні, належать: **взаємовідносини** [ПССУМ-5, с. 183], **військовослужбовець** [ПССУМ-5, с. 8], **головоломний** [ПССУМ-5, с. 171], **дорогоцінний** [ПССУМ-5, с. 17], **різноколірний** [ПССУМ-5, с. 180], **призупиняти** [ПССУМ-5, с. 314], **наштовхуватися** [ПССУМ-5, с. 331] та ін., творці яких брали за основу російські лексеми і добирали до них або до

їхніх структурних елементів українські відповідники. Але на відсутність потреби в такому копіюванні вказує низка синонімів до кожного з цих слів, які відомі українській мові, а саме: *стосунки, взаємини, зносини; армієць, солдат, вояк, військовик; карколомний, головокрутний, складний, каверзний; безцінний, коштовний, дорогий; барвистий, веселковий, ряснобарвний, різнобарвний, стобарвний, строкатий; відкладати, призатримувати; подибувати, виявляти, натрапляти, натикатися.*

Семантична структура калькованих лексем часто була непрозорою, і лише знання російських відповідників допомагало з'ясувати їхнє значення. Наприклад, лексему **переддвер'я** [ПССУМ-5, с. 302] можна зрозуміти лише завдяки зворотному перекладу російською, де слово **преддверие** означає «час перед якоюсь подією» [214]. В українській мові для вираження цього поняття існує традиційне слово *переддень*. Тобто для розуміння слів, які потрапляли до українських словників, а згодом з'являлися на сторінках преси та літературних творів, мовець потребував посередництва російської, що лише підсилювало тезу про неперспективність та другорядність української мови.

Практиці «перелицювання» [87] завдячуємо появою напівкальок, утворених за зразком російських лексем з українських та штучно перенесених в українську елементів. Наприклад: **відзвук** (українські відповідники – *відгук, луна, відгомін, відголос*) [ПССУМ-5, с. 50], **перегин** (*надужиття, надуживання, зловживання*) [ПССУМ-5, с. 236], **посадова особа** (*урядовець, службовець, посадовець*) [ПССУМ-5, с. 477], **без зупинки** (*без упину, без угаву, без спини*) [ПССУМ-5, с. 15], **обоюдогострий** (*двогострий, двосічний*) [ПССУМ-5, с. 86], **відсебятина** (*вільність, відсебеньки*) [ПССУМ-5, с. 57], **двократно** (*двічі, дворазово*) [ПССУМ-5, с. 85].

На деякі українські слова перенесено значення з російської мови. Зразками семантичних кальок є прикметники **стрімкий** [ПССУМ-5, с. 379] і **знаменитий** [ПССУМ-5, с. 154]. Прикметник *стрімкий* раніше вживали в українській мові як синонім до слів *високий, тонкий, крутий, прямовисний*, і лише в радянські часи він набув значення, спільного з російською лексемою

стремительный (визначальну роль у цьому відіграла звукова подібність слів). У новому значенні він витіснив питомі слова *рвучкий, поривчастий, шпаркий, різкий, прудкий, розгонистий, навальний, нестримний*. Так само прикметник *знаменитий*, набувши російського значення «відомий, славнозвісний», заступив слова *знаний, славетний, уславлений, знакомитий* і водночас втратив своє первісне значення – «чудовий, надзвичайний».

За допомогою калькування в українську мову потрапляли й російські усталені мовні звороти. Так, послівними перекладами є вислови *на перших порах* [ПССУМ-5, с. 339], *вивергати прокльони* [ПССУМ-5, с. 404], *викупляти вину* [ПССУМ-5, с. 336], *осіняти хрестом* [ПССУМ-5, с. 495], *як би не так!* [ПССУМ-5, с. 10]. Чужі за своєю сутністю, формою і звучанням вони були накинуті українській мові без урахування того, що вона вже має лексеми та сталі вислови з аналогічним значенням: *попервах, спочатку; гнівно розмовляти, садити чортами; покутувати, нести пошту; хрестити, класти хрест на; аякже*.

Отже, проаналізований матеріал «Практичного словника синонімів української мови» С. Й. Караванського є наочним прикладом деструктивного впливу радянської мовної політики на систему української мови. Заходи, спрямовані на перешкоджання вільному розвитку української мови та її зближення з російською, призводили до спотворення української лексики, викорінення питомих рис, «що роблять... мову своєрідною, багатую, цікавою й здатною до самовідтворення» [234, с. 5], а зрештою, до знищення самобутності української мови. Те, що советизми як відлуння комуністичного керування мовними процесами не лише введені до словника, а функціонують і нині (наприклад, у живомовному спілкуванні) нарівні з українськими відповідниками, є свідченням того, яким глибоким стало їхнє проникнення в мову.

3.2. Деідеологізація найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій у лексикографічній практиці пострадянського періоду

Дійсність тоталітарного суспільства суперечила офіційній пропаганді, і, незважаючи на постійний ідеологічний тиск, втілений у проголошуваних словах та гаслах, замість стереотипного, однакового в усіх мислення і стереотипних моделей поведінки насправді вироблялося подвійне мислення, а разом з ним – подвійне життя, що дедалі більше розмивали тоталітарну систему. Руйнування радянського тоталітарного режиму відбувалося разом із руйнуванням його живильного середовища – тоталітарної мови. Зникла з ужитку велика кількість слів і словосполучень, виявивши насправді відсутність реальних денотатів (*комунізм, країна рад, ленінізм* тощо). Від попередньої епохи лишилися тексти цією мовою, які втратили свою значущість та функціональність у новий час. Такі самі процеси відбувалися понад півстоліття тому і в Німеччині одночасно з крахом нацизму, коли «той чи той вираз, що видавався вічним і абсолютно незнищеним, раптово втрачав голос: він зникав разом із ситуацією, яка його породила, і, як закам'янілість, буде колись про неї свідчити» [94, с. 3].

Розпад Радянського Союзу зумовив значні зміни в соціально-політичному житті українського суспільства. Події кінця ХХ – початку ХХІ століття супроводжувалися зміщенням політичних оцінок, переорієнтацією суспільної свідомості, перебудовою світоглядних настанов, трансформацією системи ціннісних орієнтацій, що було пов'язано насамперед із втратою своїх позицій у суспільстві тоталітарної комуністичної ідеології, яка в період існування СРСР була визначальним чинником «конструювання» радянської реальності та людської свідомості. Як зазначає О. С. Забужко, «відбувається поступовий перехід від притаманної тоталітарній свідомості ...картини світу, ...від світоглядної одномірності до складної і суперечливої, значно менше зраціоналізованої, але натомість куди реалістичнішої, наділеної всією повноважністю живого життя картини світу» [71, с. 5].

Деідеологізація як відхід від ідеології радянського тоталітаризму та відмова від ідеологічних цінностей СРСР, що відбувається в різних сферах життя суспільства, знайшла вияв і в мові, передусім у її лексичній системі, численні елементи якої зазнають семантичного переосмислення, значеннєвого оновлення, зняття тенденційних ідеологічних нашарувань і заборон. Деідеологізація семантики лексичних одиниць є одним з основних динамічних процесів у сучасній українській лексикографічній практиці. Звільнення значень номінативних одиниць від схвальних або несхвальних конотацій дослідники співвідносять зі стиранням на сучасному етапі оцінних опозицій, що відігравали провідну роль у радянській тоталітарній картині світу [79, с. 67; 91, с. 91; 104, с. 238; 191, с. 107; 209, с. 110; 254, с. 666].

Процесами деідеологізації охоплено насамперед суспільно-політичну лексику, семантика одиниць якої залежить від світоглядних, політичних і моральних поглядів суспільства [97, с. 10] та пов'язана з конкретною історико-політичною ситуацією [46, с. 30], а отже, певним чином відображає життя соціуму у той чи той період. «Суспільно-політичний словник, – зазначає В.В. Жайворонок, – як одна з мікросистем загальномовного словника народжується самою історією... Час інтенсивно змінює політичний словник, тим самим переосмислення вже існуючих у мові слів і висунення у їхній семантичній структурі на перший план соціально важливих... значень демонструють об'єктивний розвиток політичного терміна» [64, с. 29]. Під впливом інтенсивних змін у політичному житті нашої країни відбуваються зміни в суспільно-політичному словнику, зокрема найменуваннях політичних партій, рухів та ідеологічних течій, що виявляється як у поповненні політичної мови новими поняттями, так і в переосмисленні наявних термінів з огляду на відхід від ідеологічних настанов попереднього періоду.

З метою виявлення змін у семантиці лексичних одиниць і з'ясування ступеня звільнення дефініцій від ідеологічного наповнення здійснено порівняльний аналіз тлумачень слів у словниках радянської та пострадянської доби. Джерелом дослідження стали матеріали «Словника української мови» в

11-ти томах, «Великого тлумачного словника сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусла (2009 р.) (далі – ВТССУМ), «Словника української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (2012 р.) (далі – СУМЖ), «Словника української мови» у 20-ти томах (Т. I–VI, 2010–2015 рр.) (далі – СУМ-20). Також для зіставлення дефініцій залучено тлумачення «Оксфордського словника» (2015 р.) (Oxford Advanced Learner's Dictionary – OALD).

Порівняльний аналіз словникових статей сучасних лексикографічних праць та «Словника української мови» в 11-ти томах свідчить про те, що СУМ-11, його дефініції та ілюстрації лишаються тією основою, від якої відштовхуються лексикографи під час творення кожного нового словника. «Сьогодні будь-який новий український словник так чи інакше спирається на здобутки цієї праці» [90, с. 278], до того ж, як зазначає В. В. Німчук, «бачимо якесь прагнення дотримуватися «канону» СУМа» [150], що не завжди є виправданим.

Проаналізувавши тлумачення суспільно-політичних лексем у сучасних словниках, спостерігаємо у всіх дефініціях ознаки звільнення смислової структури від нашарувань, що відображали колишню ідеологічну спрямованість. Критеріями деідеологізації лексичних одиниць визначаємо звільнення значень від ідеологічних сем радянської доби, відсутність у дефініціях ідеологічних зворотів, слів-експресивів, оцінних прикметників та інших словникарських прийомів ідеологізації, а також розширення сфери функціонування лексем унаслідок співвіднесення їх із відповідними поняттями, властивими сучасним реаліям життя. Дослідження лексикографічного опису семантичної структури слів дає підстави диференціювати їх за ступенем деідеологізації – лексеми, тлумачення яких повністю звільнене від ідеологічного наповнення, і такі, визначення яких зберігає ознаки зв'язку з комуністичною ідеологією [173, с. 40].

Для сучасного лексикографічного опрацювання лексики характерна переорієнтація на об'єктивність тлумачення слів, що виражали стрижневі поняття та ідеї радянського політичного дискурсу. Семантика ключових

складників мовної картини світу тоталітарного суспільства звільняється від ідеологічного наповнення шляхом деактуалізації значень соціалістичного змісту, що підтверджується порівнянними даними словників. Наприклад, лінгвоідеологему *марксизм*, яка входила до ядра концептосфери радянської новомови, у СУМі-11 кодифіковано з позитивним конотативним значенням: **МАРКСИЗМ**. Наука про найзагальніші закони розвитку природи й суспільства, про революцію пригноблених та експлуатованих мас, про перемогу соціалізму в усіх країнах і побудову комунізму; основоположниками її були К. Маркс і Ф. Енгельс. *Марксизм є теорія визвольного руху пролетаріату* (Ленін, 21, 1950, 189) [СУМ-11, IV, с. 629]. У сучасних словниках запропоновано нейтральне та неупереджене трактування цієї лексеми: **МАРКСИЗМ**. Економічне і політичне вчення, основоположниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс [ВТССУМ, с. 647]; **МАРКСИЗМ**, *політол.* Філософське, ідеологічне, політико-економічне вчення, назване за ім'ям його засновника К. Маркса [СУМЖ, с. 526]. Порівняно з визначенням СУМа-11, в обох сучасних словниках наведено цілком нові формулювання дефініції, тобто представлено зразки повністю деідеологізованого тлумачення лексеми.

У випадку словникового визначення лексичної одиниці *більшовизм* маємо приклад зміни конотативного статусу слова на кардинально протилежний. За радянської доби лексема *більшовизм* функціонувала з позитивним оцінним значенням, її дефініцію сформульовано в емоційно піднесеній формі: **БІЛЬШОВИЗМ**. Ідейні, теоретичні, стратегічні й тактичні основи революційного пролетарського руху та революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне, розроблені В. І. Леніним на основі досвіду боротьби російського і міжнародного робітничого класу. [...] *Більшовизм... дав теорію у програму і тактику для світового комуністичного руху* (Біогр. Леніна, 1955, 209) [СУМ-11, I, с. 187]. Однак нині у зв'язку з критичним переосмисленням минулого слово набуває несхвальних конотацій: **БІЛЬШОВИЗМ**. 1. *іст.* Ідейна течія і політичний рух радикальних марксистів на початку ХХ ст. у Російській імперії, які мали на меті захоплення влади і

встановлення диктатури пролетаріату, а в подальшому – будівництво соціалізму і комунізму; ...2. *перен.* Вияв крайнього екстремізму, ідеологічного фанатизму, політичної нетерпимості, схильності до насильства [СУМ-20, I, с. 518]. Часова характеристика «історичне», якою супроводжується слово, вказує на те, що воно вийшло з активного вжитку носіїв мови, оскільки позначає явище, якого не існує в сучасному житті. Такі лексичні одиниці, що їх дослідники кваліфікують як радянізми, оскільки вони називають реалії та поняття, що побутували в часи існування СРСР [85, с. 36; 91, с. 88; 209, с. 116], за висловом І. Б. Левонтіної, є «словами-свідками» попередньої доби, характеризують її суспільно-політичну систему і відходять разом із цією добою [120, с. 94]. Негативно-оцінне забарвлення розглянутої лексичної одиниці посилюється наведеним у словниковій статті ілюстративним матеріалом: – *А я не примирюсь! Не можу! – скрикнула Марія Миколаївна, згадавши синів, яких загибель вона призвичаїлась ставити на карб більшовизмові (В. Підмогильний); Більшовизм – це антипод плюралізму та демократії, повне заперечення позиції особистості (з публіц. літ.) [СУМ-20, I, с. 518].*

Трактування інших ключових концептів радянської ідеології у сучасних лексикографічних джерелах не цілком позбавлене ідеологічного навантаження. Розглянемо способи опису в «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка семантики номінативних одиниць *комунізм* та *соціалізм*: **КОМУНІЗМ.** 1. Один із різновидів утопічного соціалізму, що ґрунтується на принципі соціальної рівності – спільності майна, обов’язковій праці, справедливому розподілі продуктів праці; безкласове суспільство. *Воєнний к.* (*іст.*: у період громадянської війни 1918–1920 рр. – економічна політика радянської влади, головними рисами якої були загальна трудова повинність, централізоване керівництво промисловим виробництвом і розподілом, обов’язкове здавання державі селянами за рознарядкою всіх надлишків продовольства за твердою ціною); *Первісний к.* (докласовий лад первісної родової общини із суспільною власністю на засоби й продукти виробництва). 2. Теорія і тактика пролетарської революції та побудови комуністичного

суспільства (створена Марксом, Енгельсом і Леніним) [СУМЖ, с. 452]; **СОЦІАЛІЗМ**. 1. Суспільний лад, основою виробничих відносин якого є державна власність на засоби виробництва. *Мета соціалізму*. 2. Учення про встановлення такого соціального ладу. *Науковий с.* 3. з *озн.* Назва різних учень про реформу суспільства на основі зрівняльності і згладжування суспільних суперечностей. *Християнський с.; Утопічний с.* [СУМЖ, с. 1078].

Дефініції лексем *комунізм* та *соціалізм* не містять оцінних прикметників, які надавали їм у СУМі-11 позитивної цінності, однак, як і в словнику радянської доби, обсяг тлумачень лишається надто розлогим, непропорційно великим порівняно з іншими лексичними одиницями, що, на думку А. Вейсберга, є прикметною рисою словникового тлумачення ідеологічно значущих термінів і понять в умовах тоталітаризму [254, с. 660]. Окрім того, зберігається колишня диференціація понять: виокремлено різновиди комунізму та соціалізму – *воєнний комунізм, первісний комунізм, науковий соціалізм, утопічний соціалізм* – як необхідні мовцям для розрізнення. Отже, у дефініціях лексем спостерігаємо імпліцитні та експліцитні ознаки зв'язку з комуністичною ідеологічною доктриною, що свідчить про їх неповну, або часткову деідеологізацію.

Порівняємо наведені пояснення концептів *комунізм* та *соціалізм* з формулюваннями «Оксфордського словника»: **Communism** – 1) a political movement that believes in an economic system in which the state controls the means of producing everything on behalf of the people. It aims to create a society in which everyone is treated equally. 2) the system of government by a ruling Communist Party, such as in the former Soviet Union [OALD] (**Комунізм** – 1) Політичний рух, що покладає надії на економічну систему, в якій держава контролює всі засоби виробництва від імені народу. Його мета – створення суспільства, в якому до всіх буде однакове ставлення. 2) Система правління під керівництвом Комуністичної партії на зразок такої, як у колишньому Радянському Союзі⁴); **Socialism** – a set of political and economic theories based on the belief that everyone

⁴ Тут і далі переклад наш. – І. Р.

has an equal right to a share of a country's wealth and that the government should own and control the main industries [OALD] (**Соціалізм** – сукупність політичних та економічних теорій, які ґрунтуються на переконанні, що кожна людина має рівні права на частку матеріальних благ країни і що держава повинна володіти основними галузями промисловості та контролювати їх). Конотативний елемент семантики слів є ідеологічно нейтральним і відображає незаангажований підхід до трактування політичних лексичних одиниць. Окрім того, соціалізм тут потрактовано не як реальний суспільний лад, що є притаманним для тлумачень у радянських і сучасних українських словниках (порівняємо: **СОЦІАЛІЗМ**. Суспільний лад, основою виробничих відносин якого є державна власність на засоби виробництва [ВТССУМ, с. 1360]; **СОЦІАЛІЗМ**. 1. Суспільно-політичний лад, основою виробничих відносин якого є державна власність на засоби виробництва і як мета та ідеал висувуються принципи соціальної справедливості, свободи, рівності [СУМ-20, с. 9]), а як низку політичних та економічних теорій.

Руйнуванням мовних стереотипів радянської ідеології є сучасне лексикографічне представлення слова *партія*. У моноідеологічному суспільстві радянського періоду за цією лінгвідеологією було закріплено значення «Комуністична партія Радянського Союзу»: **ПАРТІЯ**. 1. Добровільний бойовий союз односторонців-комуністів, організований з представників робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції Радянського Союзу; Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС; до 1919 р. – РСДРП, до 1956 р. – ВКП (б)) [СУМ-11, VI, с. 79]. Політичні зрушення в українському суспільстві зумовили переосмислення цього терміна відповідно до сучасних потреб: **ПАРТІЯ**. 1. Політична організація, яка виражає інтереси суспільного класу або його прошарку, захищає його інтереси і керує ним у досягненні певних цілей та ідеалів [ВТССУМ, с. 890]; **ПАРТІЯ**. 1. Політична організація. *Правляча п.; Партія влади; П. зелених* [СУМЖ, с. 721]. Визначення засвідчують звільнення слова від ідеологічної семи, що обмежувала його значеннєве поле, а також розширення сфери функціонування лексеми. Простежується бажання надати

слову значення, що відбивало б реальну картину політичного життя сучасної України, хоча водночас зазначимо, що тлумачення ВТССУМа не позбавлене класового підходу, який був характерним для пролетарсько-більшовистського трактування суспільно-політичної лексики. Для порівняння наведемо дефініцію лексеми *partia*, запропоновану в «Оксфордському словнику»: **Party** – a political organization that you can vote for in elections and whose members have the same aims and ideas [OALD] (**Партія** – політична організація, за яку ви можете голосувати на виборах і члени якої мають ті самі цілі та ідеї).

Важливим для радянського тоталітарного дискурсу, основу якого становила система стійких аксіологічних опозицій, був дихотомічний поділ концепту *демократія*: **Буржуазна демократія** – політичний лад, при якому парламентаризм є прикриттям диктатури буржуазії [СУМ-11, II, с. 239]; **Народна демократія** – нова форма політичної організації суспільства, яка виникла в ряді країн Східної й Центральної Європи та Азії після другої світової війни – одна з форм диктатури пролетаріату [СУМ-11, V, с. 175]. Семантична трансформація поняття *демократія* в сучасних словниках порівняно з визначенням СУМа-11 полягає у відкиданні експліцитно виражених оцінних характеристик: дефініції не містять ідеологічного протиставлення «видових різновидів» демократії і відповідають сучасному слововжитку: **ДЕМОКРАТІЯ**. 1. Політичний лад, при якому верховна влада належить народові [СУМЖ, с. 220]; **ДЕМОКРАТІЯ**. Форма управління, політичний лад, за якого верховна влада належить народові [ВТССУМ, с. 283]; **ДЕМОКРАТІЯ**. 1. Форма державно-політичного ладу, побудована на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності і свободи [СУМ-20, IV, с. 115].

Отже, сучасна лексикографічна інтерпретація ключових одиниць радянської ідеологічної концептосфери демонструє втрату ними позитивної оцінної характеристики і нейтралізацію їхньої семантики, а в деяких випадках – набуття негативного відтінку значення або перехід у пасив мови. Відбувається, за висловом Н. О. Купіної, «деформація та десакралізація символів-святинь»

[116, с. 77] радянської доби, що є наслідком звільнення мовної свідомості від ідеологічного тяжіння.

Зміну негативної оцінки на нейтральну спостерігаємо в ході «реабілітації» політичних лексем, які раніше асоціювалися з ідеологічно ворожим табором. Про намагання усунути семантичні деформації, сформовані під тиском радянської ідеології, свідчить визначення номінації *капіталізм*, яка вже не характеризується як «остання класово антагоністична суспільно-економічна формація»: **КАПІТАЛІЗМ**. Суспільний лад, в основі якого лежать приватна власність на засоби виробництва, використання найманої праці і ринкова економіка [СУМЖ, с. 420]. Аналогічну дефініцію лексеми *капіталізм* пропонує й «Словник української мови» у 20-ти томах [СУМ-20, VI, с. 733]. Наведене тлумачення дає підстави стверджувати, що семантика слова звільняється й від політичних нашарувань, а отже, трактування цієї лексеми в сучасних словниках деідеологізується та деполітизується. Водночас у визначенні цієї лексичної одиниці у ВТССУМі зроблено акцент на класовому поділі суспільства: **КАПІТАЛІЗМ**. Суспільний лад, в основі якого лежать різні форми приватної власності на засоби виробництва, ринкова економіка і громадянське суспільство, яке складається з двох основних класів – власників засобів виробництва і найманих робітників [ВТССУМ, с. 521], що демонструє збереження складової радянської свідомості у межах словникового трактування. Порівняємо це тлумачення з визначенням в англійському джерелі: **Capitalism** – an economic system in which a country's businesses and industry are controlled and run for profit by private owners rather than by the government [OALD] (**Капіталізм** – економічна система, за якої бізнес і промисловість з метою отримання прибутку перебувають під контролем та управлінням приватних власників, а не уряду). Отже, зіставивши визначення, робимо висновок, що наявність у тлумаченні лексичної одиниці формулювань, які відображають радянські суспільні стереотипи, обмежує її семантичне поле.

Прагнучи уникнути аксіологізації дефініцій, автори словників відмовляються від використання характеристик, прийнятих у радянській

лексикографії. Найчастіше це виявляється у відкиданні прикметників ідеологічного змісту з негативною оцінністю на зразок «буржуазний», «дрібнобуржуазний», «реакційний», «націоналістичний», «ворожий», «опортуністичний», «капіталістичний» тощо, які мали спільне ідеологічне значення «некомуністичне», «несоціалістичне», а також просторово-часових формулювань «у капіталістичних країнах», «у буржуазних країнах», «у буржуазному суспільстві», «у дореволюційній Росії на початку ХХ ст.» та ін., що вказували на існування «чужого», «буржуазного» світу з притаманними йому ознаками. Наприклад, у визначеннях лексеми *анархізм* усунуто ідеологічно забарвлені кваліфікатори «ворожа марксизмові дрібнобуржуазна політична течія» [СУМ-11, I, с. 42]: **АНАРХІЗМ**. 1. Політична течія, що заперечує будь-яку державну владу, організовану політичну боротьбу [ВТССУМ, с. 28]; Суспільно-політична течія, що проповідує анархію [СУМЖ, с. 24]; 1. Політична течія, яка заперечує державну владу і виступає за необмежену свободу особистості [СУМ-20, с. 205]; у дефініціях слова *монархізм* – «реакційний політичний напрям» [СУМ-11, IV, с. 794]: **МОНАРХІЗМ**. 1. Політичний напрям, що обстоює монархію як єдину форму державної влади [ВТССУМ, с. 687]; Політичний напрям, що визнає монархію єдиною формою державної влади [СУМЖ, с. 560]; у тлумаченні лексичної одиниці *федералізм* – «дрібнобуржуазна течія» [СУМ-11, X, с. 572]: **ФЕДЕРАЛІЗМ**. 2. Політичний рух або течія в ряді країн, які домагаються встановлення федерального устрою [СУМЖ, с. 1218]; *конституціоналізм* – «буржуазна течія» [СУМ-11, IV, с. 266]: **КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ**. Течія в політиці й науці державного права, що визнає конституційну монархію найкращою системою управління [СУМЖ, с. 455]; *троцькізм* – «ворожа марксизму-ленінізму і міжнародному комуністичному рухові ідейно-політична дрібнобуржуазна течія» [СУМ-11, X, с. 286]: **ТРОЦЬКІЗМ**, *політол.* Ідейно-політична ліворадикальна течія в робітничому русі, що виникла на початку ХХ ст. в Росії як різновид меншовизму [СУМЖ, с. 1174]; *слов'янофільство* – «реакційний суспільно-політичний напрям» [СУМ-11, IX, с. 374]:

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО. 1. У Росії середини ХІХ ст. – один із напрямів суспільної й філософської думки, представники якого висували ідею особливого, самобутнього розвитку Росії, відмінного від розвитку західноєвропейських країн [СУМЖ, с. 1065]; *радикал* – «у капіталістичних державах» [СУМ-11, VIII, с. 428]: **РАДИКАЛ.** [...] // Член партії, що обстоює принципи радикалізму [СУМЖ, с. 943]; *консерватор* – «у деяких капіталістичних країнах» [СУМ-11, IV, с. 263]: **КОНСЕРВАТОР.** 2. Член консервативної політичної партії [СУМЖ, с. 454] тощо. Отже, завдяки відкиданню ідеологічних маркерів у розглянутих тлумаченнях відбувається зміна конотації слів з негативної, вираженої цими маркерами, на нейтральну. Характеристика семантики номінативних одиниць цілком відповідає сучасному слововжитку.

Констатуємо також зміну в «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка негативної конотативної семантики слова *націоналізм*, що була закладена в семах «реакційна буржуазна ідеологія й політика», «зверхність національних інтересів над соціальними», «панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої», «розпалює національну ворожнечу» [СУМ-11, V, с. 232], на позитивну, яка закріплюється у такому семному складі: **НАЦІОНАЛІЗМ.** 1. Ідеологія та політика, що ґрунтується на ідеях національної гідності, національних інтересів, національного патріотизму. 2. Рух пригнобленої нації, народу за незалежність, державну самостійність [СУМЖ, с. 614]. Нове, порівняно з СУМом-11, тлумачення цього поняття свідчить про його переосмислення щодо реалій сьогодення і співвіднесення у свідомості сучасної людини з уявленнями про патріотизм, незалежність та самостійність, а отже, є зразком повної деідеологізації семантики цього слова, втрати негативного забарвлення, нав'язаного радянською пропагандою.

Аналіз словникового матеріалу дав змогу виявити абсолютно нові формулювання дефініцій багатьох слів на позначення політичних партій, рухів та ідеологічних течій, які в радянській політичній комунікації асоціювалися з ворожим ідеологічним табором: **ЛІБЕРАЛІЗМ.** 1. *політол.* Ідеологічна і

соціально-політична течія, яка обстоює мирний, реформістський шлях здійснення соціальних перетворень, парламентський устрій, широкі політичні свободи та вільне підприємництво [СУМЖ, с. 500]; **СІОНІЗМ**. Громадський рух, що проголошує своєю метою відродження єврейської національної самосвідомості і створення єврейської держави в Палестині [СУМЖ, с. 1050]; **МАХНОВЩИНА**. Збройна боротьба селянсько-анархістських формувань в Україні проти УНР, німців, Гетьманату, Директорії, білогвардійців і радянської влади в 1918–1924 рр., очолювана отаманом Н. І. Махном [ВТССУМ, с. 653]; *іст.* В Україні 1918–1921 рр. – політично-збройний рух під проводом отамана Н. Махна [СУМЖ, с. 532–533]; **МЕНШОВИЗМ**, *іст.* У російській соціал-демократії на початку 20-х рр. 20 ст.: фракційний рух, що протистояв більшовизму [ВТССУМ, с. 659]; У російській соціал-демократії початку ХХ ст. – фракційна течія, що протистояла в багатьох суспільно-політичних питаннях більшовизму [СУМЖ, с. 1050]; **РЕВІЗІОНІЗМ**, *політол.* Політична течія, яка стверджує необхідність перегляду (ревізії) основних положень марксизму-ленінізму [СУМЖ, с. 951]; **ЦЕНТРИЗМ**. Течія у політиці, що займає проміжне положення між реформістською та консервативною течіями [ВТССУМ, с. 1581]; У діяльності парламенту та інших виборних органів влади – позиція фракцій, проміжна між «лівим» і «правим» крилом подібних органів [СУМЖ, с. 1255]; **НАРОДНИЦТВО**, *політол.* У Росії другої половини ХІХ ст. – суспільно-політичний рух, який ідеалізував селянську общину і через неї вважав можливим перехід до соціалізму [СУМЖ, с. 603] та ін. Нові формулювання номінативних одиниць відповідають сучасному незаідеологізованому сприйняттю понять суспільно-політичної сфери. Переосмислення змісту політичних термінів, які у радянський період зазнали значних семантичних модифікацій, стало наслідком руйнування колишніх суспільних стереотипів та переоцінки всієї попередньої історії.

Однак зауважимо, що не всі тлумачення найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій і номінацій їхніх представників позбавлені рудиментів радянської ідеології. Особливо це помітно в дефініціях ВТССУМа:

ЛІБЕРАЛІЗМ. 1. Політичний напрям, який в епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій обстоював свободу буржуазії [ВТССУМ, с. 616]; **ТРОЦЬКІЗМ.** Ідейно-політична дрібнобуржуазна течія в робітничому русі, що виник на початку 20 ст. [ВТССУМ, с. 1480]; **ФЕДЕРАЛІЗМ.** 3. Дрібнобуржуазна течія анархістського типу [ВТССУМ, с. 1530]; **СІОНІЗМ.** Націоналістична ідеологія і політична практика, що виникли наприкінці 19 ст. у середовищі єврейської буржуазії ряду країн [ВТССУМ, с. 1324]; **ЗАХІДНИЦТВО,** *іст.* Буржуазна ідеологія періоду розкладу кріпосництва, яка обстоювала західноєвропейський капіталістичний шлях розвитку для Росії; прот. слов'янофільство [ВТССУМ, с. 433]; **СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО.** 1. У Росії середини 19 ст. – суспільно-політичний напрям, представники якого висували ідею особливого, самобутнього розвитку Росії, відмінного від розвитку капіталістичного Заходу... [ВТССУМ, с. 733]; **ТРУДОВИК.** У дореволюційній Росії на початку 20 ст. – член дрібнобуржуазної політичної організації народницького напрямку в Державній думі [ВТССУМ, с. 1482]; **РАДИКАЛ.** 1. Представник деяких політичних партій, які вимагають проведення демократичних реформ із збереженням буржуазного ладу [ВТССУМ, с. 1195]; **ОДЗОВІСТИ,** *іст.* Опортуністична група, що утворилася в РСДРП в 1908 р. [ВТССУМ, с. 827].

Тлумачення зберігають негативне забарвлення конотації лексем, означене маркерами «дрібнобуржуазна», «буржуазна», «буржуазний», «капіталістичний», «націоналістична», «опортуністична», «буржуазія» тощо, які в радянські часи використовували для зіставлення певного поняття з ідеологічно антагоністичною політичною системою. Уживання їх у сучасних дефініціях свідчить про збереження ідеологічного статусу цих лексем і неузгодженість словникового визначення з новими реаліями.

Зазначимо, що в словниках запропоновано нове визначення лексеми *опортунізм*, яка разом із похідним прикметником «опортуністичний» у СУМі-11 виконувала роль оцінного компонента тлумачень суспільно-політичних номінативних одиниць. Порівняємо: **ОПОРТУНІЗМ.** Ворожа

марксизму-ленінізму течія в робітничому русі і всередині пролетарських партій, яка підпорядковує класові інтереси пролетаріату інтересам буржуазії, проповідує угодовство, співробітництво з буржуазією, відмову від класової боротьби, від соціалістичної революції і диктатури пролетаріату [СУМ-11, V, с. 724] – **ОПОРТУНІЗМ**. Пристосовництво, безпринципність [ВТССУМ, с. 849]; *книжн.* Пристосуванство, угодовство, безпринципність [СУМЖ, с. 690]. Визначення цієї лексеми звільняються від штучно накинута їй ознак зв'язку з теорією класів та класової боротьби і деполітизуються. Тому використання у ВТССУМі в дефініції слова *одзовісти* прикметника «опортуністичний» викликає негативні асоціації з ідеологізованими оцінними визначеннями радянського періоду і не відповідає сучасним вимогам до словникарства.

Відгомоном попередньої доби є тлумачення слова *реакціонер*, що, як і інші численні визначення в сучасних словниках, без змін було запозичене з СУМа-11: **РЕАКЦІОНЕР**. Прибічник політичної реакції. // Запеклий ворог усього нового, прогресивного [ВТССУМ, с. 1204]. У визначенні вжито експресивну словосполуку «запеклий ворог», що формує негативне уявлення про осіб, позначених цією лексемою. Загалом використання експресивів у дефініціях слів було поширеною тенденцією СУМа-11. Погоджуємося з думкою О. В. Калиновської, що експресиви виконували роль оцінно значущої лексики в радянському тоталітарному дискурсі, були «засобом створення ідеологічного контексту найвищого ступеня оцінності» [81, с. 223]. Тому вживання їх у сучасних словниках не сприяє об'єктивній, позбавленій ідеологічних наростів репрезентації лексичних одиниць. Порівняємо це тлумачення з визначенням в «Оксфордському словнику», яке не містить жодних додаткових оцінних конкретизаторів: **Reactionary** – a person who is opposed to political or social change [OALD] (**Реакціонер** – особа, яка налаштована проти політичних або соціальних змін).

Ідеологізованим лишається у ВТССУМі визначення лексеми *націоналізм*. Відкидання атрибутів «реакційна буржуазна» не звільнило її від негативної конотації, загалом це тлумачення майже не відрізняється від наведеного в

СУМi-11, за винятком третього значення: **НАЦІОНАЛІЗМ**. 1. Ідеологія й політика, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу. 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів. 3. Рух за збереження і розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва і т. ін.; патріотизм [ВТССУМ, с. 744]. А ось як трактується аналізована лексема в «Оксфордському словнику»: **Nationalism** – 1) the desire by a group of people who share the same race, culture, language, etc. to form an independent country. ◇ *Scottish nationalism*. 2) (sometimes *disapproving*) a feeling of love for and pride in your country; a feeling that your country is better than any other [OALD] (**Націоналізм** – 1) Бажання групи людей, які належать до одного народу і мають одну культуру, мову тощо, сформувати незалежну державу. ◇ *Шотландський націоналізм*. 2) (у деяких випадках з *осудом, несхваленням*) Почуття любові та гордості за свою країну; відчуття, що твоя країна краща, ніж будь-яка інша). У цілому номінація має позитивну маркованість, але присутній і відтінок негативної оцінки. Як зазначають дослідники цього поняття, націоналізм може охоплювати й крайні прояви, містити в собі як позитивні можливості, так і загрози [149, с. 212]. Однак безперечним є те, що не можна його трактувати однозначно негативно, як практикували за радянських часів [185].

Не пропонують сучасні українські словники, а саме «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусла та «Словник української мови» за редакцією В. В. Жайворонка, і нових визначень лексичних одиниць *космополітизм* та *імперіалізм*, що належали до стійких радянських лінгвоідеологем. Так, майже без змін, за винятком вилучення атрибутів «реакційна буржуазна», до цих словників перейшло тлумачення лексеми *космополітизм* із СУМа-11: **КОСМОПОЛІТИЗМ**. Теорія, що проповідує байдуже ставлення до Батьківщини та свого народу, заперечує патріотизм, національну незалежність, національну культуру й висуває ідею створення світової держави, встановлення світового громадянства [ВТССУМ, с. 579];

Ідеологія, що проповідує відмову від національних традицій, заперечує патріотизм, національну незалежність, національну культуру й висуває ідею створення «світової держави», встановлення «світового громадянства» [СУМЖ, с. 465]. Зазначимо, що в дефініції СУМЖа збережено прийом «іронічних лапок» – поширений у новомові засіб дискредитації поняття як хибного та привнесення негативного відтінку у значення. Вживання цього прийому в словниковій статті стає на заваді звільненню конотації лексеми від ідеологічного забарвлення.

Розглянемо варіанти сучасного трактування лексеми *імперіалізм*: **ІМПЕРІАЛІЗМ**. 1. Остання, найвища стадія розвитку капіталізму, для якої характерним є панування монополій, боротьба між великими державами за джерела сировини, ринки збуту, чужі території тощо [ВТССУМ, с. 493]; У марксизмі – найвища та остання стадія розвитку капіталізму, яка характеризується пануванням монополій, боротьбою між великими державами за джерела сировини, ринки збуту, за чужі території [СУМЖ, с. 399]. Визначення майже не відрізняються одне від одного, як і від поданого в одинадцятитомнику, зберігаючи всі ознаки зв'язку з комуністичною ідеологією: прикметники «остання», «найвища», співвіднесення поняття з політичною системою капіталістичного суспільства. Обмежувальний коментар «у марксизмі», введений у дефініцію СУМЖа, не дає змоги розширити значеннєві можливості лексеми.

Спробу об'єктивної репрезентації слова *імперіалізм* здійснено в СУМі-20: **ІМПЕРІАЛІЗМ**. 1. Державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній, установлення політичного або економічного контролю над іншими державами. [...] 2. У вченні ленінізму – найвища стадія розвитку капіталізму – монополістичний капіталізм [СУМ-20, VI, с. 477]. Однак і в цьому визначенні виокремлено значення, пов'язане зі сприйняттям досліджуваного явища в радянському суспільстві. Натомість наведемо тлумачення слова *імперіалізм* в «Оксфордському словнику», що є показовим як приклад нейтральної лексикографічної інтерпретації цієї номінативної одиниці, вільної від указівок

щодо того, до якої дійсності – капіталістичної чи будь-якої іншої – вона належить: **Imperialism** – 1) a system in which one country controls other countries, often after defeating them in a war. ◇ *Roman imperialism*. 2) the fact of a powerful country increasing its influence over other countries through business, culture, etc. [OALD] (**Імперіалізм** – 1) Система, за якої одна країна контролює інші країни, часто після завдання їм поразки у війні. ◇ *Римський імперіалізм*. 2) Факт нарощення впливу сильної країни на інші країни через бізнес, культуру тощо). На відсутність політичної спрямованості значення слова також указує пояснення його як «системи», «факту», а не як «державної політики».

Деідеологізуються дефініції й за допомогою усунення зі словникових статей тенденційного ілюстративного матеріалу, що часто мав «важливіше значення, ніж саме тлумачення слова» [106, с. 15]. У СУМі-11 приклади виконували не лише ілюстративну функцію, вони посилювали інформаційну частину словникової статті, містили елементи аргументації, певні висновки, настанови, що було покликано не просто повніше розкрити семантику лексичної одиниці й показати особливості її функціонування в мові, а насамперед підштовхнути читача до необхідного з ідеологічних міркувань розуміння слова.

Зазначимо, що «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусла взагалі не містить прикладів. У «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка прикладний матеріал або обмежується кількома словосполученнями з лексемою, або не наведений зовсім. З одного боку, завдяки цьому мовцям не накладається оцінне сприйняття позначуваного явища, а з іншого – відсутність ілюстративного матеріалу не дає змоги продемонструвати реальний слововжиток лексеми. У «Словнику української мови» в 20-ти томах лексичні одиниці ілюстровано цитатами з творів художньої літератури, однак із зазначенням лише імені та прізвища письменника, або з журналів, газет, науково-популярної та навчальної літератури, без наведення точних даних джерела. На ці недоліки словника вказують авторитетні знавці мови [90, с. 281; 150; 164; 168, с. 277].

Загалом ілюстративний матеріал, дібраний у двадцятитомнику до визначень найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій, є новим та відповідним сучасному розумінню досліджуваних лексичних одиниць. Наприклад, порівняємо ілюстративні приклади до лексеми *анархізм* у СУМі-11 та в СУМі-20: *Між соціалізмом і анархізмом лежить ціла прірва, яку даремно намагаються показати неіснуючою... газетні прислужники реакційних урядів* (Ленін, 10, 1949, 54) [СУМ-11, I, с. 42] – *Чув вашу лекцію в нашому клубі взимку – про містичний анархізм або анархічний містицизм – точно не пам'ятаю* (І. Кочерга); *Ідея не задовольняється тим, що вона існує зараз, ні, вона прагне пустити коріння глибше, переконати вас, що вона вічна. Тому ідея анархізму, бачите, подибується вже в творах Лаоцзи за шість століть до нашої ери* (В. Підмогильний); *Усякий інший колір ще можна було зрозуміти: червоний – щось революційне, чорний – йдеться про анархізм, навіть зелений – чимось зв'язаний з ісламізмом, але – сірий?* (Б. Антоненко-Давидович); *Людмила У., безумно закохана в анархізм, в його давнього апостола Малатесту та в його недавнього маршала, легендарного Нестора Махна* (І. Багрянний) [СУМ-20, I, с. 205]. Наведена в одинадцятитомнику ілюстрація є значущою з погляду комуністичної ідеології, оскільки цитується так зване «першоджерело» радянського тоталітарного дискурсу – праця Леніна; крім того, вона слугувала посиленню негативного конотативного забарвлення лексеми протиставленням соціалізму як утілення справедливості та гармонії і протилежного йому анархізму, а також використанням експресиву «прислужники» та оцінного прикметника «реакційних». Ілюстрації, запропоновані в сучасному словнику, свідчать про можливість використання лексеми в різному контекстному оточенні. Вони сприяють нейтралізації семантики слова, а в деяких випадках надають йому додатковий відтінок позитивного оцінного значення, що становить приклад переаксіологізації лексикографічної інтерпретації.

Водночас, аналізуючи ілюстративний матеріал словників, інколи натрапляємо на релікти радянської лексикографії. Так, у словниковій статті СУМа-20 лексеми *демократія* серед численних прикладів наведено цитату з

твору М. Рильського: *Про справжню демократію чимало Говорять на трибуні світовій* (Максим Рильський) [СУМ-20, IV, с. 115]. Ілюстрацію перенесено безпосередньо зі словникової статті СУМа-11: *Про справжню демократію чимало Говорять на трибуні світовій* (Максим Рильський, III, 1961, 295) [СУМ-11, II, с. 239], де вказано не лише ім'я та прізвище автора, а й рік видання цитованого твору, що дає змогу робити висновки про час фіксації лексеми саме в такому контексті. У СУМі-11 ілюстрація відіграла важливу роль: підтверджувала на догоду ідеологічним догмам існування «справжньої» демократії, властивій державам із соціалістичним суспільним ладом, і «несправжньої» – форми політичного управління в усіх інших країнах, яка лише імітує демократичну. Така цитата виконувала агітаційно-пропагандистську функцію, тож її використання в сучасному словнику свідчить про неповне усунення ідеологічних підходів до формування словникових статей у лексикографічній праці.

Звернімо також увагу на ілюстративний матеріал, яким супроводжується дефініція слова *антисемітизм* у СУМі-20: **АНТИСЕМІТИЗМ**. Одна з форм національної та релігійної нетерпимості – ворожого ставлення до євреїв. *Сіонізм і антисемітизм – це два обличчя однієї і тієї ж ідеології – расизму* (із журн.) [СУМ-20, I, с. 232]. Ілюстрація, що мала б засвідчити існування слова, показати особливості його вживання та підтвердити правильність визначення, позначена ідеологічним впливом попередньої епохи, коли сіонізм на офіційному рівні сприймали і, відповідно, трактували у словниках як «реакційну націоналістичну ідеологію» [СУМ-11, IX, с. 227]. У цитаті, запозиченій із невідомого, за висловом Д. П. Пилипчука, «безликого» джерела [164, с. 26] – «із журн.», сіонізм прирівнюється до расизму, антисемітизму, що було властиво радянській інтерпретації, але аж ніяк не відповідає сутнісному змісту цього поняття і його нинішньому лексикографічному відображенню: **Zionism** – a political movement that was originally concerned with establishing an independent state for Jewish people, and is now concerned with developing the state of Israel [OALD] (**Сіонізм** – політичний рух, який спочатку стосувався

встановлення незалежної держави для єврейського народу, а тепер пов'язаний із розвитком держави Ізраїль).

В аналізованому ілюстративному матеріалі сучасних українських словників привертає увагу екземпліфікація до слова *опортуніст* у «Словнику української мови» за редакцією В.В. Жайворонка: **ОПОРТУНІСТ**. Прихильник опортунізму; пристосуванець, угодовець. *Опортуністи всіх мастей* [СУМЖ, с. 690]. Як було зазначено вище, лексема *опортунізм* у сучасних словниках деполітизується й деідеологізується; негативний відтінок як у її значенні, так і в змісті слова *опортуніст* не пов'язаний з ідеологічними настановами певної доби, оскільки ці слова є оцінними в самому денотаті. Однак наведення у прикладному матеріалі словосполуки «всіх мастей», притаманної ілюстраціям радянського словникарства, де її вживали як експресивний вислів для затаврування певного поняття та пейоративізації відповідної номінації, надає слову додаткової негативної конотації, співвідносної з нещодавнім ідеологічним поділом світу на світлу і темну сторони.

Отже, наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття відбувається переорієнтація на об'єктивне, адекватне сучасним реаліям лексикографічне представлення номінативних одиниць суспільно-політичної сфери. Семантика найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій звільняється від ідеологічних нашарувань, що виявляється в деаксіологізації дефініцій, уникненні наведення ідеологічно маркованих ілюстрацій та розширенні сфери функціонування слів. Водночас здійснений аналіз дав змогу виявити не повністю, або частково деідеологізовані тлумачення лексичних одиниць. Вони становлять 10% від усіх проаналізованих визначень суспільно-політичних лексем у сучасних лексикографічних джерелах. Тлумачення слів у таких випадках лишаються ідеологічно забарвленими і не відповідають сучасним загальноприйнятим уявленням про явища чи поняття.

3.3. Оновлення дефініцій релігійної лексики

Ідеологія радянського тоталітаризму цілеспрямовано насаджувала антирелігійний спосіб мислення та світогляд. Однією з передумов поступу суспільства до комуністичного майбутнього було викорінення релігійних вірувань із свідомості мас. Оскільки релігію трактували як головну перешкоду на «шляху прогресу» та «пережиток минулого», відповідно лексика, що стосується сфери релігії, перебувала «на периферії суспільної мовної свідомості» [200, с. 13], її вважали рідковживаною, а в лексикографічних кодексах радянської доби тлумачили з позицій атеїзму. В ідеологічній інтерпретації ці концепти набували негативних конотацій, що виявлялося у вживанні в дефініціях оцінних слів та виразів, маркуванні лексем обмежувальними позначками, штучній архаїзації та пасивізації внаслідок тлумачення значної кількості релігійної лексики як застарілої, наведенні політизованих ілюстрацій, дібраних із упереджених джерел, стилістичному зниженні слів, заміщенні первісного значення релігійних понять та їх десакралізації.

Зміна суспільно-політичного устрою наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття засвідчила, як зазначає А. М. Куза, вступ українського суспільства «в епоху не лише пострадянську, посттоталітарну, а й постатеїстичну» [112, с. 12]. З відродженням релігійного життя українського народу та поверненням його до традиційних духовних джерел «у своє природне русло», за висловом О. А. Сербенської, повертається й релігійна лексика, «за якою тоталітарна система закріпила статус архаїчної чи дозволяла вживати як стилістично марковану в текстах, що їх продукував «войовничий атеїзм» [194, с. 110]. Нині вона посідає особливе місце в лексичному складі української мови, відображаючи теоцентричний світогляд нашого народу. Актуалізація слів та висловів релігійної тематики, як і нові підходи до їх висвітлення у лексикографічних працях, зокрема відхід від принципів атеїстичного трактування, є одним із виявів загального процесу деідеологізації лексики української мови.

У передмовах до сучасних українських лексикографічних джерел зазначено, що до їхнього реєстру введено «найвідоміші у вжитку слова, пов'язані з релігійними поняттями» [ВТССУМ, III]; значні шари традиційної лексики, серед яких слова на позначення релігійних понять, «набули... тлумачень, що відбивають їхній сьогоденний зміст» [СУМЖ, с. 3]; а також, що засадами укладання словника «є максимально повне представлення лексики та фразеології Святого Письма» [СУМ-20, с. 26] й «усунення ідеологічних підходів у фіксації словникового складу та лексикографічному розробленні мовного матеріалу» [СУМ-20, с. 10].

Про зміну морально-ціннісних орієнтирів розвитку суспільства свідчить лексикографічне представлення концепту *релігія*, у дефініції якого в СУМі-11 наголошувалося на «антинауковості» релігійних вірувань та їхній несумісності із соціалістичною дійсністю: **РЕЛІГІЯ**. 1. Несумісні з науковим світосприйманням погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом [СУМ-11, VIII, с. 498], що було підтверджено політизованими ілюстраціями: *Релігія є опіум народу* (Ленін, 12, 1970, 133); *В історії людства релігія, будучи однією з форм суспільної свідомості, відіграла і продовжує відігравати реакційну роль, являє собою антинаукову ідеологію, що затемнює свідомість мас* (Наука..., 4, 1957, 36) [СУМ-11, VIII, с. 498]. У такій інтерпретації простежується прагнення протиставити релігію світогляду марксизму-ленінізму, що було одним із втілень базової ідеологічної опозиції «свій – чужий» у лексикографічній праці.

У сучасних українських словниках поняття *релігія* позбавлене негативних ідеологічних конотацій: **РЕЛІГІЯ**. 1. Одна з форм суспільної свідомості: світосприймання, в основі якого лежить віра у зв'язки природи з надприродними силами (богами, духами), що є предметом поклоніння [СУМЖ, с. 956]; **РЕЛІГІЯ**. 1. Погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом [ВТССУМ, с. 1212]. Якщо в «Словнику української мови» за редакцією

В. В. Жайворонка перебудовується формулювання дефініції радянських часів, то у словнику за редакцією В. Т. Бусла збережено визначення СУМа-11, однак його ідеологічна ангажованість долається через відкидання застарілого ідеологічного штампу «несумісні з науковим світосприйманням».

Семантика деяких номінативних одиниць релігійної сфери деідеологізується завдяки цілковитій зміні тлумачень. Наприклад, у СУМі-11 натрапляємо на таке визначення лексеми *Христос*: **ХРИСТОС**. Назва міфічної особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії [СУМ-11, XI, с. 148], у якому глибинний релігійний сенс імені Христа підмінено атеїстичним коментарем «назва міфічної особи». У сучасних словниках ім'я Ісуса Христа пояснено так: **ХРИСТОС**. Засновник християнства, Син Божий, який заради спокути людських гріхів прийняв смерть на хресті, потім воскрес і знісся на небеса [ВТССУМ, с. 1573]; **ХРИСТОС** (з великої літери). Засновник християнства – Боголюдина, життє якого описано в Євангелії [СУМЖ, с. 1249].

Іншими зразками повного переформулювання тлумачень є слова *Бог*, *богомілья*, *благодать*, *віра*. Порівняємо їх визначення з дефініціями СУМа-11: **БОГ**, рідко **БІГ**. У релігійних віруваннях – уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей [СУМ-11, I, с. 207] – **БОГ**. 1. (з великої літери) *рел.* За монотеїстичними уявленнями – Творець Неба і Землі, всього сущого; Усевідний Вищий Розум, що керує світом; всезагальний світовий першопочаток; у християнстві – триєдине божество – Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий [СУМЖ, с. 65]; **БОГ**, рідко **БІГ**. 1. *бібл.* (з великої літери). Творець і володар Всесвіту, усього сущого, який керує світом [СУМ-20, I, с. 569]; **БОГОМІЛЛЯ**, *заст.* Ходіння по так званих святих місцях [СУМ-11, I, с. 209] – **БОГОМІЛЛЯ**. Відвідування святих місць (церков, монастирів, скитів) для поклоніння церковним реліквіям, святиням; проща [СУМЖ, с. 65]; **БЛАГОДАТЬ**. 1. *ц.-с.* У релігійному уявленні – щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил [СУМ-11, I, с. 192] – **БЛАГОДАТЬ**. 1. *бібл.* Щедра милість Божа, дарована людині незалежно від її заслуг [СУМ-20, I, с. 541]; **ВІРА**. 3. *рел.* Визнання існування бога, переконання в реальному існуванні

чогось надприродного [СУМ-11, I, с. 679] – **ВІРА**. 3. *бібл.* Дар Бога людині, завдяки якому встановлюється її зв'язок з Богом [СУМ-20, III, с. 107].

Порівняно з визначеннями в СУМі-11, наведені трактування докладніші, що свідчить про ускладнення семантичної структури відповідних лексем, розширення їхнього значеннєвого обсягу. Втративши негативно-оцінний статус, вони стають нейтральними, а іноді демонструють розвиток позитивного забарвлення, що пов'язано зі зміною сприйняття та ставлення до релігії у суспільстві.

Розглянуті визначення свідчать про ще один аспект аксіологічного переосмислення релігійних лексичних одиниць, а саме повернення великої літери в їхньому написанні. У радянський період назви таких релігійних понять, як *Бог, Божя Матір, Син Божий, Біблія, Євангеліє, Великдень, Покрова* тощо, писали з малої літери, що було зафіксовано і в кодифікаційних реєстрах. У сучасних словниках їх послідовно пишуть з великої літери, а в «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка та «Словнику української мови» у 20-ти томах дефініції означених слів ще й супроводжують указівкою «з великої літери», наприклад: **ГОСПОДЬ** (з великої літери) [СУМ-20, III, с. 732]; **БІБЛІЯ** (з великої літери) [СУМЖ, с. 57].

Повністю змінені визначення становлять близько 5% проаналізованих словникових одиниць. Набагато частотнішим є тип тлумачень, які збігаються у формулюванні з визначеннями СУМа-11, однак не містять експліцитних ідеологічних маркерів у своїй структурі.

У СУМі-11 пояснення релігійної лексики супроводжувалися коментарями «міфічний», «пов'язаний з надприродними силами», «за релігійними уявленнями», «у релігійному культі», «згідно з євангельськими переказами», «церква вважає» тощо, які в умовах панування атеїстичної пропаганди ставали ідеологічно значущими, модальними частками «ніби», «нібито», семантичним конкретизатором «так званий», що знижувало стилістичний реєстр лексем та вказувало на умовність, помилковість позначених ними понять і процесів, їх невідповідність радянським реаліям та недоречність в умовах побудови

соціалістичного суспільства. У сучасних лексикографічних працях за допомогою елімінації ідеологічних маркерів відбувається вивільнення значень слів від ідеологічних семантичних домішок [184].

Порівняємо такі дефініції СУМа-11 та запропоновані в нових словниках: **СПАСИТЕЛЬ**. 1. *рел.* За християнським віровченням – *міфологічний* засновник християнства, що *нібито* врятував людство, спокутувавши його гріхи [СУМ-11, IX, с. 492] – **СПАСИТЕЛЬ**. 1. *рел.* За християнським віровченням – засновник християнства, що врятував людство, спокутувавши його гріхи; Ісус Христос [ВТССУМ, с. 1362]; **ВЕЛИКДЕНЬ**, *церк.* Християнське весняне свято, присвячене воскресінню *міфічного* засновника християнства – Христа [СУМ-11, I, с. 318] – **ВЕЛИКДЕНЬ**, *церк.* Християнське весняне свято, присвячене воскресінню Боголюдини – Спасителя світу Ісуса Христа [ВТССУМ, с. 118]; **ТАЇНСТВО**. 1. Церковно-культовий обряд (хрещення, вінчання тощо), який *нібито* має чудодійну силу [СУМ-11, XI, с. 16] – **ТАЇНСТВО**. 1. Церковно-культовий обряд (хрещення, вінчання, миропомазання, причастя та ін.), який має чудодійну силу; священнодійство [СУМЖ, с. 1132]; **ПАЛОМНИЦТВО**. 1. У християнській, мусульманській та інших релігіях – мандрівка по *так званих* святих місцях [СУМ-11, VI, с. 32] – **ПАЛОМНИЦТВО**. У християнській, мусульманській та інших релігійних традиціях – масова мандрівка вірників по святих місцях [СУМЖ, с. 713]; **ЄВАНГЕЛІЄ**. 1. Частина біблії (головна частина Нового завіту), в якій вміщено легенди про життя та повчання *міфічного* Ісуса Христа і яка є основою християнської релігії [СУМ-11, II, с. 494] – **ЄВАНГЕЛІЄ**, *рідко ЄВАНГЕЛІЯ (з великої літери)*. 1. Частина Біблії (головна частина Нового Завіту), в якій вміщено оповіді про життя та вчення Ісуса Христа і яка є основою християнства [СУМ-20, IV, с. 689].

У радянському словнику номінації з тематичного об'єднання релігійної лексики марковано позначками «застаріле», «рідко», «дореволюційне». Це зумовлювало їх штучну архаїзацію та пасивізацію і загрожувало в майбутньому вилученню з активного мовного вжитку. Як зазначає Н. О. Купіна,

«насильницька пасивізація глобальних пластів лексики – необхідна сторона мовної тоталітарної політики, одне із завдань, що полягає у викоріненні ментальних концептів, які зберігаються в історичній пам'яті народу» [116, с. 15]. Аналіз сучасних словникових статей показав, що ці ремарки в дефініціях лексичних одиниць релігійної сфери переважно знято, зокрема всі сталі вирази, до складу яких входять слова *Господь*, *Бог* та *Христос*, нині представлені без обмежувальних позначок: **Бійся (побійся) Бога!** – вираз, що вживається як застереження, прохання не робити, не казати чого-небудь...; **Бог з тобою (з вами)!**: а) уживається на позначення здивування, заперечення, докору тощо; б) уживається як заспокоювання у знач. не треба (гніватися, плакати і т.ін.). [ВТССУМ, с. 90]; **Жити як у Христа за пазухою** – жити в достатку завдяки чийм-н. турботам; **Христа-ради, Ради Христа:** а) слова, з якими звертаються за милостинею; б) ужив. під час наполегливого прохання в знач.: будь ласка [СУМЖ, с. 1249]; **Бог (Господь) з тобою (з вами)!..;** **І де в Господа** – уживається для вираження здивування з відтінком небажаності...; **Може б (хоч би) Господь послав кому і без дод.** – уживається для вираження сподівання на що-небудь [СУМ-20, III, с. 732].

Ремарки «релігійне» й «церковне», якими також маркували в СУМі-11 одиниці релігійної лексики, перейшли з одинадцятитомника майже в усі відповідні дефініції ВТССУМа (наприклад: **ЗАПОВІДЬ**. 1. *рел.* Біблійний або євангельський вислів-наказ, вислів-повчання морально-побутового характеру [ВТССУМ, с. 414]; **ДИЯКОН**, *церк.* Помічник священика у відправі церковної служби; нижчий духовний чин [ВТССУМ, с. 302]; **СВЯЩЕНИК**, *церк.* Служитель культу православної церкви, за саном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель культу, який відправляє церковну службу; ієрей [ВТССУМ, с. 1301]), часто з дослівним збереженням визначення, як, приміром, у наведених прикладах. Вони також іноді трапляються в СУМЖі (наприклад, у визначеннях слів *віра*, *амвон*, *хрещення*, *панотець*, *святий*, *благодать*, *помазання*, *відступ*). У СУМі-20 зрідка

зустрічаємо ремарки «релігійно-церковне» (як у дефініціях лексем *акафіст, благовіст, канонізувати*) та «релігійне» (*відпущення, заповідь*).

Якщо в СУМі-11 під впливом офіційної атеїстичної ідеології за допомогою позначок «релігійне» та «церковне», як і коментарів на зразок «за релігійними уявленнями», «у релігійних уявленнях» на лексему накладали негативні оцінні конотації, то сьогодні ці ремарки та елементи тлумачень не мають ідеологічного навантаження, а лише вказують, що певне слово стосується питань релігії або є церковним терміном. Однак у визначеннях деяких слів, таких як *священик, віра, святий, хрещення, відпущення*, на нашу думку, ремарок можна уникнути з огляду на загальнозрозумілість і загальноживаність цих лексем. Це підтверджено, зокрема, наведенням цитат до слів *віра* та *відпущення* в СУМі-20 не лише з релігійних джерел, а й з творів письменників: *Одному бо Духом [Святим] дається слово мудрості, а другому – віра тим же Духом* (Біблія. Пер. І. Огієнка); // *...Тут довелося зачепити питання і про Бога і про чорта, про віру в першого і про всякі мудрощі другого* (Панас Мирний); // *...Годой сидів як неживий – поганці знущалися з його віри* (І.Білик) [СУМ-20, III, с. 107]; *Коли... Тарас... був щасливо забраний з-перед очей премудрого і прстрашного Львова, зрадів усім солдатським тілом, як одпущенню грішник* (Василь Шевчук); – *Там, у торбі, папір з одпущенням всіх гріхів, прочитаєш* (Ю. Мушкетик) [СУМ-20, II, с. 730].

Новим є використання ремарки «біблійне» в тлумаченнях деяких лексем у «Словнику української мови» у 20-ти томах, зокрема *ангел, апостол, благодать, Бог, віра* (наприклад: **АНГЕЛ**, *рідше АНГОЛ, ЯНГОЛ*. 1. *бібл.* Духовна істота, створена Богом, посланець, вісник Бога [СУМ-20, I, с. 208]; **АПОСТОЛ**. 1. *бібл.* Повноважний посланець, якому Ісус Христос доручив проповідувати Своє вчення [СУМ-20, I, с. 202]; **БЛАГОДАТЬ**. 1. *бібл.* Щедра милість Божа, дарована людині незалежно від її заслуг [СУМ-20, I, с. 541]). Зазначимо, що аналізовані лексеми в «Оксфордському словнику» подаються без додаткових позначок, скажімо, **Angel** – a spirit who is believed to be a servant of God, and is sent by God to deliver a message or perform a task. Angels are often

shown dressed in white, with wings [OALD] (**Ангел** – дух, про якого вірять, що він є слугою Бога і посланий Богом, щоб передати послання або виконати завдання. Ангелів часто зображують у білому одязі, з крилами); **Apostle** – any one of the twelve men that Christ chose to tell people about him and his teachings [OALD] (**Апостол** – один із дванадцяти чоловіків, яких Христос обрав, щоб розповісти людям про нього і його вчення); **Grace** – 5) [uncountable] The kindness that God shows towards the human race [OALD] (**Благодать** – 5) доброта, яку Бог виявляє до людей). Зайвою цю ремарку в словниковій статті лексеми *ангел* у СУМі-20 вважає В. В. Німчук, пояснюючи це тим, що слово є широковживаним [150].

До змін у маркуванні лексичних одиниць релігійної тематики в сучасних словниках зараховуємо також вживання в СУМЖі ремарки «високе» (наприклад: **ВСЕВИШНІЙ (УСЕВИШНІЙ)**, я, є, *висок.* (з великої літери). 1. У християнстві – який стоїть вище за все суще (про Бога). *В. Творець*. 2. У християнстві – одне з найменувань Бога [СУМЖ, с. 169]; **ВСЕДЕРЖИТЕЛЬ (УСЕДЕРЖИТЕЛЬ)** (з великої літери), *висок.* Бог [СУМЖ, с. 169]), що вказує на емоційні відтінки піднесеності, урочистості, передані цими словами, і надає їм позитивної конотації. Зазначимо, що в СУМі-11 лексема *Всевишний* маркована позначкою «застаріле», а *Вседержитель* – «рідко». Це ще раз демонструє діаметральну зміну позиції релігійної лексики на аксіологічній шкалі.

Відновлюється первинний зміст багатьох релігійних концептів. Наприклад, значення слова *Творець* у СУМі-11 потрактовано за допомогою модальної частки «нібито» та лінгвоідеологеми-коментаря «за релігійними уявленнями»: **ТВОРЕЦЬ**. 2. *За релігійними уявленнями* – надприродна істота, що *нібито* створила світ; бог [СУМ-11, X, с. 52]. На перше місце у словниковій статті цієї лексеми було поставлено значення, пов'язане з народом як творцем цінностей та іменем В. І. Леніна: 1. Той, хто створює матеріальні або духовні цінності. *Творцем усіх матеріальних і духовних цінностей на землі є трудящий народ* (Вол., Сади..., 1950, 185); [...] // *чого*. Засновник, основоположник чогось. 22

квітня 1970 року минає сто років з дня народження Володимира Ілліча Ульянова-Леніна..., творця Комуністичної партії Радянського Союзу (До 100-річчя... В. І. Леніна, 1970, 3) [СУМ-11, X, с. 52]. У СУМЖі словникова стаття лексеми *Творець* містить позначку «високе» і вказівку «з великої літери», а також наведено цілком нову дефініцію: **ТВОРЕЦЬ**. 2. *рел.* У християн – одне з імен Бога. *Т. Небесний* [СУМЖ, с. 1139].

Звільняється від стилістичної ремарки «іронічне» і набуває позитивно-оцінного забарвлення фразеологічний вислів *Всевидюще (Всевидяче) око*. Порівняємо: **Всевидяче (всевидяче) око**, *поет: б) (ірон.)* про бога [СУМ-11, I, с. 763] – *Всевидюще (Всевидяче, Всевидяче) Око* (з великої літери – про Бога) [СУМЖ, с. 169]. Зафіксовано релігійне значення лексеми *патріархат* (у СУМі-11 було відсутнє): **ПАТРІАРХАТ**. 2. Християнська церква на чолі з патріархом [ВТССУМ, с. 894].

Важливим для осмислення слова є порядок розташування його значень у словниковій статті. На думку О. В. Калиновської, «послідовність перерахованих значень багатозначного слова... указує на їх актуальність і значущість» [85, с. 38]. У семантичній структурі лексеми *душа*, відображеній в СУМі-11, на першому місці було значення «внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями» [СУМ-11, II, с. 445]. Релігійне значення лексичної одиниці не запропоноване як окреме, а лише як відтінок іншого: // За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини. Вони [релігія й ідеалізм] розглядають її [людину] як істоту, що складається з двох відокремлених і прямо протилежних начал: *плоті і душі* (Наука..., 8, 1959, 45) [СУМ-11, II, с. 445]. Як стверджує дослідниця сакральної лексики М. В. Скаб, релігійне значення слова *душа* «було колись первинним і на його основі утворилися всі інші», а тому воно має бути представлено «у словниковій статті окремим значенням і обов'язково першим» [199, с. 182]. У сучасних словниках, а саме «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусла та «Словнику української

мови» у 20-ти томах, концепт *душа* протлумачено так, як в СУМі-11, єдиною відмінністю є заміна коментаря «за релігійними уявленнями» в СУМі-20 на «за Біблією». Однак у словниковій статті СУМа-20 наведено понад 80 сталих висловів із цим словом, значення частини з яких близьке до релігійного, наприклад: **За упокій [душі]**; **Зберігати/зберегти в серці (в душі)**; **Спасенна душа** – добра, благородна, порядна людина, істота; **Християнська душа** – християнин [СУМ-20, IV, с. 523–531].

Звільнення від семантичних підмін і повернення до первинних значень спостерігаємо на прикладі трактування лексеми *душа* у «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка. Тут на перше місце виходить релігійне значення аналізованого слова, яке сформульовано інакше, ніж у СУМі-11, а також наведено відповідні приклади; водночас сему «внутрішній психічний світ людини» переміщено на друге місце: **ДУША**. 1. За релігійними уявленнями – духовна сутність, особлива нематеріальна безсмертна сила, що живе в тілі людини (іноді тварини, рослини). *Переселення душ; Думати про душу і тіло; Тіло грішить, а д. буде спокутувати* (прислів'я); *Д. відлетіла* (людина померла). 2. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями. *Відданий душею і тілом; Вкладати душу в роботу...* [СУМЖ, с. 261]. Отже, в СУМЖі у розглянутому випадку відбувається реструктурація смислової структури слова [208, с. 35] – зміна співвідношення між окремими його значеннями: ті характеристики, які раніше були домінантними і стояли на першому місці за порядком розташування у словниковій статті, наразі стають другорядними, а інші, які були підлеглими, стають головними, набуваючи актуальності для носіїв української мови.

Як вияв деідеологізації кваліфікуємо наведення в сучасних словниках похідних від лексеми *Бог*, які не були включені до СУМа-11, однак зафіксовані у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Це слова *боговтілення, богоданий, боголюбець, боголюбний, Боголюдина, богообраний, богопізнання, богоподібний, Богочоловік* [СУМ-20, I, с. 574–577]; *боголюбець, боголюбний, боголюбно, Боголюдина* [ВТССУМ, с. 90].

З-поміж похідних від лексеми *Бог* на увагу заслуговує також слово *богоспасенний*, що в СУМі-11 пояснено з позначками «застаріле» й «іронічне»:
БОГОСПАСЕННИЙ, а, е, *заст.*, *ірон.* Який мирно, спокійно існує. *Так завершилося тисячоліття богоспасенного міста Чернігова* (Сміл., Сад, 1952, 174) [СУМ-11, I, с. 210]. У СУМі-20 представлено нову дефініцію лексеми та новий ілюстративний матеріал і використано ремарку «урочисто»:
БОГОСПАСЕННИЙ, а, е, *уроч.* Який перебуває під опікою Бога. *Богоспасенний град царів Константинополь лишався геть беззахисним перед всемогутніми гунами* [СУМ-20, I, с. 577].

Отже, словники засвідчують сучасні тенденції повернення до активної лексики слів релігійної сфери, переосмислення їхньої семантики, звільнення значень від негативних оцінних компонентів. Розглянуті приклади лексикографічної інтерпретації релігійної лексики можна кваліфікувати як зразки повної деідеологізації лексем. Водночас аналіз тлумачень дав змогу виявити й випадки неповної, або часткової деідеологізації (7% відповідного словникового матеріалу), що свідчить про неадекватність певних визначень сучасному сприйняттю явищ духовного життя.

Неповна, або часткова деідеологізація полягає в збереженні ознак зв'язку з атеїстичною ідеологією, зокрема в наявності у словникових статтях маркерів негативної оцінки. Так, на нашу думку, неправомірно залишено позначки «застаріле» та «рідко» при деяких лексемах та висловах релігійної сфери у дефініціях ВТССУМа: **БОГОМІЛЛЯ**, *заст.* Ходіння по святих місцях; проща; **БОГОБОЯЗЛИВИЙ**, -а, е, *заст.* Який вірує у владу Бога і церкви, боїться порушувати заповіді Святого Письма; **БОГОХУЛЬСТВО**, *заст.* Паплюження, зневажання Бога, догматів віри або взагалі того, що належить до релігії [ВТССУМ, с. 90]; **ПРИХОЖАНИН**, *заст.*, *рідко.* Парафіянин [ВТССУМ, с. 1139]; **Христом-богом молити**, *заст.* – дуже просити [ВТССУМ, с. 1573]; **ПАНОТЕЦЬ**, *заст.* 2. *церк.* Священик, піп [ВТССУМ, с. 1573]; **Святий Боже!**, *у знач. виг.*, *заст.* – уживається для вираження переляку, здивування, захоплення, радості і т. ін. [ВТССУМ, с. 1573]. Деякі тлумачення не позбавлені

таких залишків ідеології, як модальні частки «ніби», «нібито», семантичний конкретизатор «так званий»: **ТАЇНСТВО**. 1. Церковно-культовий обряд (хрещення, вінчання тощо), який *нібито* має чудодійну силу; священнодійство [ВТССУМ, с. 1427]; **АМВОН**. Підвищення в церкві перед *так званими* царськими вратами, з якого виголошуються проповіді [ВТССУМ, с. 25].

Порівняємо ці визначення із запропонованими в «Оксфордському словнику». Насамперед, вони не мають обмежувальних позначок, як і не мають модальних компонентів, що надають дефініції оцінного акценту: **Pilgrimage** – a journey to a holy place for religious reasons [OALD] (**Богомілля (проща, паломництво)**) – подорож до святого місця з релігійних причин); **Blaspheme** [intransitive, transitive] (somebody/something) to speak about God or the holy things of a particular religion in an offensive way; to swear using the names of God or holy things [OALD] (**Богохульствувати** – говорити про Бога або про святині певної релігії в образливій формі; лаятися, використовуючи імена Бога або назви святих речей); **Parishioner** – a person living in a parish, especially one who goes to church regularly [OALD] (**Прихожанин (вірник, парафіянин)**) – людина, яка належить до приходу, особливо той, хто ходить до церкви регулярно); **Sacrament** – 1) [countable] an important religious ceremony such as marriage, baptism or Communion [OALD] (**Таїнство** – 1) важлива релігійна церемонія, така як шлюб, хрещення або причастя).

Ще одним свідченням неповної деідеологізації лексичних одиниць релігійної сфери у новітніх лексикографічних працях є наведення ілюстративного матеріалу, тотожного з поданим у відповідних словникових статтях СУМа-11, за допомогою якого семантиці релігійних термінів надавали різко негативної оцінки. Це ілюстрації, в яких слово опиняється в контексті пейоративних мовних знаків: **БАБИНЕЦЬ**. Окреме місце в церкві, де стоять жінки. *З усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися* (Михайло Коцюбинський) [СУМ-20, I, с. 300]; які містять експресивні слова: **БОГОХУЛЬНИК**. Той, хто лає, зневажає Бога і релігійні догмати. – *Отруїли клятві [ченці] та потім і кажуть, що бог скарав богохульників* (Зінаїда Тулуб)

[СУМ-20, I, с. 577]; які містять відтінки іронії, насмішки, зокрема стосовно духовенства: **ВІДПУЩЕННЯ**, *рел.* Прощення гріхів. *Дехто з говільників намагався дістати відпущення гріхів даремно, вкинувши попові в тарілку, замість п'ятака чи гривеника, звичайний гудзик* (О. Донченко) [СУМ-20, II, с. 730]; **ІЄРЕЙ**. Те саме, що священник. *Голосна фраза* [Андрія Марковича], *очевидно, зробила на полохливого в дійсності ієрея потрібне вражіння* (С. Васильченко) [СУМ-20, VI, с. 443]. На нашу думку, наведення таких прикладів у сучасному словнику суперечить загальній тенденції очищення значення лексичних одиниць аналізованої тематичної групи від атеїстичних стереотипів.

Прикладом збереження імпліцитних зв'язків з радянською ідеологією є тлумачення лексеми *отець* у «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка, де серед ілюстрацій наведено приказку «*У святих отців не знайдеш кінців*» [СУМЖ, с. 704]. Вона виконувала роль ілюстративного матеріалу і в СУМі-11, створюючи зневажливо-іронічну тональність словникового визначення: **Святі отці:** б) (*зневажл.*) попи, церковники. *У святих отців не знайдеш кінців* (Укр. присл., 1963, 225) [СУМ-11, V, с. 804].

Загалом тенденційний добір фразем для трактування сакральних понять був поширеною практикою у мовознавчих працях та в словниках радянського періоду [113, с. 73]. Функцією сталих висловів антирелігійного змісту була маніпуляція свідомістю мас – демонстрація колективної думки у формі осуду як авторитетної і об'єктивної. Їх вживання мало утвердити переконання про атеїстичність народу та про релігію як засіб його поневолення панівними класами: «Сатиричні... прислів'я і приказки яскраво свідчать, що трудовий народ був далекий від приписуваної йому релігійності, від фанатизму, не шукав задоволення своїх життєвих болів і печалей у церкві й на небі, а часто тікав якнайдалше від попів – ловців людських душ, був байдужий до пекла і раю, глузував з лицемірної побожності тих, хто ловив рибку в каламутній водичці вірувань і забобонів» [216, с. 4]; «Сміх над богом, святими, архієреями, ігуменами, ченцями... означав торжество перемоги людського розуму над

глупотою божого промислу, над владою сіячів тьми, над людиноненависницькими законами церкви» [216, с. 5]. Тому, з огляду на те, що прислів'я та приказки, в яких виявлялася неповага до релігійних понять, були одним із засобів атеїстичної пропаганди, словникова стаття лексеми *отець* у СУМі-20 і досі несе на собі відбиток тоталітарної атеїстичної доби. Вважаємо, що в контексті значних духовних перетворень, які нині переживає українське суспільство, треба оминати в словниках цитати, в яких імпліцитно присутня негативна оцінка.

Отже, під впливом змін у духовному житті українського народу останніх десятиріч тематична група релігійної лексики зазнала значних семантичних трансформацій, що знайшло відображення в сучасних лексикографічних працях. Відродження та актуалізація релігійної лексики, повернення її до вільного функціонування пов'язані з ідеологічною переорієнтацією у суспільстві, що зумовлює зміни в змістовому наповненні лексем та його словниковому представленні. Перебудова дефініцій, відкидання обмежувальних позначок, коментарів та конкретизаторів дає змогу звільнити семантику лексичних одиниць від ідеологічного забарвлення. Вона нейтралізується, втрачаючи штучно накинута за радянських часів несхвально-оцінні компоненти.

3.4. Відповідність сучасного лексикографічного трактування назв мистецьких напрямів і течій вимогам об'єктивності

Значні суспільні трансформації на зламі століть зумовили зміни значеннєвих та оцінних характеристик слів на позначення мистецьких понять, реалій, явищ, які в радянські часи через «ідеологічне роздвоєння семантичного простору» [208, с. 22] були аксіологічно поляризовані на «свої», характерні для соціалістичного способу життя, та «чужі», котрі заперечувала офіційна ідеологія.

Розвиток культури і мистецтва у Радянському Союзі був підпорядкований загальній меті творення нової історичної спільноти – радянського народу,

формування нового типу людини з новою системою цінностей та світоглядом. Єдиним творчим методом радянського мистецтва визнавали соцреалізм, принципи якого – партійність, ідейність та класовість – сприймали беззастережно. Важливий складник радянської новомови – лінгвоідеологему *соціалістичний реалізм* – у СУМі-11 потрактовано в межах словникової статті *реалізм* і представлено з позитивною конотацією: **РЕАЛІЗМ**. 1. Основний метод художнього пізнання і правдивого відображення об'єктивної дійсності в її типових рисах, а також напрям у літературі і мистецтві, представники якого застосовують цей метод. [...] **Критичний реалізм** – художній метод прогресивного мистецтва і літератури буржуазного суспільства, який полягав у глибоко правдивому відображенні життя і розкритті протиріч суспільної дійсності. [...] **Соціалістичний реалізм** – художній метод радянської літератури і мистецтва, який ставить своєю метою правдиве історично-конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку і комуністичне виховання трудящих [СУМ-11, VIII, с. 466]. Словникова стаття насичена позитивно-оцінними прикметниками на зразок «основний», «правдиве», «революційному», «комуністичне» та ін., за допомогою яких наголошено на винятковому значенні поняття, позначеному лексемою, не лише в галузі мистецтва, а й загалом у житті радянського суспільства.

Сучасні лексикографічні праці фіксують такі формулювання дефініції слова *реалізм*: **РЕАЛІЗМ**. 1. Основний метод художнього пізнання і правдивого відображення об'єктивної дійсності в її типових рисах, а також напрям у літературі й мистецтві, представники якого застосовують цей метод [ВТССУМ, с. 1204]; **РЕАЛІЗМ**. 2. Напрямок у літературі та мистецтві, методом якого є правдиве й критичне відображення об'єктивної дійсності в її типових рисах. *Критичний р.; Принципи реалізму* [СУМЖ, с. 950]. Зауважимо, що тлумачення ВТССУМа лишилося незмінним з часів безумовного панування радянської ідеології, словник не фіксує зміни позитивної конотативної семантики на нейтральну. У СУМЖі дефініція лексеми зазнала незначних змін, втративши сему «основний метод художнього пізнання», але зберігає позитивні

оцінні характеристики «правдиве й критичне відображення», «об'єктивна дійсність», «типові риси». Такі тлумачення не відображають реалій сучасної української культури та мистецтва, для яких невластивою є перевага одного творчого методу над іншим.

Розглянуті формулювання дефініцій лексеми *реалізм* визначаємо як приклади неповної деідеологізації лексичної одиниці на підставі порівняння їх із тлумаченнями в «Оксфордському словнику»: **Realism** – a style in art or literature that shows things and people as they are in real life. **Socialist realism** – a theory that was put into practice in some communist countries, especially in the Soviet Union under Stalin, that art, music and literature should be used to show people the principles of a socialist society and encourage them to support it [OALD] (**Реалізм** – стиль у мистецтві або літературі, що показує речі і людей такими, як вони є в реальному житті. **Соціалістичний реалізм** – теорія, яка була введена в практику в деяких комуністичних країнах, особливо в Радянському Союзі за часів Сталіна, суть якої полягає в тому, що мистецтво, музика та література мають бути використані, щоб показувати людям принципи соціалістичного суспільства і заохочувати їх для його підтримки). Словник пропонує нейтральні трактування понять *реалізм* та *соціалістичний реалізм*, не наділяючи їх ані позитивною, ані негативною оцінкою.

Розуміння концепту *мистецтво* представлено в СУМі-11 у вигляді такого формулювання: **МИСТЕЦТВО**. 1. Творче відображення дійсності в художніх образах, творча художня діяльність [СУМ-11, IV, с. 719]. Наголошення на функції «відображення дійсності» як головній відповідало марксистсько-ленінським ідеологічним постулатам, згідно з якими в мистецьких творах зміст мав переважати над формою і бути «ідейним», позбавленим суб'єктивних та ідеалістичних підходів. Водночас тлумачення номінацій *мистецтво* для *мистецтва* та *чисте мистецтво* у цій словниковій статті виявляє вже неприхований вплив офіційної ідеології: **Мистецтво для мистецтва; Чисте мистецтво** – реакційна естетична теорія і художня практика митців, спрямовані на відрив художньої творчості від суспільного життя [СУМ-11, IV, с. 719].

Семантика номінативної одиниці *мистецтво* в сучасних словниках не зазнає кардинального переосмислення, лексикографічні праці й надалі пропонують старі формулювання: **МИСТЕЦТВО**. 1. Творче відображення дійсності в художніх образах, творча художня діяльність [ВТССУМ, с. 668]; **МИСТЕЦТВО**. 1. Творче відображення дійсності в художніх образах, творча діяльність у цілому або її галузь [СУМЖ, с. 545]. Порівнявши ці тлумачення з визначенням «Оксфордського словника»: **Art** – 1) [uncountable] the use of the imagination to express ideas or feelings, particularly in painting, drawing or sculpture [OALD] (**Мистецтво** – 1) використання уяви, щоб виразити думки або почуття, особливо в живописі, графіці або скульптурі), доходимо висновку, що, як і в СУМі-11, у дефініціях сучасних українських лексикографічних праць акцентовано на «відображенні дійсності» у творах мистецтва, не взято до уваги інших аспектів творчої діяльності та не здійснено спроби висвітлити її сутність. «...мистецтво – це окрема дійсність, – свого часу зазначав Б.-І.Антонич, – яка викликає в нас переживання, потрібні для нашої психіки, котрих не може дати нам реальна дійсність» [3, с. 470].

Критичніше упорядники «Словника української мови» за редакцією В. В. Жайворонка підійшли до репрезентації понять *мистецтво* для *мистецтва* та *чисте мистецтво*, запропонувавши нове, позбавлене ідеологічних штампів визначення: *М. для мистецтва, чисте м.* (естетична теорія, що обстоює самодостатність мистецтва і певним чином протиставить його реальності) [СУМЖ, с. 545], що розкриває їхній справжній зміст.

Лексичні одиниці на позначення «нереалістичних», переважно зарубіжних або дореволюційних мистецьких напрямів і течій за радянських часів зазнавали «потужної ідеологічної критики» [209, с. 115]. Щоб протиставити їх методу соцреалізму, в лексикографічній інтерпретації їм надавали негативної конотації за допомогою використання в дефініціях ідеологічно-оцінних атрибутів, серед яких найпоказовішими для цієї тематичної групи лексики були прикметники «формалістичний» та «занепадницький», а також досить часто вживаними «ідеалістичний», «декадентський», «буржуазний», «дрібнобуржуазний»,

«реакційний» тощо. До характерних засобів ідеологізації тлумачень номінацій мистецької сфери належать просторово-часові маркери, зокрема «у буржуазному мистецтві та літературі кінця XIX – початку XX століття», «у західноєвропейському буржуазному мистецтві» та ін., які формували стійкі уявлення про належність явища до чужого, буржуазного світу. Ці та інші лінгвістичні прийоми ставали не просто засобом створення ідеологічного контексту, а інструментом справжньої ідеологічної боротьби, що розгорталася на сторінках лексикографічної праці проти мистецьких напрямів та їхніх представників, не лише зарубіжних, а й радянських, які зазнавали цькувань і переслідувань за свою позицію в творчій діяльності, що не узгоджувалася з вимогами партійного керівництва.

У новітній період завдяки нівеляції аксіологічної опозиції «свій – чужий» назви мистецьких напрямів і течій звільнено від негативної маркованості, вони втрачають сему належності до чужого суспільного устрою, переосмислюються щодо сучасних реалій, зокрема щодо української дійсності, набувають нейтрального значення, а в певних контекстах – позитивного оцінного забарвлення. У словниках цього досягнуто уникненням використання оцінних атрибутів, просторово-часових характеристик та інших ідеологічних маркерів і представленням нових дефініцій аналізованих лексем.

Порівняємо відповідні тлумачення лексичних одиниць у СУМі-11 та в сучасних лексикографічних працях: **НАТУРАЛІЗМ**. 2. Напрямок і творчий метод у буржуазному мистецтві і літературі, який з фотографічною точністю відображає поодинокі явища життя, заради зовнішньої правдоподібності ігнорує художнє узагальнення, типізацію, показ суттєвого в суспільному житті [СУМ-11, V, с. 219] – **НАТУРАЛІЗМ**, *книжн.* 1. Напрямок у літературі та мистецтві, який виник під впливом природничих наук (в останній третині XIX ст.) і тяжіє лише до зовні точного відтворення дійсності і людських стосунків [СУМЖ, с. 611]; **МОДЕРН**. 1. Декадентський напрямок у буржуазному мистецтві і літературі кінця XIX – початку XX ст.; модернізм (у 1 знач.) [СУМ-11, IV, с. 776] – **МОДЕРН**. 1. Напрямок в образотворчому,

декоративно-прикладному мистецтві та архітектурі кінця XIX – початку XX ст., що протиставляв себе еклектичному мистецтву своїх попередників [СУМЖ, с. 557]; **АКМЕЇЗМ**. Реакційний напрям у російській літературі, що виник у 1912–1913 рр. і проповідував теорію «мистецтва для мистецтва», індивідуалізм, формалізм [СУМ-11, I, с. 27] – **АКМЕЇЗМ**, *літ.* Напряму у російській поезії початку XX ст., що проголошував, на протигагу символізму, матеріальність, предметність тематики та образів, влучність слова [СУМЖ, с. 19]; Напряму у російській поезії початку XX ст., представники якого, протиставляючи себе символістам, прагнули до предметно-конкретного зображення світу, використання слова у первісному, а не символічному значенні [СУМ-20, I, с. 153]; **АБСТРАКЦІОНІЗМ**. Формалістичний занепадницький напрям у буржуазному образотворчому мистецтві XX ст. [СУМ-11, I, с. 7] – **АБСТРАКЦІОНІЗМ**. Напряму у мистецтві XX ст., представники якого для своїх творів використовують формальні елементи – лінії, абстрактні конфігурації, кольорові плями і т. ін. [СУМ-20, I, с. 79]; **ІМАЖИНІЗМ**. Формалістичний напрям у мистецтві й літературі початку XX ст., що характеризується запереченням ідейності мистецтва та пошуками нових зображальних засобів у поезії, зокрема – створенням примхливих і не пов'язаних між собою словесних образів [СУМ-11, IV, с. 18] – **ІМАЖИНІЗМ**. Напряму у літературі й мистецтві початку XX ст., що мав за мету створення окремого художнього образу [СУМ-20, VI, с. 467]; **АВАНГАРДИЗМ**. Загальна назва різних напрямів у мистецтві XX ст., для яких характерні розрив з традицією реалістичного художнього образу, пошуки нових засобів вираження і формальної структури твору [СУМ-11, XI, с. 663] – **АВАНГАРДИЗМ**. Загальна назва художніх напрямів у літературі та мистецтві XX ст., які характеризуються прагненням докорінного оновлення художньої практики, відходом від реалізму, усталених принципів і традицій [СУМ-20, I, с. 82]; **ДАДАЇЗМ**. Формалістична течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи 10–20-х років XX ст. [СУМ-11, II, с. 206] – **ДАДАЇЗМ**. Модерністська течія в західноєвропейському мистецтві, започаткована у 20-х

роках ХХ ст., яка відзначається ірраціоналізмом [СУМ-20, IV, с. 31]; **ДЕКАДЕНТСТВО**. Загальна назва занепадницьких течій у буржуазному мистецтві епохи імперіалізму [СУМ-11, II, с. 233] – **ДЕКАДЕНТСТВО**. Загальна назва низки напрямів у літературі й мистецтві кінця ХІХ – початку ХХ ст., для яких характерні песимізм, естетизм, індивідуалізм, принцип «мистецтво для мистецтва» [СУМ-20, IV, с. 93]. Наведені приклади сучасних дефініцій лексичних одиниць на позначення мистецьких напрямів і течій демонструють звільнення семантики слів від ідеологічних нашарувань, а також розширення і поглиблення їхнього змістового обсягу.

Наслідком деідеологізації є також уведення до сучасних словників термінів, яких не було в радянському лексикографічному джерелі, незважаючи на те, що відповідні мистецькі напрями вже існували на той час в інших країнах. Наприклад: **ФОВІЗМ**. Напрямок паризького живопису на початку 20 ст.; вирізнявся простотою форм і перспективи, яскравими фарбами чистих кольорів; зображення людей і предметів набувало спрощеного характеру [ВТССУМ, с. 1542]; **ПОП-АРТ**. Напрямок авангардистського образотворчого мистецтва ХХ ст., представники якого зображують світ у художніх композиціях за допомогою предметів побуту, духовної і матеріальної культури поза їх природним побутуванням і буденним значенням [СУМЖ, с. 833].

Ускладнення семантики номінативних одиниць та розширення сфери їх функціонування порівняно з радянським періодом досягнуто й за рахунок ілюстративного матеріалу. У словникових статтях СУМа-20 його переважно дібрано так, що певне мистецьке явище співвіднесено з українськими реаліями, а в деяких випадках саме він надає лексемі позитивного відтінку значення, наприклад: *Талановиті представники авангардизму початку ХХ століття (футуризму, імажинізму, конструктивізму та ін.) збагатили культуру новими художніми цінностями (із журн.)* [СУМ-20, I, с. 82] (ілюстрація до слова *авангардизм*); *Досі тут на Бульйонній вулиці в місті Києві не доводилося чути вірші в такій вражаючій кількості. Від ранку і до пізньої ночі чути було суперечки про модернізм і акмеїзм (з наук.-поп. літ.)* [СУМ-20, I, с. 153]

(ілюстрація до слова *акмеїзм*); *Повинна визнати, що я довго і важко продиралась через свої уявлення і переконання до розуміння абстракціонізму, зате який широкий світ відкрився переді мною, як стало ясно і просто відчувати глибинний смисл живопису і скульптури* (з газ.) [СУМ-20, I, с. 79] (ілюстрація до слова *абстракціонізм*); *Український театр періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944) торкнувся елементів мистецтва модерну – символізму, експресіонізму, екзистенціалізму, абсурдизму, театру жорстокості* (з наук. літ.); *Очевидно, стильовою домінантою В. Стефаника слід вважати експресіонізм* (з наук. літ.) [СУМ-20, IV, с. 589] (ілюстрація до слова *експресіонізм*); *Принципи імажинізму позначилися на ліриці Володимира Сосюри та Богдана Ігоря Антонича* (з навч. літ.) [СУМ-20, VI, с. 467] (ілюстрація до слова *імажинізм*); *Аналізуючи Шевченкове «І небо невмите, і заспані хвилі», Майк Йогансен стверджував, що під цим образом «обома руками підписався б кожний імажиніст...»* (з наук.-попул. літ.) [СУМ-20, VI, с. 467] (ілюстрація до слова *імажиніст*).

Серед цитат СУМа-20, що стосуються назв мистецьких напрямів і течій, є й старі, перенесені з СУМа-11, наприклад: *Павлусь вернувся з-за границі, так само нахапавшись вершечків наймоднішого декадентства* (І. Нечуй-Левицький) [СУМ-20, IV, с. 93] (цитата до слова *декадентство*). Зазвичай такі ілюстрації не доповнюють конотативного значення лексичних одиниць додатковою оцінкою, за винятком прикладів до лексеми *абстрактний*, що, на нашу думку, надають слову імпліцитних ознак зв'язку з комуністичною ідеологією: *...Для Франка... краса в мистецтві існує не як втілення якоїсь абстрактної ідеї, а реально і об'єктивно* (з наук. літ.); *Загалом у своїх літературних вправах я не брав далеких абстрактних тем, – теми брав я з того життя, яке мене оточувало і що мене вражало* (С. Васильченко) [СУМ-20, I, с. 79]. Обидві цитати, до того ж першу з них, як зазначено в СУМі-11, узято з журналу «Мистецтво» за 1956 рік – часів категоричного заперечення та осудження всіх виявів творчості, не пов'язаних з дійсністю і конкретикою життя, в радянському лексикографічному джерелі були ідеологічно значущими,

оскільки слугували підтвердженням думки про «шкідливість» відхилень від реалістичного методу творчості і неприпустимість їх у соціалістичному мистецтві.

Зазначимо, що зіставлення визначень слів у радянському і сучасних українських словниках дає підстави зробити висновок, що в межах тематичної групи номінацій зі сфери мистецтва порівняно із суспільно-політичною та релігійною лексикою виявлено найбільшу кількість прикладів збереження ознак зв'язку з радянською ідеологією, а отже, неповної деідеологізації семантики лексичних одиниць, що становить близько 30% проаналізованих тлумачень мистецької лексики.

Переважно скопійовані з СУМа-11 пояснення слів на позначення мистецьких напрямів і течій пропонує «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусла. Наприклад, без жодних змін до ВТССУМа перейшли ідеологізовані визначення лексем *декадентство*, *дадаїзм* та *супрематизм*: **ДЕКАДЕНТСТВО**. Загальна назва занепадницьких течій у буржуазному мистецтві епохи імперіалізму [ВТССУМ, с. 280]; **ДАДАЇЗМ**. Формалістична течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи 10–20-х рр. 20 ст. [ВТССУМ, с. 272]; **СУПРЕМАТИЗМ**. Формалістична течія в мистецтві початку 20 ст., представники якої вдавалися до абстрактного комбінування геометричних фігур чи об'ємних форм [ВТССУМ, с. 1415], в яких збережено радянські ідеологічні маркери – негативно-оцінні прикметники «занепадницьких» і «формалістична» та відсилання «у буржуазному мистецтві епохи імперіалізму».

Не осучаснює більшості тлумачень у ВТССУМі і відкидання одного-двох ідеологічно значущих атрибутів за майже повного збереження колишніх дефініцій. Так, у словниковому визначенні лексеми *формалізм* уникнуто вживання прикметника «реакційний» та конкретизатора «характерний для буржуазної культури» [СУМ-11, X, с. 619], однак основа визначення, в якому викладено радянські вимоги розкриття в творах «ідейного змісту» і переваги змісту над формою, лишилася незмінною: **ФОРМАЛІЗМ**. // Напряму у

літературі, мистецтві, що нехтує ідейним змістом, вважаючи форму єдиною естетичною цінністю мистецтва. 3. Іdealістичний напрям у логіці, мистецтвознавстві та інших науках, що висуває на перше місце форму, нехтуючи ідейним змістом [ВТССУМ, с. 1544]. Порівняємо це визначення з тлумаченням в «Оксфордському словнику», що не містить принципів жодної естетичної доктрини та не має натяків на правильність чи хибність поняття, позначеного лексевою, натомість у ньому можна помітити спробу надати семантиці лексеви позитивного забарвлення завдяки дібраному ілюстративному матеріалу: **Formalism** – a style or method in art, music, literature, science, etc. that pays more attention to the rules and the correct arrangement and appearance of things than to inner meaning and feelings. *The defence of formalism is always that it serves to control an excess of feeling* [OALD] (**Формалізм** – стиль або метод у мистецтві, музиці, літературі, науці тощо, який приділяє більшу увагу правилам та правильному розташуванню і вигляду речей, аніж внутрішньому змісту і почуттям. *Виправданням формалізму завжди є те, що він допомагає контролювати надмірність почуттів*).

У тлумаченнях лексем *кубізм* відкинуто характеристики «буржуазному» [СУМ-11, IV, с. 381], *акмеїзм* – «реакційний» [СУМ-11, I, с. 27], *конструктивізм* – «дрібнобуржуазна» [СУМ-11, IV, с. 266], *сюрреалізм* – вказівку «у буржуазному мистецтві й літературі» [СУМ-11, IX, с. 908], *імажинізм* – пояснення «характеризується запереченням ідейності мистецтва» [СУМ-11, IV, с. 18], що, проте, не сприяло деаксіологізації дефініцій термінів: **КУБІЗМ**. У західноєвропейському мистецтві початку 20 ст. – формалістичний напрям, представники якого зображували предмети реального світу у вигляді геометричних фігур (куба, конуса тощо) [ВТССУМ, с. 594]; **АКМЕЇЗМ**. Напрямок у російській літературі, що виник у 1912 – 1913 рр. і проповідував теорію «мистецтва для мистецтва», індивідуалізм, формалізм [ВТССУМ, с. 17]; **КОНСТРУКТИВІЗМ**. 2. В образотворчому мистецтві та літературі початку 20 ст. – формалістична течія, що заперечувала ідейний зміст мистецтва й підмінювала художній образ абстракцією [ВТССУМ, с. 567]; **СЮРРЕАЛІЗМ**.

Формалістичний напрям у мистецтві й літературі 20 ст., який заперечував роль розуму й досвіду в творчості та шукав джерела її у сфері підсвідомого, інтуїтивного [ВТССУМ, с. 1432]; **ІМАЖИНИЗМ**. Формалістичний напрям у мистецтві й літературі початку 20 ст., що характеризувався пошуками нових зображальних засобів у поезії [ВТССУМ, с. 492]. Кожне з визначень містить ідеологічні семи, що пов'язують значення лексичних одиниць із періодом тотальної дискредитації всіх «нереалістичних» напрямів і течій у мистецтві.

На протиставленні з реалізмом і його естетичними принципами побудовані тлумачення лексем *авангардизм*, *натуралізм* та *футуризм*: **АВАНГАРДИЗМ**. Загальна назва різних напрямків у мистецтві 20 ст., для яких характерні розрив із традиціями реалізму, пошуки нових засобів вираження і формальної структури твору [ВТССУМ, с. 3]; **НАТУРАЛІЗМ**. 3. Напрямок і творчий метод у мистецтві й літературі, який з фотографічною точністю відображає поодинокі явища життя, ігноруючи художнє узагальнення, типізацію [ВТССУМ, с. 741]; **ФУТУРИЗМ**. Формалістичний напрям у мистецтві та літературі (перев. поезії) на початку 20 ст., який заперечував реалізм, відкидав класичну спадщину [ВТССУМ, с. 1553]. Зауважимо, що ці визначення також не нові, зокрема словникова стаття лексеми *натуралізм* відрізняється від репрезентованої в одинадцятитомнику лише відсутністю посилання «у буржуазному мистецтві і літературі» [СУМ-11, V, с. 219]; лексеми *футуризм* – «в буржуазному мистецтві та літературі» та оцінного прикметника «занепадницький» [СУМ-11, X, с. 657]; тлумачення лексеми *авангардизм* лишилося тим самим [СУМ-11, XI, с. 663]. Однак саме через застосування прийому протиставлення, що походить з радянських часів, дефініції мають ознаки ідеологізації.

На окрему увагу заслуговує тлумачення лексеми *абстракціонізм*. Зіставлення лексикографічного матеріалу СУМа-11 та ВТССУМа виявляє нове формулювання змісту цієї лексичної одиниці: **АБСТРАКЦІОНІЗМ**. Формалістичний занепадницький напрям у буржуазному образотворчому мистецтві ХХ ст. [СУМ-11, I, с. 7] – **АБСТРАКЦІОНІЗМ**. Формалістичний напрям у живопису, послідовники якого зображують реальний світ як

поєднання абстрактних форм (ліній, геометричних фігур) або колірних плям [ВТССУМ, с. 3]. У новому тлумаченні детально пояснено зміст терміна, однак визначення починається з оцінного прикметника «формалістичний», що за радянської доби в дефініціях назв мистецьких напрямів і течій виконував таку саму роль, як атрибути «буржуазний», «капіталістичний» тощо, тобто був сигналом-маркером для читача про те, що термін належить до чужої, ідеологічно ворожої системи цінностей. У сучасному словнику цей прикметник пояснено через лексему *формалізм*: **ФОРМАЛІСТИЧНИЙ**, -а, -е. 2. Стос. до формалізму (у 2, 3 знач.). // Створений на засадах формалізму (про твори мистецтва) [ВТССУМ, с. 1544]. Отже, у разі використання прикметника «формалістичний» у нових визначеннях мистецьких термінів він і надалі надаватиме їхній семантиці негативного забарвлення, оскільки словникове визначення слова *формалізм* свідчить про те, що похідний від нього прикметник є синонімом до характеристики «нехтує ідейним змістом, вважаючи форму єдиною естетичною цінністю мистецтва» [ВТССУМ, с. 1544].

Простежуємо подібну тенденцію репрезентації нових порівняно з СУМом-11 формулювань дефініцій лексем зі сфери мистецтва, але з ідеологічно-оцінними атрибутами радянської доби у їхньому складі і в «Словнику української мови» за редакцією В. В. Жайворонка. Наприклад, зіставимо визначення номінативних одиниць *конструктивізм*, *абстракціонізм* і *декадентство* у словниках радянського і пострадянського періодів: **КОНСТРУКТИВІЗМ**. 2. В образотворчому мистецтві та літературі початку ХХ ст. – дрібнобуржуазна формалістична течія, що заперечувала ідейний зміст мистецтва й підмінювала художній образ абстракцією [СУМ-11, IV, с. 266] – **КОНСТРУКТИВІЗМ**. 2. Один із формалістичних напрямів у літературі й мистецтві ХХ ст., що розвиває крайній техніцизм [СУМЖ, с. 455]; **АБСТРАКЦІОНІЗМ**. Формалістичний занепадницький напрям у буржуазному образотворчому мистецтві ХХ ст. [СУМ-11, I, с. 7] – **АБСТРАКЦІОНІЗМ**, *мист.* Формалістична течія в образотворчому мистецтві ХХ ст., послідовники якої відмовляються від реалістичного зображення світу [СУМЖ, с. 12];

ДЕКАДЕНТСТВО. Загальна назва занепадницьких течій у буржуазному мистецтві епохи імперіалізму [СУМ-11, II, с. 233] – **ДЕКАДЕНТСТВО**, *літ., мист.* Занепадницькі течії в літературі, мистецтві, культурі кінця XIX – початку XX ст., що характеризуються несприйняттям життя, витонченим естетизмом, індивідуалізмом [СУМЖ, с. 218]. І хоч у СУМЖі значення лексеми *формалізм* подається вже як нейтральне: **ФОРМАЛІЗМ**. 2. У літературі, мистецтві та інших гуманітарних науках – загальний напрям, що висуває на перше місце форму, зовнішнє вираження [СУМЖ, с. 1226], вживання похідного атрибута «формалістичний», як і прикметника «занепадницький» у тлумаченнях назв мистецьких напрямів і течій пов’язує їх із традиціями радянського словникового трактування. До цього додамо, що використання характеристики «крайній техніцизм» у дефініції слова *конструктивізм* надає його значенню оцінного відтінку, що теж є характерною рисою ідеологізованих тлумачень.

Формування у мовця оцінного ставлення до поняття зумовлює й використання атрибутивної словосполучки «граничним індивідуалізмом та містицизмом» у визначенні лексеми *символізм*: **СИМВОЛІЗМ**. Напряму у літературі та мистецтві кінця XIX – початку XX ст., що відзначався граничним індивідуалізмом та містицизмом [СУМЖ, с. 1042]. Також у розглянутому вище визначенні лексеми *абстракціонізм* наявна сема протиставлення цієї мистецької течії і реалізму. Акцент на такому аспекті значення зроблено і в тлумаченні слова *модернізм*: **МОДЕРНІЗМ**. Напрями в мистецтві та літературі XX ст., для яких характерне заперечення традиційних форм, розрив з реалізмом, пошук нових естетичних принципів [СУМЖ, с. 557].

На нашу думку, однією з основних умов досягнення об’єктивності в лексикографічному представленні слова є наведення максимально нейтрального та неупередженого, позбавленого оцінних компонентів тлумачення, яке було б прийнятним для носіїв різних ідеологій. Досягти цього можливо, уникаючи в словникових статтях будь-яких ідеологічних маркерів, зокрема й уживання в дефініціях оцінних прикметникових конструкцій.

Для підтвердження наших висновків розглянемо тлумачення відповідних лексем в «Оксфордському словнику», що не містять маркерів оцінки: **Abstractionism** – 1) (specialist) the principles and practices of abstract art [OALD] (**Абстракціонізм** – 1) принципи і методи абстрактного мистецтва); **Symbolism** – the use of symbols to represent ideas, especially in art and literature [OALD] (**Символізм** – використання символів для представлення ідей, особливо в мистецтві та літературі); **Modernism** – a style and movement in art, architecture and literature popular in the middle of the 20th century in which modern ideas, methods and materials were used rather than traditional ones [OALD] (**Модернізм** – стиль і рух у мистецтві, архітектурі та літературі, популярні в середині ХХ століття, в яких використовували не традиційні ідеї, методи та матеріали, а новітні).

Отже, сучасні лексикографічні праці демонструють переосмислення семантики лексем на позначення мистецьких напрямів і течій відповідно до новітніх потреб суспільства. У визначеннях здійснено спробу розкрити справжній зміст термінів зі сфери мистецтва, які зазнавали семантичних перекручень, зумовлених сприйняттям понять крізь призму офіційної ідеології. З цією метою словники пропонують нові розширені дефініції слів, вільні від ідеологічних штампів. Водночас виявлено досить численну кількість прикладів неповної деідеологізації лексичних одиниць, що нині викликають згадку про період, коли заперечувалося будь-яке мистецьке явище, яке не вписувалося в рамки нормативної естетики соцреалізму і тоталітарної системи.

Висновки до розділу 3

Лексичним спадком доби тотальної ідеологізації на російськомовній основі є засилля в українській мові російських лексико-семантичних форм, калькованих слів і словосполучень, запозичень російських словотворчих моделей, правописних та орфоепічних норм. У «Практичному словнику синонімів української мови» С. Й. Караванського за цими лінгвальними явищами закріплено позначку «совєтизм», основний масив яких становлять

росіянізми (лексичні і морфологічні) та кальки, які й нині поширені в українській мові. Це свідчить про масштаби згубного впливу радянської мовної політики, спрямованої на максимальне звуження функціональних можливостей української мови та її уподібнення до російської.

Порівняльний аналіз словникових статей у СУМі-11 та сучасних словниках тлумачного типу дав змогу розглянути особливості деідеологізації різних тематичних груп лексики в українській лексикографії пострадянського періоду. Стирання в суспільній свідомості антагоністичних суперечностей, на яких базувалася радянська ідеологія, спричинилося до втрати актуальності колишньої ідеологічної диференціації лексики на позитивну та негативну залежно від того, якого суспільного ладу – соціалістичного чи капіталістичного, якої дійсності – до- чи післяреволюційної, якого вчення – матеріалізму чи ідеалізму або якої сфери – матеріальної чи духовної – стосується явище чи поняття, позначене лексемою.

Звільнення тлумачення слова від ідеологічних нашарувань радянської доби в межах словникової статті означає зміну його конотативного статусу – лексична одиниця втрачає негативну або позитивну конотацію, набуту нею у період функціонування в радянському тоталітарному дискурсі. Це виявляється, по-перше, у пропонуванні нових формулювань дефініцій, по-друге, елімінації ідеологічних маркерів, зокрема оцінних атрибутів, просторово-часових характеристик, обмежувальних позначок, експресивів, коментарів та інших лінгвістичних прийомів ідеологізації; по-третє, в уникненні наведення політизованих ілюстрацій і доборі нових, які відповідають сучасному розумінню досліджуваних понять.

Залучення для порівняння визначень «Оксфордського словника» допомогло виявити лексеми як з повністю, так і з частково деідеологізованою семантикою в кожній із тематичних груп. Для частково деідеологізованих лексичних одиниць характерними є збереження тлумачень радянської доби (наприклад, лексеми *комунізм, соціалізм, троцькізм, західництво; богомілья, прихожанин, тайнство, бабинець; конструктивізм, декадентство, дадаїзм,*

супрематизм та ін.). Значення слів у таких випадках не звільнено від ідеологічних сем; у складі словникових статей залишено маркери позитивної або негативної оцінки; також про неповну деідеологізацію свідчить некритичний підхід до добору ілюстративного матеріалу, який може містити ідеологічну інформацію. Це засвідчує неповне подолання традицій радянської лексикографічної практики в сучасному словникарстві.

ВИСНОВКИ

Минуле століття стало епохою масштабних соціальних потрясінь, встановлення тоталітарних режимів, для яких характерним було утвердження єдиної ідеології як офіційної державної доктрини; зосередження влади в руках вузького кола партійних діячів; заполітизованість усіх суспільних процесів; маніпулювання масовою свідомістю; ігнорування індивідуальної свободи та індивідуального права вибору; нетерпимість до інакодумства; створення образу внутрішнього і зовнішнього ворога; панування терору та пропаганди, а також необмежений вплив на комунікативну практику суспільства.

Основою функціонування тоталітаризму є особлива знакова система, що формувала механізм ідеологічного контролю, популяризуючи потрібні ідеї та накидаючи оцінки дійсності. У роботі узагальнено погляди українських і зарубіжних мовознавців щодо проблеми взаємозв'язку мови та ідеології, які розглядають тоталітарну мову як утілення ідеології, головний чинник впливу на ціннісні орієнтації людини в тоталітарному суспільстві і виокремлюють такі її риси: оцінність, деформацію семантики слів, клішованість, використання евфемізмів, скорочених слів, гасел тощо (Г. Д. Бенкендорф, І. Г. Вепрева, Г. Ч. Гусейнов, М. Гловінський, О. А. Земська, О. В. Калиновська, Н. О. Купіна, А. Нойберт, П. Серіо, В. Шмідт, Г. М. Яворська та ін.).

З-поміж термінів, які вживають у своїх розвідках дослідники на позначення тоталітарної мови, обираємо термін «новомова» і визначаємо її як когнітивно-мовну систему, що виникла внаслідок модифікації природної мови і стала втіленням ідеологічних догм, засобом ідеологічного впливу та формування світосприйняття, відповідного інтересам владної верхівки тоталітарного суспільства. Першорядну роль у новомові відіграла оцінка: вона унеможлиблювала критичне осмислення дійсності, вводячи явища в систему жорстких бінарних опозицій «свій – чужий».

Аналіз праць із проблем функціонування мови в тоталітарному суспільстві виявив термінологічні сполуки, які дослідники використовують для опису одиниць новомови: «ідеологічно зумовлені одиниці», «ідеологічно марковані

слова», «ідеологічно забарвлені номінативні одиниці», «ідеологеми», «лінгвоідеологеми», «ідеолексеми» тощо. Термін «лінгвоідеологема», на нашу думку, найповніше відбиває мовно-когнітивну природу ідеологізованих одиниць – втілених у певній знаковій формі світоглядних уявлень, зумовлених ідеологічними чинниками. Водночас лінгвоідеологеми радянської новомови зараховуємо до радянізмів – лексичних та фразеологічних одиниць, які позначають властиві радянському суспільству поняття та реалії і можуть містити ідеологічну складову значення, сформовану під впливом соціально-політичного середовища.

У дослідженні на основі аналізу лінгвістичних праць радянського часу (В. В. Акуленко, І. К. Білодід, Ю. Д. Дешерієв, М. І. Ісаєв, Г. П. Їжакевич, В. Т. Коломієць та ін.) висвітлено мовну політику Радянського Союзу, що вибудовувалася на ідеологічній основі й полягала в поширенні російської мови як мови міжнаціонального спілкування в межах СРСР та використанні її разом із рідною мовою у всіх сферах суспільного життя. Було проголошено формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як наслідок їх взаємодії та «взаємозбагачення», роль головного джерела у творенні якого відводили російській. Офіційно дозволеним шляхом розвитку національних мов визнавали поповнення їхнього словникового складу запозиченнями з російської мови або з інших мов за її посередництва.

Асиміляційна мовна політика Радянського Союзу зумовила звуження сфер побутування української мови, втрату багатьох її самобутніх рис, деформацію різних мовних рівнів. Радянська новомова в її українському варіанті була наслідком русифікації і характеризувалася максимальною кількістю спільних із російською мовою рис у галузі термінології, словотвору та слововживання. Засобами російської мови сформовано радянські суспільні стереотипи, а також ідеологічно заряджені мовні одиниці, кальковані та поширені в системі значень української мови, зокрема закріплені в лексикографічних працях. Прямі запозичення російських форм (росіянізми), лексичні й семантичні кальки, словотворчі моделі і моделі наголошування, потрапляючи до словників, ставали

кодифікованими нормами, входили у широкий мовний ужиток і впливали на суспільну мовну свідомість. У «Практичному словнику синонімів української мови» С. Й. Караванського невластиві українській мові утворення, нав'язані радянською владою, отримують назву «совєтизми», що безпосередньо вказує на штучне походження цих одиниць, які з'явилися в добу примусового «зближення мов».

Як авторитетне джерело знань тлумачні словники, відбиваючи панівну в радянський період систему поглядів, переконань та уявлень, ставали засобом формування нової системи цінностей та світосприйняття. Наслідки впливу тоталітарної ідеології на лексикографічний опис слів та прийоми ідеологізації лексики досліджено на матеріалі «Словника української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.). З'ясовано, що ідеологізації, яка полягає в набутті семантикою номінативної одиниці позитивної або негативної конотації, пов'язаної з її побутуванням у радянському ідеологічному узусі, зазнали одиниці всіх обраних для дослідження тематичних груп лексики – суспільно-політичної, а саме найменування політичних партій, рухів та ідеологічних течій, християнської релігійної лексики та назви мистецьких напрямів і течій.

Носіями високої позитивної оцінки були номінативні одиниці, що становили ядро концептосфери керівної ідеології, – *комунізм, соціалізм, більшовизм, марксизм, народна демократія, партія* (з тематичної групи суспільно-політичної лексики), *атеїзм* (із тематичного об'єднання релігійної лексики) та *соціалістичний реалізм* (із назв мистецьких напрямів і течій). Їх позитивне представлення в академічному словнику слугувало офіційній пропаганді та формуванню в громадян необхідного світогляду і ціннісних орієнтирів. Негативної конотації набували суспільно-політичні лексеми, що позначали реалії життя ідеологічно антагоністичного табору (наприклад *лібералізм, націоналізм, сіонізм, федералізм*), усі лексичні одиниці християнської релігійної сфери та всі назви «нереалістичних» напрямів літератури і мистецтва (*модернізм, авангардизм, абстракціонізм, експресіонізм* тощо).

Набуття лексевою ідеологічного забарвлення відбувалося за допомогою таких лексикографічних прийомів:

- вживання на початку дефініцій ідеологічно значущих прикметників, які накидали чітку оцінку певного явища як позитивного або негативного з погляду комуністичної ідеології ще до ознайомлення з його значенням (позитивно-оцінні прикметники «вищий», «перший», «об'єктивний», «науковий», що характеризували ключові поняття радянського тоталітарного дискурсу (лексми *комунізм, соціалізм, реалізм*), та негативно-оцінні «буржуазний», «дрібнобуржуазний» «реакційний», «капіталістичний», «націоналістичний», «формалістичний», «занепадницький», «ідеалістичний» й ін., які вживали в дефініціях слів на позначення ворожих соціалізму і радянській системі цінностей понять (*монархізм, космополітизм; експресіонізм, абстракціонізм*);

- використання просторово-часових маркерів «у капіталістичних країнах», «у буржуазному суспільстві», «у буржуазному мистецтві та літературі кінця XIX – початку XX століття» тощо (*консерватор, трудовик; натуралізм, декадентство*);

- маркування лексем релігійної сфери позначками «церковне», «релігійне», «застаріле», «рідко», «дореволюційне», «зневажливо», «іронічне» та лінгвоідеологемами-коментарями на зразок «міфічний», «пов'язаний з надприродними силами», «у релігійних уявленнях», «церква вважає», що кваліфікували слова та відповідні явища як застарілі або неприйнятні в соціалістичному суспільстві (*заповідь, святі отці, покута, благодать, ангел*);

- використання в дефініціях лексем модальних часток «ніби», «нібито», семантичного конкретизатора «так званий» (*таїнство, богомілья, амвон*), прийому «іронічних лапок» (*космополітизм, сюрреаліст*), вживання слів із заперечним префіксом «анти-» – «антинауковий», «антирадянський», «антиреалістичний» (*автокефальний, символізм*);

- введення в тлумачення експресивних слів, залучення прикладів, які містять відтінки іронії і насмішки, що зумовлювало пейоративізацію

номінативних одиниць (*махновщина, націоналізм; канонізувати, відпущення; футурист, конструктивіст*).

Виявом ідеологізації в СУМі-11 є набуття словами «вільної семантики» (термін М. Гловінського), коли вони перетворювалися на оцінні маркери, що надають іншим лексемам негативної характеристики. Це слова «опортуніст», «опортуністичний», за допомогою яких назви різних політичних партій та рухів набували негативної оцінки, і «формалізм», «формалістичний», що їх вводили до дефініції будь-якого мистецького напрямку чи течії, які заперечувала радянська система.

Іншими засобами ідеологізації лексичних одиниць у радянському словнику також є: порядок розташування значень у словниковій статті, коли в дефініціях багатозначних слів на перше місце ставили ідеологічно-оцінне значення, що спричиняло його сприйняття як основного (лексеми *націоналізм, душа*); наведення розлогих, з максимальною кількістю характеристик визначень ключових понять радянської ідеології (*комунізм, соціалізм*); заміщення в трактуванні номінативних одиниць релігійної тематики первісного релігійного значення, що зумовлювало їх десакралізацію (*творець, символ віри, душа*). Це виявлялося як на графічному рівні, коли назви важливих релігійних понять писали з малої літери (*бог, господь, біблія, євангеліє*), так і в набутті семантикою слів світського характеру.

Встановлено роль ілюстративного матеріалу в ідеологізації лексем у тлумачному словнику, а саме з'ясовано, що ілюстрації часто увиразнювали та закріплювали репрезентоване в дефініції ідеологізоване значення слова або навпаки – створювали ідеологічний контекст, надаючи лексемі ідеологічного забарвлення в разі нейтрального тлумачення. Основним критерієм добору прикладів була відповідність їхнього змісту комуністичній ідеології. З цією метою обирали цитати з вагомих у радянському суспільстві джерел. У словникових статтях, досліджених у роботі, більшість літературних цитат дібрано з творів представників соцреалізму, які перебували під тиском системи, і лише незначну кількість становлять цитати з творів класиків української

літератури, зокрема дожовтневого періоду, та фольклору. За тематикою багато ілюстрацій є агітаційно-пропагандистськими, вони звеличують реалії життя Радянського Союзу, протиставляючи «світ соціалізму» та «світ капіталізму».

Деідеологізація лексем як позбавлення їх оцінного компонента значення, властивого ідеології радянського тоталітаризму, є одним з основних динамічних процесів у сучасному українському словникарстві. Механізми деідеологізації різних тематичних груп лексики української мови досліджено на основі порівняльного аналізу словникових статей СУМа-11 та пострадянських словників тлумачного типу. Критеріями деідеологізації лексичних одиниць визначено звільнення значень від ідеологічних сем радянської доби, відсутність у дефініціях ідеологічних маркерів, а також розширення сфери функціонування лексем, що відповідає сучасним реаліям життя.

Долання наслідків ідеологічного впливу спостерігаємо в усіх словниках пострадянської доби, однак зміни в тлумаченнях слів є частковими, оскільки основою для кожного нового лексикографічного видання в Україні залишається «Словник української мови» в 11-ти томах.

Встановлено, що зміна аксіологічного статусу лексичних одиниць у словникових статтях відбувається за допомогою: представлення нових формулювань дефініцій, що зумовлено прагненням адаптувати значеннєве наповнення слів до новітніх суспільних запитів і потреб, конкретизувати їхній зміст та позбавити їх політичної спрямованості (слова *марксизм, більшовизм, махновщина, центризм, партія; Бог, богомілья, апостол, благодать, віра; натуралізм, модерн, абстракціонізм, авангардизм*); елімінації оцінних прикметників, обмежувальних позначок, просторово-часових характеристик, експресивів та інших ідеологічних маркерів; усунення тенденційного ілюстративного матеріалу і добору нових прикладів, що розширюють і поглиблюють семантику слів та зумовлюють їх переосмислення. Щодо релігійної лексики, то нові підходи до її трактування сприяють актуалізації лексичних одиниць цієї групи, поверненню багатьох із них до первісних значень, втрачених у часи панування атеїстичної ідеології.

Аналіз тлумачень лексем у сучасних словниках виявив неоднаковий ступінь їх деідеологізації. Численні випадки неповної, або часткової деідеологізації лексичних одиниць свідчать про невідповідність їхніх визначень сучасному сприйняттю тих чи тих понять. У ВТССУМі приклади неповної деідеологізації становлять 13% від загальної кількості проаналізованих словникових статей, у СУМЖі – 6%, а в СУМі-20 – 9%. Ознакою неповної деідеологізації є збереження оцінних характеристик, властивих радянському словникарству, а саме: наведення старих визначень лексичних одиниць, що належали до стійких радянських лінгвоідеологем (*космополітизм, імперіалізм*); перенесення з СУМа-11 ілюстративного матеріалу, в якому відбилися ідеологічні уявлення попередньої епохи (*відпущення, ісрей, бабинець*); збереження в значеннях слів ідеологічних сем (*модерн, імажинізм, сюрреалізм*). Найбільшу кількість прикладів неповної деідеологізації лексичних одиниць, що суперечать сучасним вимогам об'єктивності словникового тлумачення, виявлено в тематичній групі назв мистецьких напрямів і течій – 30%, тоді як у тематичних групах суспільно-політичної та релігійної лексики цей відсоток становить відповідно 10% і 7%.

Рудименти радянської ідеології у словникових дефініціях свідчать, що процеси деідеологізації в лексикографічній сфері ще тільки розпочалися і будуть завершені лише тоді, коли українська мова розвиватиметься за своїми власними, а не привнесеними правилами, звільниться від ідеологічного вантажу радянської епохи у вигляді росіянізмів, кальок та оцінних характеристик.

Перспективами подальших досліджень є вивчення питань взаємодії мови і суспільства, мови й ідеології, зокрема в Україні на сучасному етапі, та дослідження змін у лексичному складі мови, які відбуваються під впливом екстралінгвальних чинників на матеріалах як лексикографічних праць, так і художніх та публіцистичних текстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48–54.
2. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – С. 3–15. URL : <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html> (дата звернення: 18.07.1017).
3. Антонич Б.-І. Національне мистецтво // Антонич Б.-І. Твори / ред.-упоряд. М. Москаленко ; упоряд. Л. Головата ; авт. передм. М. Новикова. – Київ : Дніпро, 1998. – С. 467–476.
4. Арндт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. – Київ : Дух і Літера, 2005. – 584 с.
5. Бабич Н. «Камінь преткновення» за Біблією і проблеми сакральності в сучасній українській мові // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – 2016. – Вип. 772. Романо-слов'янський дискурс. – С. 3–7.
6. Балог В. О. Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах (1970–1980 рр.) (семантичний та стилістичний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / НАН України, Ін-т укр. мови. – Київ, 2003. – 16 с.
7. Баран В. Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
8. Баришполець О. Т. Идеология – єдність ілюзорного й реального в суспільній свідомості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Всеукр. наук. конф. 29–31 травня 1995 р. / за ред. О. В. Киричука, М. І. Михальченка, М. М. Слюсаревського. – Київ, 1995. – С. 7–8.
9. Барт Р. Миф сегодня // Барт Р. Мифологии : пер. с фр. / вступ. ст. и коммент. С. Зенкина. – Москва : Академ. Проект, 2008. – С. 265–320.
10. Бахнян К. В. Предисловие // Язык, идеология, политика : рефератив. сб. – Москва, 1982. – 292 с.

11. Бахтаров А. В. Sacrum і profanum у просторі «радянського тоталітаризму» // Наукові праці : наук.-метод. журн. – Т. 224. – Вип. 212. «Філологія. Літературознавство». – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – С. 6–10.
12. Бахтин М. Слово в романе // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики : Исследования разных лет. – Москва : Художеств. лит., 1975. – С. 72–234.
13. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 281 с.
14. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов : Світ, 1997. – 392 с.
15. Белецкий А. А. Об интернационализмах // Філол. зб. Київ. держ. унів. ім. Т. Шевченка. – Вип. 8. – Київ : Вид-во КДУ, 1955. – С. 59–80.
16. Бенкендорф Г. Д. Химери в оселі буття. – Київ : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 185 с.
17. Бенкендорф Г. Д. Христос і християнство. Семантика і прагматика концептів в умовах тоталітарних партій // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 34. Філологічні науки. – Київ, 2004. – С. 15–21.
18. Бергсдорф В. Политика и язык // Язык, идеология, политика : рефератив. сб. – Москва, 1982. – С. 119–130.
19. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. – Москва : Наука, 1990. – 224 с.
20. Бердяев Н. А. Судьба России. – Москва : Эксмо, 2007. – 76 с. URL : <http://e-libra.ru/read/193878-sudba-rossii.html> (дата звернення: 12.06. 2017).
21. Библик С. П. Стилiстична ремарка : дозвiл чи заборона? // Культура слова. – 2000. – Вип. 55–56. – С. 52–59.

22. Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів і посад) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т укр. мови. – Київ, 1997. – 215 с.
23. Білодід І. К., Мельничук О. С., Русанівський В. М. Нові тенденції розвитку української мови в період переходу від соціалізму до комунізму. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. – 27 с.
24. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использование в социальном контексте) // Язык и моделирование социального взаимодействия : сб. ст. – Москва : Прогресс, 1987. – С. 88–125.
25. Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – Київ, 1972. – 63 с.
26. Бурячок А. А. Магістралі мовного океану // Літературна Україна. – 1972. – 30 травня.
27. Бурячок А. А. Про склад реєстру і критерії добору реєстрових слів до Словника української мови (на матеріалі 1-го тому) // Лексикологія та лексикографія : Республік. міжвідомч. зб. – Серія «Питання мовознавства». – Київ : Наук. думка, 1966. – С. 106–113.
28. Вайс Д. Сталинский и национал-социалистический дискурсы пропаганды : сравнение в первом приближении // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 3 (23). – С. 34–60.
29. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избр. произв. : пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – Москва : Прогресс, 1990. – С. 707–735.
30. Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 107–125.
31. Вепрева И. Г., Шадрина Т. А. Идеологема и мифологема : интерпретация терминов // Научные труды профессоров Уральского института экономики, управления и права. – Екатеринбург : Изд. УрГУ, 2006. – Вып. 3. – С. 120–131.

32. Весна Т. В. Идеологізованість як окремий тип оцінного відношення (на матеріалі лексики політичної преси) // Записки з романо-германської філології : зб. наук. статей. – Одеса : Фенікс, 2006. – Вип. 17. – С. 53–60.

33. Весна Т. В. Идеологічний та національно-культурний компоненти в семантичній структурі лексики політичного дискурсу (на матеріалі франко- і російськомовної преси 90-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – 22 с.

34. Винник В. О. В авангарді українського радянського мовознавства // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 11–21.

35. Винник В. О. Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах // Українська і слов'янська лексикографія : Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України ; відп. ред. І. С. Гнатюк. – Київ : КММ, 2012. – С. 16–27.

36. Вихованець І., Непокупний А., Ткаченко О. Про новий тлумачний словник української мови // Мовознавство : доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів / відп. ред. В. Німчук. – Київ : Пульсари, 2002. – С. 17–21.

37. Виноградов В. В. Великий русский язык. – Москва : ОГИЗ : Гос. изд-во худож. лит., 1945. – 172 с.

38. Возняк Т. Велика війна в Європі і перспективи тоталітаризму. URL : http://www.ji.lviv.ua/n75_texts/N75_-Persha_svitova.htm (дата звернення: 09.09.2017).

39. Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминологического совещания) / [отв. ред. Ю. Д. Дешериев] ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. – Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 230 с.

40. Воркачев С. Г. Лингвоидеологема «народ» в зеркале русской поэзии // Научный диалог. – 2013. – № 5 (17). – С. 50–71.

41. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики : пер. с нем. – Москва : Прогресс, 1988. –

704 с. URL : http://yanko.lib.ru/books/philosoph/gadamer-istina_i_metod.pdf (дата звернення: 03.07.2017).

42. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 3–25.

43. Гайдеггер М. Гельдерлін і сутність поезії // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. ; за ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 198–207.

44. Геллер Л. Эстетические категории и их место в соцреализме ждановской эпохи // Соцреалистический канон / под ред. Х. Гюнтера, Е. Добренко. – Санкт-Петербург : Академ. Проект, 2000. – С. 434–448.

45. Гірц К. Інтерпретація культур : вибрані есе : пер. з англ. – Київ : Дух і Літера, 2001. – 542 с.

46. Голованевский А. Л. Общественно-политическая лексика в словарях 1900–1917 гг. (К проблеме идеолого-семантической типологии словарей дореволюционного периода) // Филологические науки. – 1986. – № 3 (153). – С. 25–31.

47. Голованевский А. Л. Социальная и идеологическая дифференциация и оценочность общественно-политической лексики русского языка // Вопросы языкознания. – 1987. – № 4. – С. 35–42.

48. Горецкий П. Й. З досвіду лексикографічної роботи (Редагування Тлумачного словника української мови) // Лексикографічний бюлетень. – Київ, 1961. – Вип. VIII. – С. 45–47.

49. Грабовський С. Утопія, тоталітаризм і свобода // Сучасність. – 1995. – № 1. – С. 71–82.

50. Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія / відп. ред. І. С. Гнатюк ; Ін-т укр. мови НАН України. – Київ, 2011. – С. 238–243.

51. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. Избранные труды по

языкознанию / пер. Г. В. Рамишвили. – Москва : Прогресс, 1984. – С. 37–298.
 URL : <http://philologos.narod.ru/classics/humboldt.htm> (дата звернення: 10.09.2017).

52. Гусейнов Г. Ч. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х. – Москва : Три квадрата, 2003. – 272 с.

53. Гловінський М. Новомова // 12 польських есеїв. – Київ : Критика, 2001. – С. 158–180.

54. Дейвіс Н. Європа: історія / пер. з англ. П. Таращука, О. Коваленко. – Київ : Основи, 2000. – 1464 с.

55. Демська О. М. Вступ до лексикографії : навч. посіб. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2010. – 265 с.

56. Демська О. Ідеологія і словник // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність : міжвідомч. зб. наук. праць. – Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталя Кобрин] ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2012. – С. 276–281.

57. Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. – Москва : Просвещение, 1968. – 312 с.

58. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика : к основам общей теории. – Москва : Наука, 1977. – 328 с.

59. Дзюба І. Вимирання слова // Дзюба І. З криниці літ : у 3 т. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2006. – Т. 1. – С. 780–790.

60. Доменко А. І. Особливості перекладу реалій-радянців (на матеріалі англійського перекладу роману Олеся Гончара «Собор») // Materiały VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Naukowa przestrzeń Europy-2012». – Vol. 21. Filologiczne nauki. – Przemyśl : Nauka i studia, 2012. – 72 s. URL : http://gerebilo.ucoz.ru/_ld/8/855_06-04-2012_A4-t.pdf (дата звернення: 15.05.2017).

61. Дякевич Н. В. Типология политических режимов: вопросы теории. – Москва, 1993. – 70 с.

62. Ермакова О. П. Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слов // Русский язык. Najnowsze dzieje języków słowiańskich / Red. E. Širjaev. – Opole : Uniwersytet Opolski, 1997, s. 121–165.

63. Ермоленко С. С. Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка // Мова тоталітарного суспільства : [зб.] / [відп. ред. Г. М. Яворська]. – Київ : Центр близькосх. дослідж., 1995. – С. 7–15.

64. Жайворонок В. В. Сучасний суспільно-політичний словник: процес оновлення // Історія, стан і перспективи розбудови української термінології. – Київ : НМК ВО, 1992. – С. 29–35.

65. Жданова Л. А. Общественно-политическая лексика: структура и динамика : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Москва, 1996. – 224 с.

66. Жуйкова М. Данайські дари, або Дещо з приводу білінгвізму в Україні // Урок української. – 2001. – № 5. – С. 15–18.

67. Жуйкова М. Емпіричний компонент у словникових дефініціях // Поміж мов і культур : методологічний еkleктизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства : кол. монографія / [гол. ред. К. І. Мізін]. – Переяслав-Хмельницький ; Кременчук : Вид-во ПП Щербатих О. В., 2017. – С. 295–314. URL : <http://phdpu-kif.webnode.com.ua/monograph/> (дата звернення: 22.07.2017).

68. Жуковський А. Сучасний стан релігії й Церкви під Советами, зокрема в УССР // Релігія в житті українського народу : зб. матеріалів наук. конф. у Рокка ді Папа (18–20.10.1963) / [спільне вид. НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ на пошану Блаженнішого Верховного Архієпископа Кардинала Йосипа Сліпого, Почесного та Дійсного Члена НТШ у 75-річчя народин та 50-річчя священства] ; за ред. В. Янева. – Мюнхен–Рим–Париж, 1966. – 222 с.

69. Жулинський М. Соціалістичний реалізм – творчий метод чи ідеологічний інструмент? // *Studia Sovietica*: зб. – Вип. I. Ідеологічні та естетичні стратегії соцреалізму. – Київ : Ін-т літ. НАНУ, 2010. – С. 7–16.

70. Забужко О. Мова і влада // Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. – 4-те вид., допов. – Київ : Факт, 2009. – С. 101–125.

71. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період. – 2-ге вид. – Київ : Факт, 2009. – 154 с.
72. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР. – Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2008. – 440 с.
73. Земская Е. А. Клише новояза и цитация в языке постсоветского периода // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3. – С. 23–31.
74. Илагаева Г. О. Металингвистика «Толкового словаря русского языка» под редакцией Д. Н. Ушакова : словарь и идеология: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Ставрополь, 2015. – 260 с.
75. Интернациональные элементы в лексике и терминологии / под общ. ред. В. В. Акуленко. – Х. : Вища шк., 1980. – 208 с.
76. Исаев М. И. О языковом развитии в социалистическом многонациональном государстве // Известия Северо-Осетинского науч.-исслед. ин-та. – Т. XXVII. Языкознание. – Орджоникидзе, 1968. – С. 5–22.
77. Исаев М. И. Социо-лингвистические проблемы языков народов СССР (вопросы языковой политики и языкового строительства) : учеб. пособие для филол. спец. ун-тов. – Москва : Высшая шк., 1982. – 168 с.
78. Їжакевич Г. П. Характеристика спільного лексичного фонду мов народів СРСР // Мовознавство. – 1973. – № 6 (42). – С. 3–14.
79. Кабиш О. О. Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Київ, 2007. – 234 с.
80. Калачев В. А. Специфика идеологического отражения действительности : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук: 09.00.01. – Ростов н/Д, 1975. – 24 с.
81. Калиновська О. Ідеологічний контекст як умова лексико-семантичних трансформацій в українському радянському політичному дискурсі // Семантика мови і тексту : матеріали XI Міжнар. наук. конф. (26–28 вересня 2012 р.). – Івано-Франківськ, 2012. – С. 220–223.
82. Калиновська О. В. Ідеологічний простір української мови (до проблеми семантичної характеристики української мови ХХ століття) // Наукові записки

Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 137. Філологічні науки. – Київ, 2012. – С. 24–28.

83. Калиновська О. В. Лексико-семантичний аналіз газетно-публіцистичного дискурсу 70-х рр. // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 20. Філологічні науки. – Київ, 2002. – С. 19–22.

84. Калиновська О. В. Лексико-семантичні зрушення в мові тоталітарного режиму (на матеріалі партійних документів 70-х рр. ХХ ст.) // Семантика мови і тексту: зб. ст. VIII Міжнар. наук. конф. (22–24 жовтня 2003 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 208–212.

85. Калиновська О. В. Проблеми лексикографічного опису ідеологічно забарвлених лексичних одиниць // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 85. Філологічні науки. – Київ, 2008. – С. 35–39.

86. Каммари М. Д. Строительство коммунизма и дальнейшее сближение наций в СССР // Вопросы философии. – 1961. – № 9. – С. 29–43.

87. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я». – Київ : Академія, 2001. – 240 с.

88. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – 5-те вид., опрац. і доп. – Львів : БаК, 2014. – XIV + 530 с.

89. Караванський С. Секрети української мови. – 2-ге розшир. вид. – Львів : БаК, 2009. – 344 с.

90. Карпіловська Є. А. Призабуті ресурси української номінації (за матеріалами словників 1920–1930-х років) // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія / відп. ред. І. С. Гнатюк ; Ін-т укр. мови НАН України. – Київ, 2011. – С. 278–283.

91. Карпіловська Є. А. Реакція мови на зміну суспільних стереотипів // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 137. Філологічні науки. – Київ, 2012. – С. 88–91.

92. Карцевский С. И. Язык, война и революция. – Берлин : Русское универсальн. из-во, 1923. – 72 с.
93. Клаус Г. Сила слова : гносеологический и прагматический анализ языка : пер. с нем. – Москва : Прогресс, 1967. – 216 с.
94. Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога / пер. с нем. А. Б. Григорьева. – Москва : Прогресс-Традиция, 1998. – 384 с.
95. Клушина Н. И. Интенциональные категории публицистического текста (на материале периодических изданий 2000–2008 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / МГУ. – Москва, 2008. – 57 с.
96. Клушина Н. И. Общие особенности публицистического стиля // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования [отв. ред. М. Н. Володина]. – Москва : Изд-во МГУ, 2003. – С. 269–289.
97. Кодухов В. И. Логические и культурно-исторические компоненты значения слов // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С. 6–12.
98. Козырев В. А., Черняк В. Д. Лексикография русского языка: век нынешний и век минувший. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. – 631 с.
99. Коломієць В. Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. – Київ : Наук. думка, 1973. – 304 с.
100. Коломієць В. Т. Спільні тенденції розвитку лексики слов'янських мов у післявоєнний період : доповіді радянської делегації на VI Міжнар. з'їзді славістів (Прага, серпень 1968 р.). – Київ : Наук. думка, 1968. – 30 с.
101. Кольев А. Миф масс и магия вождей. – Москва, 1999. – 432 с.
102. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – Київ : Політвидав України, 1966. – 31 с.
103. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – Київ : Вид-во політ. літ. України, 1972. – 30 с.

104. Коротич К. В. До проблеми ідеологічної картини світу (на матеріалі української преси 20–30-х рр. ХХ століття) // Вісник Харківського національного ун-ту імені В. Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2006. – № 727. – Вип. 47. – С. 235–239.

105. Коротич К. В. Мовні способи дискредитації релігії в радянському дискурсі (на матеріалі української преси 20–30-х років ХХ століття) // Вісник Харківського національного ун-ту імені В. Н. Каразіна. – Серія «Філологія». – 2012. – № 1021. – Вип. 66. – С. 220–225.

106. Кочерган М. П. Слово і контекст (лексична сполучуваність і значення слова). – Львів : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. – 184 с.

107. Краткий курс истории ВКП(б).
URL : http://www.alibet.net/writer/1/books/10946/-bez_avtora/kratkiy_kurs_istorii_vkpb/read (дата звернення: 04.07.2017).

108. Кронгауз М. А. Бессилие языка в эпоху зрелого социализма // Фольклор и постфольклор : структура, типология, семиотика. URL : <http://www.ruthenia.ru/folklore/krongauz1.htm> (дата звернення: 08.02.2017).

109. Кронгауз М. А. Русский язык на грани нервного срыва. 3D. – Москва : Астрель, 2012. – 496 с. URL : <http://www.rulit.me/books/russkij-yazyk-na-grani-nervnogo-sryva-3d-read-304870-1.html> (дата звернення: 10.02.2017).

110. Крючкова Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – Москва : Наука, 1989. – 151 с.

111. Крючкова Т. Б. О фиксации в толковых словарях идеологической вариативности лексических единиц // Вопросы филологии. – 2008. – № 2 (29). – С. 46–54.

112. Куза А. М. Українська релігійна фразеологія: особливості функціонування в сучасному мовному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2016. – 20 с.

113. Куза А. М. Українська релігійна фразеологія : особливості функціонування в сучасному мовному просторі : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 2016. – 212 с.
114. Купина Н. А. Советизмы: к определению понятия // Политическая лингвистика. – 2009. – Вып. 2 (28). – С. 35–40.
115. Купина Н. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. – Екатеринбург ; Пермь : Изд-во Урал. ун-та – ЗУУНЦ, 1995. – 144 с.
116. Купина Н. А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 176 с.
117. Купина Н. А. Языковое строительство: от системы идеологем к системе культурем // Русский язык сегодня / отв. ред. Л. П. Крысин. – Москва : Азбуковник, 2000. – Вып. 1. – С. 182–189.
118. Ларин С. Язык тоталитаризма // Новый Мир. – 1999. – № 4. URL : http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_1999_4/Content/Publication6_4306/Default.aspx (дата звернення: 13.03.2017).
119. Лебон Г. Психология толп. – Москва : Инст-т психологии РАН : Изд-во «КСП+», 1998. – 416 с.
120. Левонтина И. Б. Слова-свидетели // Мова тоталітарного суспільства : [зб.] / [відп. ред. Г. М. Яворська]. – Київ : Центр близькосх. дослідж., 1995. – С. 93–99.
121. Лендау Сидні І. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії : пер. з англ. – Київ : К. І. С., 2012. – 480 с.
122. Леонтьева Л. Політичний міт // Ї. – 2003. – № 30. – С. 124–152.
123. Лефор К. Политические очерки XIX–XX века : пер. с франц. – Москва : РОССПЭН, 2000. – 368 с.
124. Липинський В. Листи до братів-хліборобів : Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії : у 25 т. – Т. 6, Кн. 1 / ред. Я. Пеленський. – Київ ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
125. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.

126. Мазон А. Лексика войны и революции в России (1914–1918). Введение. Аббревиация / пер. с фр. К. Л. Филатовой, Д. В. Спиридонова // Политическая лингвистика. – 2008. – Вып. 1 (43). – С. 203–210. URL : <http://philology.ru/linguistics2/mazon-13a.htm> (дата звернення: 28.07.2017).

127. Малышева Е. Г. Идеологема как лингвокогнитивный феномен: определение и классификация // Политическая лингвистика. – 2009. – № 4 (30). – С. 32–40.

128. Мангейм К. Идеология и утопия // Мангейм К. Диагноз нашего времени. – Москва : Юрист, 1994. – С. 7–275.

129. Маркс К. К критике Гегелевской философии права. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. – 2-е изд. – Т. 1. – Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1955. – С. 414–429.

130. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология: Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Шtirнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. – 2-е изд. – Т. 3. – Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1955. – С. 9–454.

131. Масенко Л. Т. Мова і політика. – Київ : Соняшник, 1999. – 100 с.

132. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.

133. Масенко Л. Т. Роль офіційної ідеології 70-х років у поглибленні деформації мовної ситуації в Україні // Мова тоталітарного суспільства : [зб.] / [відп. ред. Г. М. Яворська]. – Київ : Центр близькосх. дослідж., 1995. – С. 68–76.

134. Масенко Л. Т. Слово *куркуль* в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах // Українська мова. – 2015. – № 2. – С. 24–35.

135. Масенко Л. Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / НАН України, Ін-т укр. мови. – Київ, 2005. – 39 с.

136. Матковська О. Й. Орвелівська новомова та сучасний дискурс // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». – Серія «Філологічна». – 2012. – Вип. 26. – С. 185–188.

137. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15–20.

138. Медведев П. Н. (Бахтин М. М.) Формальный метод в литературоведении : Критическое введение в социологическую поэтику. – Ленинград, 1928 (Цит. за: Рудик І. М. Лінгво-когнітивні характеристики ідеологем // Мова. – Одеса : Астропринт, 2012. – № 18. – С. 30–32).

139. Медвідь О. Просторіччя як категорія мовознавства і перекладознавства // Мовознавство : тези та повідомлення III Міжнар. конгресу українців, 26–29 серпня 1996 р. – Харків : Око, 1996. – С. 328–333.

140. Медникова Э. М. Идеологическая компонента значений слов в словарных и несловарных текстах // Методологические проблемы социальной лингвистики. – Москва : Изд-во МГУ, 1986. – С. 22–33.

141. Мінчак Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». – Київ, 2003. – 21 с.

142. Мінчак Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Київ, 2003. – 301 с.

143. Мінчак Г. Б. Лінгвоаксіологічні параметри ідеологічної емотивності // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 9. «Сучасні тенденції розвитку мов». – Вип. 3. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 128–132.

144. Мирошніченко А. Толкование речи. Основы лингво-идеологического анализа. Ростов н/Д., 1995. – 112 с. URL : http://www.studmed.ru/miroshnichenko-a-tolkovanie-rechi_d68fd2e22ad.html (дата звернення: 12.03.2017).

145. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь языка Совдепии. – Санкт-Петербург : Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
146. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – Київ : Світогляд, 2005. – 315 с.
147. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність : український контекст. – Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
148. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) : навч. посіб. / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей та ін. ; за заг. ред. Я. Й. Малика. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.
149. Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2000. – 868 с.
150. Німчук В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію // Українська мова. – 2012. – № 3. URL : <http://r2u.org.ua/node/270> (дата звернення: 07.08.2017).
151. Нойберт А. К вопросу о предмете и основных понятиях марксистской социолінгвістики // Актуальные проблемы языкознания ГДР. Язык – идеология – общество. – Москва : Прогресс, 1979. – С. 48–69.
152. Норман Б. Ю. К семантической эволюции некоторых русских слов (об идеологическом компоненте значения) // Мова тоталітарного суспільства : [зб.] / [відп. ред. Г. М. Яворська]. – Київ : Центр близькосх. дослідж., 1995. – С. 37–43.
153. Обговорення питань укладання тлумачних словників // Українська мова в школі. – 1958. – № 4. – С. 93–96.
154. Обнорский С. П. Словарь русского языка. Инструкция для редакторов. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936. – 76 с.
155. Орвелл Дж. 1984 / пер. з англ. Віктора Шовкуна. – Київ : Вид-во Жупанського, 2015. – 312 с.
156. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – Київ, 1994. – 420 с.

157. Осінчук Ю. В. Історія української богослужбово-обрядової лексики. – Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2009. – 176 с.
158. Осипов Г. А. «Конституция», «свобода», «президент» : когнитивно-прагматические особенности политических идеологем в современном американском дискурсе // Политическая лингвистика. – 2012. – Вып. 3 (41). – С. 95–99.
159. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – Київ : Наук. думка, 1978. – 201 с.
160. Панасюк Л. В. Білінгвізм в соціально-політичному житті України. – Київ : ВАДЕКС, 2013. – 270 с.
161. Панько Т. І. Стан і методологічні перспективи дослідження суспільно-політичної термінології української мови // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 3–12.
162. Пастух М. С. Ставлення КПРС до релігії і атеїстичного виховання. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1962. – 99 с.
163. Первый Всесоюзный съезд советских писателей. 1934 : Стенограф. отчет (приложения) / сост. С. С. Лесневский. – Москва : Советский писатель, 1990. – 169 с.
164. Пилипчук Д. Болять мені загублені слова... : Мій додаток до першого тому Словника української мови у двадцяти томах. – Вид. 2-ге, допов. – Біла Церква : Білоцерк. книжк. фабрика, 2013. – 856 с.
165. Пінчук О. Ф. Мовленнєві засоби ідеологічного впливу // Особливості мови і стилю засобів масової інформації : навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики ун-тів / [А. П. Коваль, Г. Я. Солганик, О. Ф. Пінчук та ін.]. – Київ : Вища шк. : Вид-во при КДУ, 1983. – С. 23–36.
166. Поздрань Ю. В. «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ю. В. Поздрань ; НАН України, Ін-т укр. мови. – Київ, 2017. – 430 с.

167. Полюга Л. Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності // Вісник Львівського ун-ту. – Серія журналістики. – 2003. – Вип. 23. – С. 144–152.

168. Пономарів О. Д. Що нового в новому словнику? (про «Словник української мови» у 20 т.) // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія / відп. ред. І. С. Гнатюк ; Ін-т укр. мови НАН України. – Київ, 2011. – С. 276–277.

169. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : в 2 т. / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – Москва : Феникс, Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 1 : Чары Платона. – 448 с.

170. Постанова Народного Комісара Освіти УСРР від 5-го вересня 1933 р. про «Український правопис» // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду : документи і матеріали / за ред. Л. Масенко ; упоряд. Л. Масенко та ін. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2005. – С. 108.

171. Потятинник Б., Лозинський М. Патогенний текст. – Львів : Місіонер, 1996. – 296 с.

172. Потятинник Б. Тоталітарна журналістика : текст лекцій. – Львів, 1992. – 80 с.

173. Пренковська А. Суспільно-політичні терміни в лексикографії радянського і пострадянського періодів (Порівняльний аспект) // Дивослово. – 2015. – № 2 (695). – С. 35–40.

174. Проспект (інструкція до укладання) словника української мови (тлумачного) // Українська і слов'янська лексикографія : Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України ; відп. ред. І. С. Гнатюк. – Київ : КММ, 2012. – С. 446–479.

175. Проспект тлумачного словника української мови (Для обговорення) / укл. П. Й. Горещкий. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – 81 с.

176. Протченко И. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. – Москва : Наука, 1975. – 323 с.

177. Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду : документи і матеріали / за ред. Л. Масенко ; упоряд. Л. Масенко та ін. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2005. – С. 143–148.

178. Ренчка І. Є. Вплив радянських ідеологічних настанов на словникове тлумачення назв мистецьких напрямів і течій // Вісник Черкаського ун-ту. – Серія «Філологічні науки». – № 2. – Черкаси, 2016. – С. 78–85.

179. Ренчка І. Є. До питання про взаємодію мови та ідеології у тоталітарному суспільстві // Наукові праці : наук.-метод. журнал. – Вип. 260. – Т. 272. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 86–90.

180. Ренчка І. Є. Ідеологізація та деідеологізація тлумачень суспільно-політичної лексики в словниках української мови // Борис Грінченко – відомий і невідомий : матеріали Всеукр. наук. конф. (IX щорічні Грінченківські читання) (Київ, 9 грудня 2016 р.) / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Н. М. Віннікової, О. В. Єременко, А. І. Мовчун. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. – С. 94–104.

181. Ренчка І. Є. Мовне відображення процесів формування радянської політичної ідентичності : тези доп. // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». – Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур : матеріали IX Міжнар. наук. конф. (Острог, 20–21 травня 2016 р.) / ред. кол. : І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2016. – Вип. 17. – С. 334–337.

182. Ренчка І. Є. Особливості лексикографічної фіксації релігійної лексики в радянський період // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. – Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». – Київ : Видавн. центр КНЛУ, 2016. – Вип. 32. – С. 112–118.

183. Ренчка І. Є. Процеси формування політичної ідентичності у радянському суспільстві та їх мовне відображення // Zbiór artykułów naukowych

Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka” (30.03.2016 – 31.03.2016). – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – S. 45–52.

184. Ренчка І. Є. Семантичні та оцінні модифікації тлумачення релігійної лексики в сучасних словниках української мови // Мова: класичне – модерне – постмодерне : зб. наук. статей / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; відп. ред. В. М. Ожоган. – Київ : Дух і Літера, 2016. – Вип. 2. – С. 145–162.

185. Ренчка І. Є. Семантичні трансформації в найменуваннях політичних партій, рухів та ідеологічних течій у словниках радянської та пострадянської доби // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 189. Філологічні науки. – Київ, 2016. – С. 12–19.

186. Ренчка І. Є. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб їх уніфікації за російським зразком // Мова і культура. – Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2016. – Вип. 19. – Т. II (182). – С. 94–102.

187. Робоча інструкція до виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (рукопис 1961 року (нз/150 №35002) з архіву картотеки відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України).

188. Русанівський В. Розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду : документи і матеріали / за ред. Л. Масенко ; упоряд. Л. Масенко та ін. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2005. – С. 309–323.

189. Русский язык – язык межнационального общения и единения народов СССР / ред. кол. : И. К. Белодед и др. – Киев, 1976. – 254 с.

190. Сверстюк Є. Правда полинова. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2009. – 192 с.

191. Свідзинський А., Жуйкова М. Мова і культура // Сучасність. – 2000. – № 10. – С. 96–109.

192. Седов К. Ф. «Новояз» и речевая культура личности (становление языковой личности) // Вопросы стилистики. Проблемы культуры речи. – 1993. – № 5. – С. 29–35.

193. Селищев А. М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений за русским языком (1917–1926 гг.). – Москва : Работник просвещения, 1928. – С. 150–170.

194. Сербенська О. А., Волошак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей. – Київ : ВЦ «Просвіта», 2001. – 204 с.

195. Серио П. Русский язык и анализ советского политического дискурса : анализ номинализаций // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса : пер. с фр. и португ. / Общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова. – Москва : ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – С. 337–383.

196. Сінченко О. Трансформація пролетарської літератури в умовах соціалізму // *Studia Sovietica*: зб. – Вип. I. Ідеологічні та естетичні стратегії соцреалізму. – Київ : Ін-т літ. НАНУ, 2010. – С. 77–88.

197. Сірук Н. М. Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зап. РДГУ. – Вип. 20. – Т. 2. – Рівне : РДГУ, 2014. – С. 117–121.

198. Сидоров О. В. Функционально-семантические особенности общественно-политических терминов в современном немецком языке ГДР и ФРГ : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / КГПИИЯ. – Киев, 1986. – 17 с.

199. Скаб М. Богословська термінологія у «Словнику української мови» // Сучасна українська богословська термінологія : від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукр. наук. конф. (Львів, 13–15 травня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 178–183.

200. Складьяревская Г. Н. Введение // Толковый словарь русского языка конца ХХ века : языковые изменения / под ред. Г. Н. Складьяревской. – Санкт-Петербург : Фолио-Пресс, 1998. – С. 7–32.

201. Скляренко Г. Імпресіонізм в українському живописі. Особливості інтерпретації художнього досвіду // Мистецтвознавство України. – 2010. – Вип. 11. – С. 16–22.
202. Слуцкая Л. В. Феномен тоталитаризма в современной западноевропейской политологии // Паліталогія. Веснік БДУ. – Сер. 3. – 2012. – № 1. – С. 56–59.
203. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. – Нью-Йорк–Торонто–Сідней, 1969. – 384 с.
204. Снісаренко Я. Суспільно-політична лексика як специфічна лексична категорія // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – 2012. – № 26. URL : <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/go/article/view/8111> (дата звернення: 11.08.2017).
205. Солганик Г. Я. О закономерностях развития языка газеты в XX веке // Вестник Московского университета. – Серия 10. «Журналистика». – 2002. – № 2. – С. 74–84.
206. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца 20 века : [сб. ст.] ; под ред. Ю. С. Степанова. – Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т 1995. – С. 35–73.
207. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. – Москва : Просвещение, 1975. – 271 с.
208. Стернин И. А. Общественные процессы и развитие современного русского языка. Очерк изменений в русском языке конца XX – начала XXI века. – Воронеж, 2004. – 93 с.
209. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – Київ : Видавн. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
210. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX століття : дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – Київ, 2002. – 427 с.
211. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – Київ : Наук. думка, 1973. – 438 с.

212. Таран В. О. Ідеології перехідного суспільства : соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні. – Запоріжжя, 2000. – 316 с.
213. Тараненко О. О. Новий словник української мови : (концепція і принципи укладання словника). – Київ ; Кам'янець-Подільський, 1996. – 171 с.
214. Толковый словарь Ожегова. URL : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/178642> (дата звернення: 18.04.2017).
215. Український палімпсест : Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською / пер. з пол. Д. Матіяш ; за ред. І. Андрусика та О. Забужко. – Київ : КОМОРА, 2014. – 408 с.
216. У святих отців не знайдеш кінців : З українського антирелігійного фольклору. – Київ : Дніпро, 1971. – 167 с.
217. Філософія політики: [підручник] / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – Київ : Знання України, 2003. – 400 с.
218. Філософський енциклопедичний словник / ред. В. І. Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
219. Философская энциклопедия : в 5 т. / ред. Ф. В. Константинов. – Москва : Советская энциклопедия, 1960–1970. – Т. I–V.
220. Философский энциклопедический словарь / ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 837 с.
221. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя : пер. с англ. – Москва : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 571 с.
222. Хаак Г., Кесслер Х. Политика против культуры: идеологический механизм Боннского государства : пер. с нем. – Москва : Прогресс, 1968. – 396 с.
223. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и Бытие : Статьи и выступления / пер. с нем. В. В. Библихина. – Москва : Республика, 1993. – 447 с.

224. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству : пер. с англ. – Москва : Новое изд-во, 2005. – 264 с.
225. Хан-Пира Э. И. Язык власти и власть языка // Вестник АН СССР. – 1991. – № 4. – С. 12–24.
226. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. – Москва ; Санкт-Петербург : Медиум : Ювента, 1997. – 310 с.
227. Хроніка НДІМ 1933–1934 рр. // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду : документи і матеріали / за ред. Л. Масенко ; упоряд. Л. Масенко та ін. – Київ : Видавн. дім «КМ Академія», 2005. – С. 152–163.
228. Чапаева Л. Г. Идеологический дискурс 1830–1840-х годов: явные и скрытые смыслы лингвоидеологем // Вестник МГЛУ. – 2010. – Вып. 22 (601). – С. 9–18.
229. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-их рр. – Чикаго : Укр. публіцист.-наук. ін-т, 1974. – 195 с.
230. Чудакова М. Язык распавшейся цивилизации // Чудакова М. Новые работы: 2003–2006. – Москва : Время, 2007. – 293 с. URL : <http://iknigi.net/avtor-marietta-chudakova/69970-novye-raboty-20032006-marietta-chudakova.html> (дата звернення: 10.08.2017).
231. Чудинов А. П. Политическая лингвистика: учеб. пособие. – Москва : Флинта : Наука, 2006. – 254 с.
232. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – Київ : Час, 1998. – С. 236–280.
233. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : стан і статус. – Чернівці : Рута, 1998. – 207 с.
234. Шевчук Ю. Мовна шизофренія. – Брустури : Дискурсус, 2015. – 60 с.
235. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. – Москва : Гнозис, 2004. – 324 с.
236. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. – Вінніпег : УВАН, 1954. – 78 с. URL : <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/1060-shereh-yu-naris-suchasnoyi-ukrayinskoyi-literaturnoyi-movi/> (дата звернення: 25.07.2017).

237. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1617/file.pdf> (дата звернення: 25.07.2017).

238. Шкредова М. И. Проблема разграничения понятий «советизмы», «идеологемы» и «интернационализмы» // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2013. – Вып. № 3 (23). URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/problema-razgranicheniya-ponyatiy-sovetizmu-ideologemu-i-internatsionalizmu> (дата звернення: 1.03.2017).

239. Шмидт В. Соотношение языка и политики как предмет исследования социальной эффективности языка с позиций марксизма-ленинизма // Актуальные проблемы языкознания ГДР : Язык – идеология – общество. – Москва : Прогресс, 1979. – С. 70–86.

240. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград : Наука, 1974. – 428 с.

241. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – Київ, 2000. – 288 с.

242. Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1961. – 122 с.

243. Яковлев М. В. Идеология : Противоположность марксистско-ленинской и буржуазной концепции. – Москва : Мысль, 1979. – 271 с.

244. Adler M. K. Marxist Linguistic Theory and Communist Practice : A Sociolinguistic Study. – Hamburg : Helmut Buske, 1980. – 232 p.

245. Bilaniuk Laada. Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine. – Ithaca: Cornell University Press, 2005. – 230 p.

246. Bralczyk J. O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych. – Warszawa : Wydawnictwo Trio, 2002. – 212 s.

247. Farina Donna M. T. Cr. Marrism and Soviet Lexicography // Lexicographica 64. – 1995. – P. 153–170.

248. Farina Donna M. T. Cr. The Meaning of Definition in Soviet Lexicography: The Leningrad Academic Dictionaries // Lexicographica 8. – 1992. –

P. 69–99. (Цит. за: Rajewsky A. Changes in the Russian Terminology of Economic Law since Perestroika. – München : Verlag Otto Sagner, 2000. – 208 p.).

249. Fleischer W. Ideologie und Sprache // Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1981. – Н. II. – S. 1329–1334.

250. Moon R. Objective or Objectionable? Ideological Aspects of Dictionaries // ELR 3. Language and Ideology. – Birmingham, 1989. – P. 59–94.

251. Seriot P. Analyse du discours politique Soviétique (Cultures et Sociétés de l'Est.2). – Paris : Institut d'études slaves, 1985. (Цит. за: Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца 20 века : [сб. ст.] ; под ред. Ю. С. Степанова. – Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 35–73).

252. Shlikhta N. «Greek Catholic» – «Orthodox» – «Soviet»: A Symbiosis or a Conflict of Identities? // Religion, State & Society 32/3 (Routledge 2004/Sept.) – P. 261–273.

253. Thom F. La langue de bois. – Paris : Commentaire Julliard 8 rue Garanciere, 1987. – 225 s.

254. Vejsberg A. Defining Political Terms in Lexicography: Recent Past and Present // Euralex 2002 Proceedings. – Goeteborg, 2002. – P. 657–667.

255. Wierzbicka A. Dictionaries and Ideologies; Three Examples from Eastern Europe // Lexicographica 64. – 1995. – P. 181–195.

256. Young J.W. Orwell's newspeak and Totalitarian Language and its Nazi and Communist Antecedents. – Charlottesville&London, Univ. Press of Virginia. – 1991. – 320 p.

Додаток

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Ренчка І. Є. Семантичні трансформації в найменуваннях політичних партій, рухів та ідеологічних течій у словниках радянської та пострадянської доби // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 189. Філологічні науки. – Київ, 2016. – С. 12–19.
2. Ренчка І. Є. Особливості лексикографічної фіксації релігійної лексики в радянський період // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. – Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». – Київ : Видавн. центр КНЛУ, 2016. – Вип. 32. – С. 112 – 118.
3. Ренчка І. Є. Вплив радянських ідеологічних настанов на словникове тлумачення назв мистецьких напрямів і течій // Вісник Черкаського ун-ту. – Серія «Філологічні науки». – № 2. – Черкаси, 2016. – С. 78–85.
4. Ренчка І. Є. Ідеологізація та деідеологізація тлумачень суспільно-політичної лексики в словниках української мови // Борис Грінченко – відомий і невідомий : матеріали Всеукр. наук. конф. (IX щорічні Грінченківські читання) (Київ, 9 грудня 2016 р.) / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Н. М. Віннікової, О. В. Єременко, А. І. Мовчун. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. – С. 94–104.
5. Ренчка І. Є. Семантичні та оцінні модифікації тлумачення релігійної лексики в сучасних словниках української мови // Мова: класичне – модерне – постмодерне : зб. наук. статей / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; відп. ред. В. М. Ожоган. – Київ : Дух і Літера, 2016. – Вип. 2. – С. 145–162.
6. Ренчка І. Є. Формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР як засіб їх уніфікації за російським зразком // Мова і культура. – Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2016. – Вип. 19. – Т. II (182). – С. 94–102.
7. Ренчка І. Є. До питання про взаємодію мови та ідеології у тоталітарному суспільстві // Наукові праці : наук.-метод. журнал. – Вип. 260. – Т. 272. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 86–90.

8. Ренчка І. Є. Мовне відображення процесів формування радянської політичної ідентичності : тези доп. // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». – Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур : матеріали ІХ Міжнар. наук. конф. (Острог, 20–21 травня 2016 р.) / ред. кол. : І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2016. – Вип. 17. – С. 334–337.

9. Ренчка І. Є. Процеси формування політичної ідентичності у радянському суспільстві та їх мовне відображення // Zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej “Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka” (30.03.2016 – 31.03.2016). – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – S. 45–52.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Дисертаційну роботу обговорено на засіданні кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (протокол № 7 від 20 квітня 2017 року) і на засіданні відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 5 від 18 травня 2017 року).

Основні теоретичні положення та практичні результати дослідження викладено в доповідях на таких конференціях: II Міжнародній науковій конференції «Мова: класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 2015; доповідь), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських і германських мов» (Миколаїв, 2016; доповідь), Міжнародній науково-практичній конференції «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (Польща, Гданськ, 2016; доповідь), VI Міжнародній науковій конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 2016; доповідь), ІХ Міжнародній науковій конференції «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу

культур» (Острог, 2016; доповідь), XXV Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» імені Сергія Бураго (Київ, 2016; доповідь), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Розвиток української мови в контексті перетворень сучасного українського суспільства: трансформація засадничих понять культури» (Київ, 2016; доповідь), XIII Міжнародній науковій конференції «Проблеми зіставної семантики» (Київ, 2017; доповідь) і на засіданні Всеукраїнського круглого столу «Від словника Бориса Грінченка до сучасних лексикографічних систем» (Київ, 2016; доповідь).